

TARTALOM

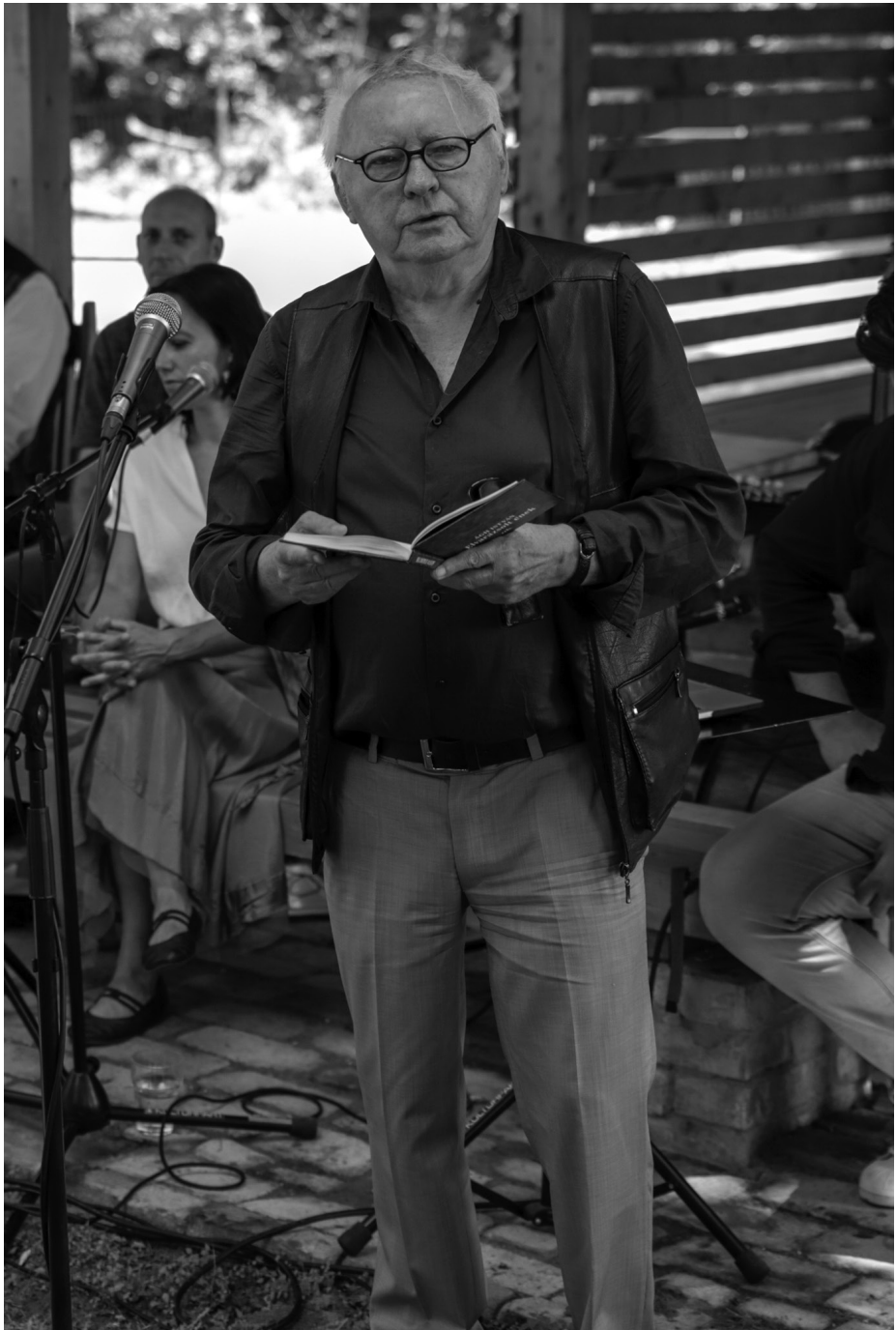

- 3 Papp Endre: Egy elmaradt látogatás utóhangja
(Ágh István halálára)
- 7 Falusi Márton: A költő színeváltozása
- 9 Nagy Gábor: Keseredik
- 12 Borsodi L. László: Éjszakai üzenetek; Se hó, se eső; Gyűrűsujj; Az utolsó hetek; Ragyogó; Párban
- 17 Taxner-Tóth Ernő: Álomhajó – ábrándozó utassal (2. rész)
- 28 Zsávolya Zoltán: Menetrajz; Tempó és tanulság; Régebbi glóbuszok
- 32 Osztrogonácz Miklós: Apám régi medrekről mesél
(Regényrészlet)
- 40 Ablonczy László: Mi végre a Nemzeti?
(Major Tamás után, síron túl..., 2. rész)
- 56 Léka Géza: Totózoí legényes; Két limerick
- 58 Sarusi Mihály „Körös mellett estvéledtem...”
(Jegyzetek [odahaza])
- 71 Jármí Bánk: egy roma lány meséje; gyalcs és tenger
- 72 Csóti György: Egy feltételezett CIA-ügynök kalandjai a kádári puha diktatúrában; Jugoszláv cigány
- 78 N. Horváth Béla: A nemzeti sorstragédia
(Illyés Gyula: Tiszták)
- 93 Sturm László: Korfordulók krónikái, megtört virágkor
(Szabó Gyula: A sátán labdája, 2. rész)
- 110 Pelle János: Európa Jeruzsálemének pusztulása
- 119 Petrik Béla: „Csak állna ott, hogy olvasni vágy”
(Gondolatok Márkus Béla 80. születésnapján)
- 126 „Bár hangunk legyen...”
(Molnár Levente köszönő szavai a Tamási Áron-díj átvételekor)
- 129 Könyvajánló // Reggő Dániel: Viking vér – Vazul fiai

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képanyagát Réthy Katalin, illetve a Hitel folyóirat archívumából válogattuk.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MACYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor]; **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** [Ágh István]; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Korrektúra:** Tornai Szabolcs; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Borító:** Jánosi Nikolett; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** a Hitel Könyvkiadó Kft. ügyvezetője. **Kiadó és szerkesztőség:** 1066 Budapest, Nyugati tér 1., Tel.: +36-30-605-7356; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Kultúraért Alapítvány és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatásával jelenik meg. „A Hitel folyóirat 2024/1. szám kiadása” szakmai program megvalósítását 2024. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 9360 Ft, fél évre 4680 Ft. **E-mail:** Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu. // Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2025-ben. Felelős vezető: Balla László vezérigazgató. www.gyomai.kner.hu; ISSN 0238-9908.

Ágh István

(1938–2025)

Papp Endre

Egy elmaradt látogatás utóhangja

Ágh István halálára

Drámai nap volt 2025. október 19-dike.

Ablonczy László nyolcvanadik születésnapját ünnepeltük egy jóhangulatú ebéd keretei között. Illusztris társaság hívott össze Laci egy budai étterembe: színészlegendák, Kubik Anna, Blaskó Péter, Rubold Ödön, könyveinek kiadója, Pécsi Györgyi, kedvelt folyóiratának képviselőjében szerénységem, az immár akadémia nagydoktor fiú, Balázs, és az a bizonyos nélkülözhetetlen háttér, a kedvességben felülmúlhatatlan feleség, Magda. Ahogyan ritka pillanatokban szokott, emelkedettség és oldottság egyszerre volt jelen az asztalnál. Györgyi köszönt el először. Pár perc múlva telefonált: Ágh István meghalt. Délután ötre mentünk volna hozzá látogatóba Léka Géza szerkesztőtársammal. Nem volt immár hová igyekezni...

Nem szeretem, ha felhívsz, mondtam egykoron Lacinak. Ő értesített Görömbei András és Csoóri Sándor haláláról. Az első esetben úgy szíven ütött a hír, hogy sürgősen le kellett ülnöm. Tudtam, persze, hogy nagyon beteg András, de nem gondoltam volna, hogy ilyen hirtelen... Sanyi esetében a meglepetés volt az erősebb érzés, hogy hír jött felőle. Évek óta nem láttam, közelébe sem engedtek. Évekkel később Ágh István volt az a telefonáló, aki felhívott a Hernád utcában, hogy ne várjuk az unokaöccsét, szerkesztőtársunkat, Nagy Andrást, mert súlyos állapotban kórházba szállították. S most megint egy telefon... Hat nappal korábban beszéltem Pistával. Hallhatóan rosszul volt, kapkodta a levegőt, de vár bennünket, mondta. Budafoki út 13. – egyszer voltam ott életemben, és sohasem fogok menni többé.

Amikor én első napomat töltöttem a *Hitel* folyóirat szerkesztőségében egy júliusi kedden, emlékeim szerint mindenki megjelent a szerkesztőség tagjai közül. Rátkay Ildikó háziasszonyként sürgölődött. Érkezett Debrecenből Görömbei András – aki fázott még a hajnali hűvöstől, s melegítő pálinka után érdeklődött –, majd sorba a többiek: Nagy Gáspár, Döbrentei Kornél, Tőkéczi László, s jókedvűen betoppant Csoóri Sándor is. Ágh Pista – ahogyan a számomra kiderült, jó szokása szerint – Lázár Ervinnel jött. Párban láttam őket először is,

PAPP ENDRE (1967) kritikus, a *Hitel* főszerkesztője.

talán egy Hitel-ankéton – úgy emlékszem a Világszövetség épületében, ahol meghúzódtam a közönség soraiban, vagy lehet, hogy a legelső közellét nem is ott volt, hanem a várban, egy buszmegállóban. Már sötét volt, vártuk a 16-os buszt. Pista és Ervin ott beszélgetett kedélyesen és láthatóan elégedetten. Véltém, valami-féle vendéglátásból jöhettek. Akkor ők még nem sejtették, amit én már tudtam, hogy hamarosan a kollégájuk leszek, s talán egy kicsivel több is, s azt sem, hogy azt a barna fiatalasszonyt mellettem a nagy meseíró egyszer majd kislányomnak fogja nevezni, s az összes könyvét elsősorban neki dedikálja egy emlékezetes délutánon, amikor felszólítására megittam egy üveg jégbotot a lakásán, a Lónyay utcában.

Már csak Döbrentei Kornél él közülük – mindenféle emberszomorító „schwáb-richardizmus” ékes cáfolataként. Mindegyikük halálát megszenvedtem, mind-egyikük távoztával valami jóvátehetetlen történt.

„Tulajdonképpen nekünk 1989-ig nem volt történelmünk, csak elviseltünk valamit, amibe minket beosztottak. 1990 után se nagy változott, de azért mondjuk azt, hogy mégse az” – így summázta a hatvanéves Ágh István addigi – mondjuk így – „állampolgári” sorsát egy Domokos Mátyással való beszélgetésben. Akkor azt látta, hogy az egész élete örök bizonytalanságban telt, s ezt a benyomását az egész létezésre kiterjesztette. S milyen frappáns volna ideidézni – ha már bizonytalanság – monográfusa, Márkus Béla mondatát, amely talán úgy szólt, hogy Ágh Istvánnak bár két születési időpontját is számon tartják, de gyerekkora nem volt. Leírom ugyan, de mi van, ha rosszul emlékszem, a könyvet ugyanis, hiába csúszom-mászom a padlón még a földszinti polcokat is kipakolva, nem találok, szétvet a düh. S ha tévedek, Márkus Béla nem kegyelmez... De visszakanyarodva: a saját sorshoz való jog elvitathatatlan igény – s kellékeihez, az önrendelkezéshez és a személyes szabadsághoz is ragaszkodunk mindahányan –, a kiszolgáltatottság és hányódás viszont valóban sárként ragad hozzánk azóta is. Helyettünk is mondta, amit mondott.

Bár igazságtalan lehet valakit csak az öregkora alapján megítélni, én nem tehetek másként, hiszen 61 éves korában ismertem meg Ágh Istvánt, s úgy láttam mindig, hogy szép, teljes az élete. Nyugodt, csendes, szemlélődő, már-már sztoikus volt ez a mindazonáltal büszke ember, aki bölcs önuralommal és mértéktartással viszonyult a világ dolgaihoz. Jóllehet, hallottam, hogy „boldogult úrfikorában” több volt – óvatosan igyekszem fogalmazni – a kinyilvánított érzelem, a keresetlen őszinteség viselkedésében. Egyszer váratlanul odafordult Görömbei Andrásához, „ugye, te nem szeretted engem régen?”, kérdezte néhai szabadosságára célozva. A meglepett irodalomtörténész, Nagy László monográfusa természetesen tiltakozott, holott a konszolidált szocializmus hátsó fertályának, a nyomokban még kávéházi múltat hordozó műintézmények, a presszók és kocsmák levegőjét otthonosan magába szívó kádári éra művészvilágának viselt dolgairól nyilván tudott egyet s mást. Néha az volt az érzésem, hogy Pista az idő változtával, megnyugodva és tapasztalatai által felvértezve szinte csak megfigyelőként vesz részt az eseményekben. Egyszer előfordult egy esztergomi

Hitel bemutatkozásán, hogy bár kint ült a pódiumon – nekem jutott a feladat, hogy méltassam munkásságát, s versei is elhangzottak –, végig meg sem szólalt. Határozottan azt láttam rajta, hogy ezt egyáltalán nem bánta.

Volt a *Hitel* Hegedűs Gyula utcai szerkesztőségében egy rosszul exponált, komponálatlan fekete-fehér kép a falon menekülő emberekről, az 1956-os Kosuth téri sortűz egyik jelenete. Pista csodálni való tárgyilagosságról tudott róla beszélni. Élete meghatározó élménye volt, a szerencsének köszönheti, hogy túlélte, egy halott feküdt rajta, a lábában hordozta a történyt örök mementóként. Micsoda 20. századi magyar groteszk, hogy sebesülten a kórházi szülészeten rejtegették, Nagy Istvánné néven! Két éve az Eötvös-kollégiumban, 85. születésnapját ünnepeelve „szemérmes túlélőnek” neveztem, akinek a manírok nélküli túlélés személyes kötelezettséggé vált: ne hagyja veszni az áldozatok emlékét, valahogyan helyettük is szakítson ki egy részt számukra a lét minduntalan fel-felső szövetéből. A hiányukkal legyenek jelen.

Mi, az utánuk következő nemzedékek képviselői beszéltük egymás közt, hogy Ágh István valahogyan mindenkit ismert a közelmúlt kulturális alakjai közül. Magától értetődően túlzás ez a megállapítás, viszont ha elkezdem sorolni, csak úgy találokra, a neveket, akikhez közelebbi kapcsolat fűzte – Kormos István, Juhász Ferenc, Füst Milán, Sinka István, Veres Péter, Tatay Sándor, Latinovits Zoltán, Zelk Zoltán, Pilinszky János, Ladányi Mihály, Fodor András, társai a Hetek elnevezésű költői társaságban: Buda Ferenc, Bella István, Kalász László, Sefőző Simon, Ratkó József, Raffai Sarolta; Tandori Dezső, Orbán Ottó, a csersegtomaji születésű novellista, Szabó István; a színész Kézdy György; a barát Huszárik Zoltán és Kondor Béla, Schéner Mihály, Vujcsics Tihamér, Erdély Miklós, a kilencek Utassy Józseftől, Kiss Benedektől Oláh Jánosig, Marsall László, Szentjóby Tamás, Kamondy László, Császár István, Csukás István, Csurka István, Szakonyi Károly; ott volt Sarkadi Imre tragikus halálánál, s rövid időre Antall József miniszterelnökkel rokonságba, Konrád Györggyel valamilyen sógorságba keveredett stb. – mégiscsak megilletődik a jámbor halandó. S ha felidézzük Illyés Gyula történetét Petőfi kézfogásáról, amelyet ő gyerekként átvehetett egy agg kézbesítőtől, mi is, akik ismertük Pistát, hiheztük, hogy minden parolával kaptunk egy érintést a személyes tapasztalataink híján csak olvasmányokból és anekdotákból ismert vonzó hagyományból. Olykor komor, olykor szánsalmas kulisszák között, mégis volt egykoron szellemi és irodalmi élet? A mából nézve hihetetlen! Most az „üzemi zaj” duruzsol a fülünkbe.

S ha mindezen nem feltétlenül akarva, de az érzelmi megindultság kényszerét követve túllépünk, a transzcendens értelem lehetőségének irányába pisloghatunk, s ámuldozva kellene megértenünk, hogyan lehetséges, hogy egy testvérpár mindkét tagja ekkora költővé válhatott. Az egyik meg sem érthette az öregséget, míg a másik patriarchális kornak örvendhetett. Irodalmi családok akadnak, magától értetődően a Kisfaludyakról, Sándorról és Károlyról sem lehet megfeledkezni, még Tamási Áron és Gáspár vagy – no, jó... – Móricz Zsigmond és Miklós is szóba jöhet végső soron akár, mégis csodaszámba menő tünemény

ez a magyar égbolton. A szülőhely Iszkáz. Az iz, a lehetséges szótó az ómagyarban lelket jelent – a sorsfejtő ezotéria rögzös mezejére azonban nem merészkednék. Tűnődjünk el inkább azon, javasolom, hogy a remélem egyszer klasszikussá váló, már akkor is Kossuth-díjas poéta lapunknál képszerűként dolgozott. (Ahogy a bátyja az *ÉS*-nél...) S ez nem jelentett semmiféle rangvesztést, egyszerűen erre volt szükség, s az ő ismerettségi köre a képzőművészek között is tágas volt. Egy adalék a respektusához: folyóiratunk 2016. februári számában megkérdeztük szerzőinket, mely magyar irodalmi műveket értékeli a legtöbbször a századforduló óta, a prózairók „versenyét” Szilágyi István nyerte, a lírában Ágh István „diadalmaskodott”.

„Jól vagyok, egészségileg, családilag, barátilag, munkahelyileg”, jelentette ki 1998-ban. Jó ezt konstatálni, nekem is így tűnt a későbbiekben. „Közérzetileg nem vagyok jól”, tette hozzá rögtön. Nem szeretnék tolakodni, mégis hozzáfűzöm: én, most, nagyon nem, Pista! (Ódon retorikai fogás, elfogadom, a halott megszólítása...) Jöhet idő, hogy ez a keserűség elmúlik? Hacsak mi hamarabb el nem múlunk... No, igen, ez a panasz kultúra, ez a miénk...

Utolsó éveire nézve az a képzetem, hogy uralta az életének azt a részét, amelyet uralhatott. Átgondoltnak, tervszerűnek látszott, ahogy pontról pontra felméri a múltját, gyönyörű versekben gyászolja meg elvesztett feleségét, Széles Juditot, és végül nyugodtan néz szembe a véggel, a semmivel, az öröklét esélyét fel nem adva. Megszólaltatta a drámát, majd megszelídítette, a tragédiát mélyen átérezte, s aztán elégiába fojtotta, máskor meghagyta a maga kínzó nyersességében. Az utolsó, *Hitel*-ben megjelent verscsokrának darabja az *Innen az Omegán*. Ez az utolsó versszaka:

ezüstgyapjas felhőnyájak
legelik a mennyeket,
nézem, mint egy földi pásztor,
égi tükörképemet.

Igen, ez egy dalrészlet. *Szabad-e énekelni* – ez volt első kötetének a címe. Szabad, üzeni, a végsőkig!

Mesélt egyszer Berda Józsefről, akiről a szakmabelieken és az újpestieken kívül szinte már aligha tud valaki. Kismester volt a maga bohémságában – Ilyés Gyula írt róla valami olyasmit, hogy őt csak egy nagy nemzeti irodalom engedheti meg magának. Amikor az írószövetségben megjelent a fiatal költő csak távolról merete tisztelni. Tekintélye volt, mondta Pista jelentőségteljesen, nem lehetett csak úgy odamenni. Berda egyébként, ha tehetette, az újpesti piacon lebzselte éhenkórász ingatag egzisztenciaként. Ezt a jelentéktelennek látszó momentumot azért hozom szóba, hogy érzékeltessek valamit abból a néha kétségbeejtő érzésből, hogy egy méltatlan utókor tehetetlen szereplője vagyok csupán, aki sóvárogva néz a múltba, hogy létezett ezen a tájon egy a maitól eltérő szellem és morál, a kultúrájának, egyáltalán a létnek e hazában volt egy másfajta magaslata. Oda tartozott szeretett halottunk is.

Immár övé a bizonyosság – a bizonytalanságot itt hagyta nekünk.

Falusi Márton

A költő színeváltozása

Ágh István emlékére

Októberben a költő hangja
színezi a szőlőtőkét,
zajosan erjed, mi történt,
a pincemélyet fölkararja.

Az éj vak, csapra vert hordóit
félelem fejt át belénk,
szemgödrünkben az üledék,
mi láthatatlan, lerakódik.

A költő látja így a Somlót,
ahogy beszélsz és lépegetsz,
eszmél a rög, s a kép helyett
az ő valóságához vonzódsz.

Világosságban nem indul el,
sötétben nem fogy el az út.
Fácán rebben, nyúl meglapult,
ina szakadtából őz fülel.

Györgykovácshoz borkóstolóra
kaptatunk fel a présházból,
elkerül közelt és távont
Taposókút felé a túra.

Kápolnák: Ilona, Margit és
Márton mutatják az irányt,
el ne vesszen a szent király,
kit lovag sem, angyal sem kísér

lefelé, s miként ő, búcsuzom,
rókacsárdai szereplő,
kiborítva lila seprő
szikkad a Fénylő Parnasszuson.

Az utolsó kör, hogy hazaérj,
felhajtjuk poharainkat,
fogunkhoz koccan a csillag,
a bazalt, a fém, a mag, a héj.

FALUSI MÁRTON (1983) költő, esszéista, kultúrakutató. Legutóbbi kötete: *A kikényszerített álom – Tamási Áron szülőföldjén* (2025, Hittel Kiadó).

Holtjaira a költő rászól,
ne szórjanak rá több hamut,
halhatatlan sorsára jut
a por, szél hinti szét Iszkáizról.

Coleridge tengerészét csodálja
regés albatrosz, *aesthetic*
várromon bevégeztetik
a költő színeváltozása.

Keseredik

Keseredik a föld héja – nézem a barnás alaptónusú, borongós védőborítót – Széles Judit munkája. Nem mondanám, hogy a színek vonzzák a szemet – inkább kísértetiesen idézik a cím hangulatát.

Márpedig én tizenkét évesen 1984-ben a címe miatt vettem le a körmendi könyvesbolt polcáról a könyvet, hiszen Ágh István neve nem mondott még semmit. A *keseredik* megragadta a képzeletemet; nem csak az, hogy visszaadta a magam alaphangulatát, kiskamaszként gyakran voltam búvalbélelt, hanem az alig észrevehető szabálytalanság: ezt az igét addig csak igekötővel hallottam, megkeseredik, elkeseredik.

A könyvesbolt néhány éve nyílt a kávéház helyén, amely fellengzősen nevezte magát kávéháznak, presszó volt az inkább, de viszonylag tágas helyet adott át a könyveknek. Előtte apám törzshelye volt, ekkor meg már az enyém, több fertályórát el tudtam téblábolni a polcok között. A verseskötet-kínálat mai fogalmaink szerint bőséges volt, ám annál esetlegesebb: most végignézve az akkor megszerzett könyveken, több volt köztük a kurzuspoéta, mint a valódi költő. Az én ízlésem pedig még igencsak kiforratlan.

Emlékszem, elsőként az első és utolsó verset szoktam elolvasni a kiszemelt könyvből, szűrőpróba gyanánt. Ágh István kötetének nyitóverse igencsak tetszhetett, a süvöltőkről szóló finom zsánervers, márpedig én kiskamaszként rajongtam az ornitológiáért. „...olyan öntudat süvölt / e madárból, még a bögye is lángol, / s hogy magát föl ne gyújtsa, / szürke szárnyait jól magára húzza” – lenyűgöző a kép, de a rá következő négy sornyi zárlat messze szárnyaló filozófiája épp csak meglegyinthette az arcomat: „de hogy kerültek ide? / és én hogy kerültem ide? / csak az isten nem csodálkozik rajtunk, / egynapos ittlét, hatvan, ezer év?” (*Süvöltők*).

Nem tudtam, hogy e keserű versekkel egy időben írta Ágh István remek szociográfiáját (jobban szeretem esszéregénynek mondani) *Dani uraságnak* címmel. És aztán sokáig csak folyóiratokban olvastam verseit.

1999 táján találkoztunk először személyesen: a Széphalom Könyvműhely szerkesztője voltam, amikor Ágh István a kiadóra bízta pazar esszékritikáinak gyűjteményét – *Ahogy a vers mibennünk* címmel jelent meg 2000-ben. Persze ha jobban belegondolok, futólag már korábban is találkozhattunk: egyszer-kétszer bemerészkedtem Döbrentei Kornélhoz a *Hitel* Hegedüs Gyula utcai szerkesztőségébe, és a *Hitel*-estek többségének is látogatója voltam. Ezekon általában Ágh István is jelen volt, de mindig valamiképpen a háttérben, csöndes megfigyelőként, mint bizonyos festmények háttéralakjai, akik így is főszereplői a képnek.

Legalábbis ilyenek ismertem meg, amikor a *Hitel* szerkesztője lettem, Görömbei András kritikusi székét megörökölve. Lopva mindig Pistát figyeltem a hosszú asztal túloldalán, Papp Endre felelős szerkesztő jobbán, mikor veszi elő a cigarettáját. Akkor én is vettem a bátorságot és rágyújtottam, hogy egy füst alatt intézzük el: már csak mi voltunk dohányosok a szerkesztőségben. De rövidesen egyedül maradtam, Pista, valamikor 2010 tavaszán, szinte egyik napról a másikra leszokott a cigarettáról – akupunktúrás kezelés segítette ebben. Máig bánom, hogy akkor nem kértem el tőle a szakember elérhetőségét...

Ágh István ritkán szólt, még ritkábban dicsért. Ezért is emlékszem élénken, szinte filmen látom, a szerkesztőség folyosóján vagyunk, Pista épp menni készül, veszi a kabátját, s közben megjegyzi nekem az egyik frissen megjelent versemről: így kell ezt csinálni, ahogy ebben azt az egyszerű tárgyat (egy blúz

elguruló gombja) beemelted a vers világába. Úgy vittem haza az albérletembe ezt a kurta mondatot, mint valami kitüntetést, csodálkoztam, hogy az utcán senki se látja a kabátom hajtokáján.

A 2010-es évek második felében alakítottunk egy Hitel-törzsasztalt – no nem egyetlen asztalt, mert váltogattuk a helyszíneket, de vigyázva arra, hogy Pista könnyen odajuthasson. Borpatika, Libella, Maros – ki tudja már, még hová szerveztük rendszertelen találkozóinkat. Pista leggyakrabban Tökéczi Lászlóval, Nagy Andrással meg Ablonczy Lacival merült élénk beszélgetésbe. Megivott egy, legfeljebb két pohár bort, és mindig elsőként távozott; csendesen, de hajlíthatatlanul ment az útján, hazafelé, a Műegyetemmel szembeni lakásába.

A covid engem elszakított Budapestről, fel kellett adni Tátra utcai albérletemet (direkt a Hegedűs Gyula utcai szerkesztőség közelében kerestem lakást, néhány év múlva azonban már a Hernád utcába troliztam a 78-assal), így a covid utáni időszakban is csak alkalmanként tudtam Budapestre utazni; azért a *Hitel* szerkesztőségi szobájában és az MMA Irodalmi Tagozatában össze-összefutottunk, mindig váltottunk pár szót.

2024 nyarán felkért a *Magyar Napló*, készítsek Ágh Istvánnal nagyinterjút a karácsonyi számba. Mielőtt Budapestre utaztam volna elkészíteni a hangfelvételt, többször beszélünk telefonon Pistával; szinte elfecsegtük az interjú legjobb témáit. Augusztus végi hőségben érkeztem a Budafoki út 13.-ba. Pista is, én is rövidnadrágot és rövid ujjú pólót viseltünk, ő házi papucsban, én szandálban. Velünk szemben elszántan surrogott egy ventilátoroszlop – pont olyan, mint amilyen-nel én igyekeztem otthon átvészelni a többhetes kánikulát.

Bó két és fél, közel három órát beszélgettünk. Az interjú a 2024. decemberi *Magyar Napló*-ban jelent meg. Előtte megkapta Pista a korrektúrát, s egy vasárnap bosszúsan hívott föl (szorított a határidő), hogy már háromszor is kijavította, mindig eltűnik a fájl. Rájöttem, mi lehet a baj, mondtam a lépéseket a fájl sikeres elmentéséhez, hozzátéve, ha nem működik, hétfőn fölutazom Budára, és együtt megcsináljuk. Szinte láttam, ahogy legyint: fenét, ha meg kell, megcsinálom magam. Néhány óra múlva büszkén hívott: megoldotta, küldi nekem a javított változatot.

Itt van a számítógépem merevlemezén a hanganyag. Október 19-i halála óta kísért, hogy kinyissam, belehallgassak; nem visz rá a lélek. Fölütöm a *Keseredik a föld héja* címadó versét. Az utolsó előtti versszak egyszerre emberi és alkotói önarckép; olyan etika foglalata, amely nélkül nem teljesezhetett volna ki Ágh István műfajokban és remekművekben gazdag írásművészete:

Elegem van a nyárból, ó, téli nyárimádat!
nyári, őszre furdaló vágyakozás!
éltem már annyi évet, hogy semmit ne kívánjak,
csak elviseljem, amit mai napom ad,
akár a földműves, mindent a maga idejében,
az égbolt évgyűrűs óralapjához mérten.

Borsodi L. László

Éjszakai üzenetek

1.

Soha, de soha meg ne mutasd senkinek!
Az én ölelésemet se mutasd meg senkinek!
Azt hogyan mutathatnám meg bárkinek is?
Lépj be a postafiókodba, fent a sarokban van
az a pontokból álló kis négyzet, lennebb egy ablak,
és arra rákattintva ellenőrizd, a mappák között
ott van-e, ami immár csak a tiéd, csak az enyém!

2.

Már annyiszor használtam, hogy a telefonom
megtanulta *ezt* a szót. És én csak ezt szeretném.
Hogy milyen telefonod van! Téged ír, belőled cseng.

3.

Összeindázva, mint gyökerek-ágak...

4.

Ma este válaszoltam az utolsó üzenetedre,
de mivel nem írtál vissza, egész éjszaka
aggódní fogok, hogy nem olvastad,
és nem törölted. S ha elalszol, akkor
ki tudja. Úgyhogy megígérem magamnak,
hogy este többé nem válaszolok, bármit is írj.
Nehogy azt gondold, könnyű ez a, ez az állandó –

5.

A telefonomat most már éjszakára kikapcsolom.
Az üzenetet olvastam, és reggel töröltem.
Valami tenger, valami szél és tovasuhogás –

BORSODI L. LÁSZLÓ (1976, Csíkszereda) költő, irodalomtörténész, kritikus, tanár. Legutóbbi kötete: *Nélkülem is rendezí* (versek, Csíkszereda, 2025, Bookart Kiadó).

6.

*Reggel, amikor felkelek, este, amikor lefekszem,
amikor éjszaka vagy ébren álmodom,
ha éppen öltözködöm, vagy a tusoló alatt állok,
amikor cigi mellé kávét, és felteszem a szemüveget,
cipőt húzok, s az utcára ki, ha köszönnek, vagy nem,
amikor valaki beszél hozzám, vagy tán egyedül,
ha megérkezem, és nem érkezem meg,
ha rám dudálnak, vagy gyors előzésbe kezdek,
vagy ágyamon fekve olvasok, sor, sorköz, sor, sorköz,
s az ablakon túli alkonyatban megszelídülnek
medvék, farkasok, remegve bújnak egymáshoz az őzek.*

Se hó, se eső

Mint aki egy elhagyatott gyárépület udvaráról nem képes kijutni,
mint aki ismerős utcában bolyong, és nem találja a régi házat,
olyan vagyok nélküled.

Hiába száraz a fa, tízpercenként újra kell gyújtani,
a szél iránya nem megbízható, se nem hó ez, se nem eső,
ha nem vagy itt.

Jó lenne tudni, mit csinálsz éppen ott, ahol vagy,
és mire gondolsz most vagy máskor,
ha hallgatok.

A hálószobádba, a péntekedbe beengedtél,
de hol keresselek, mivé legyek,
ha egyszer nem talállak?

Áramkimaradás miatt gyertyákat gyújtok,
betűzgetem a falon az árnyakat,
kezedet, arcodat.

Szavak születnek, mondatok szövődnek,
talán útban vannak feléd:
hogyan benned folytatódjanak.

Gyűrűsujj

„amit mondasz már nem lehet
lefordítani nincs hozzád szótár nincs ölelés”
(Oláh András)

Sokáig hallgatsz valamit mormolsz
nem mondatok nem szavak ezek
nem is szótagok valami életjeleket
pulzálsz és én folyton visszakérdezek
újabb hosszú csend a szádat figyelem
hogyan mozgásából valahogy következ-
tethessek kitaláljam nekem szól-e
egyáltalán életbe vágó vallomás
hogyan csak engem vagy bejelentés
hogyan nincs de mégis van tovább
majd meglátjuk megpróbáljuk i-
gyekszem nyugodtnak maradni
majd ismét ránk ül a csend és hosz-
szú percek percegnek-sercegnek
míg újra egy fél mondat egy fél szó
és ebben a köztesben újra belém
fészkel a vajon hogyan megértem-e
a következőt mi lesz az milyen
és arra gondolkodom hogy egyszer el-
jön a pillanat hogyan elveszítem a
kérdést nem fogom találni a választ
hogyan nem tudlak már nem lehet le-
fordítani nem lesz meg hozzád a szó-
tár hogyan ritkulnak lassan kikopnak
a szavak a szótagok a hangok is
ahogyan az ölelések az ölelkezések
de titkon mégis még mindig ab-
ban legalább a nyakad hajlatában
a kezéd mozgásában vagy
legalább a gyűrűd és az ujjad
közötti résben hátha elférnék.

Az utolsó hetek

A kaputelefon csengőjére még válaszolsz,
ajtódon beengedsz, de bent egyre több a kacat,
teszel-veszel, a csészéből, amit hoztam,
egy ideje nem teázol, nem szívsz a cigarettámból,
felporszívózod a szőnyeget, az első hónapokat,
ágyneműt cserélsz, kimosod lepedőidből
öleléseinket, testünk nedveit.
Én közben próbálom megjegyezni,
hol van az ágy, a szekrény, a tévé hol áll,
ruháid redőit, ahogy egymáshoz simulnak,
elképzelem, ahogy lehetett volna, de nem.
Egy pillanat, és hátat fordítasz.

Ragyogó

Nem külön a cipőd,
nem külön a harisnyád,
nem külön a kabátod,
nem külön a sálad,
nem külön a sapkád.
Hanem ahogy a lábad,
ahogy a csípőd billen,
és szoknyád ágyékkodra simul,
ahogy két gomb melleidet sejteti,
és ujjaid a kesztyűből földerengenek,
ahogy a sálad nyakadat öleli,
és állad és szájréd és fogad fénye
és orrod és arcod és szemed tengere
és szemöldököd és homlokod
és most, épp most, és - - -
áradó hajnalom, irigy alkonyom,
tikasztó szomj - - -

Párban

Stockholm-szindróma

Szédíts el! Állíts le!
Mondd, hogy szabad!
Mondd, hogy nem szabad!
Mondd meg, mennyit!
És miért, mikor, hol nem!
Igazíts útba! Fordíts vissza!
Ölelj át, vagy tartózkodj tőlem!
Kötözz össze, taposs rám!
Vagy szabadulj, és szabadíts ki!
Büntess meg, ha kell!
Ne oldozz fel, ha nem muszáj!
Fogadj be, én megvédlek.
Legyen igazad, nem bánom.
Ne legyen igazam, ne bánd meg!
Legyél mindig, legyek néha!
Legyél soha, legyek örök!
Nem is tudom. És te tudod?
Meddig forog, ami forog?
Meddig száguld, aki száguld?
Lehet-e itt, lehet-e mást?
Lehet-e egy, ami kettő?

Az iszkázi Nagy László-emlékházban Márkus Béla, Falusi Márton és Gy. Szabó András társaságában

Az iszkázi kertben Falusi Mártonnal, Devecseri Zoltánnal és Széles Judittal

Buda Ferencsel

Döbrentei Kornéllal

Nagy Gábor kérdezi 85. születésnapjának ünnepén

*Szakolczay Lajossal
a Nagy László-portré előtt*

Egy Hitel-rendezvényen a MOM Kulturális Központban Karkó Ádám, Nagy Gábor, Falusi Márton, Léka Géza és Döbrentei Kornél között

Álomhajó – ábrándozó utassal

(2. rész)

A feledékeny öregember nem emlékszik, hol volt az a bizonyos újságíróbál. Vajon miért nem emlékszem egyetlen csinos lányra sem? Tánca természetesen nem vállalkoztam, de nem is lett volna kivel. Pedig egyáltalában nem kizárt, hogy tévésztárok is voltak a hölgyek között, akik horribilis jövedelmet húztak. Kínos kötelesség volt ez, és semmiben nem hasonlított azokhoz a bálkhoz, amelyekről népszerű órákat tartott évekig a 18-19. századi irodalom ürügyén. Hirtelen divatba jött Jean Austen, sokan beszéltek róla, ez adta az ötletet. Be lehetett mutatni egy rég eltűnt világot, benne a hallgatókkal nagyjából egyidős hősnőket és hősokeket. Eltűnt régi világ? Minden szem rám nézett, amikor azt idéztem, hogy „minden lány szereti táncot”. És egyetértett Mr. Bingleyvel, amikor rászólt Darcyra: „ne húzódj a tánctól. Rossz nézni, hogy így egyedül, sután álldogálsz. Sokkal jobban teszed, ha táncolsz.” Ekkor már nem engem néztek, hanem egyik fiú társukat, aki belepirult ebbe az oktatásba. Aztán kirobbant a vita, mennyire fontos, hogy a férjjelölt vagyonos legyen. No, nem úgy, mint a regényben, csak éppen legyen miből meghívni partnerét egy (két, három) italra. A büszkeség vagy a balítélet (prejudice, előítélet) az akadály, hogy egymásra találjon lány és hozzávaló fiú. Igen, sokan vágytak igazi bálba (talán még az órát tartó öreg professzor is). A Bennet lányok után jött Anna Karenina, majd Becky Sharp és még sokan mások. Ezek a lányok fényes bálkat csak a moziban láttak. Közülük sokan Debrecen tágabb körzetéből érkeztek a nagyvárosba, de hétvégeken rohantak haza a kollégiumból vagy albérletből, mert ott, bálba nem is mehetek, mégis volt – vagy remélték, hogy lesz – valaki, akivel táncolhatnak. Fiatalok voltak, sokan valakibe szerelmesek. Igyekeztem fiatalosra venni óráimat, s jutalmul számos csillogó szem emlékéét őrzöm. Több ezren vizsgáztak nálam, de csak néhányan maradtak meg emlékezetemben. Egyik-másik mostanra sikeres életpálya delelőjére jutott. Nekem is ez a húsz év életem csúcspontja.

Távolról sem hasonlított bálra az a professzori találkozó, amit először Lipták András rektor hívott össze a Menza különtermében. Talán a „terem” fogalom

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935–2025) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professzor emeritus. Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös életművét kutatta.

is túlzás, nem tudom, hogy fért ott el a KLTE professzori kara, még ha közel sem voltunk annyian, mint e sorok írásakor a Debreceni Egyetem megsokszorozódott állományában. Pedig feleségeket is vittünk, az elsőre enyém is leutazott Budapestről. Szerény vacsorát kaptunk, boroztunk és ismerkedtünk. Azért persze minden jobb volt, ahol egy hasonló rendezvényen kínai porcelán tányérokon, ezüst evőeszközzel sóskát szolgáltak föl a meghívottaknak. (Talán már a klímaváltozás szellemében, azt akarták jelezni, hogy az egyetem költségvetése a híres professzoraikat sem kényezteti el.) A debreceni összejövetel tovább élő „haszna”, hogy azon született meg a Professzorok Batthyány Körének létesítési terve. Itt hozott össze a sors – más megfogalmazásban: Görömbei András – az atomfizikus Pálinkás Józseffel. Itt bontakozott ki a végül Professzorok Batthyány Körének nevezett egyetemi tanárklub ötlete. Ami aztán néhány hónap alatt megszerveződött, s megkezdte tevékenységét. Ennek történetét Kurucz Márta professzorasszony kis könyvben foglalta össze, akit érdekel, elolvashatja. A felsorolhatatlanul sok neves professzor közül hozzám Pálinkás Jóska, Sótonyi Péter, Sándor Péter és a „debreceniek” álltak legközelebb. A körnek az alakuló ülést befogadó intézmény miatt (Görömbei Andor javaslatára) neveztük el Professzorok Batthyány Körének. Az ötletet a minisztériumban szerzett tapasztalataim sugallták. Az Antall- és Boross-kormányok mögött nem állt kellően tájékozott, tapasztalt, tudományokban járatos szellemi háttér. Mégpedig nem azért, mert kevesen gondolkodtak annak világnézete szerint, de a fél évszázados szellemi elnyomás (és megfélemlítés) majd mindenkit óvatossá, zárkózott tett. Mivel közéleti szerepre e rétegnek alig nyílt lehetősége, vissza is tartotta magát attól, hogy politikai ügyekben véleményt nyilvánítson. Mivel semmi nem úgy történik, ahogy szeretnénk – e sorok íróját beleértve – mégis „erőnk szerint a legnemesbekért” részt venni ebben a folyamatban. Aminek fontos célja a „nemes” fogalmának új tartalommal való megtöltése volt. Hiszen van „nemes bor”: annak társadalmi-politikai megfelelőjét kerestük (vagy keressük). A PBK többnyire a „polgári Magyarország” fogalmát igyekezett körülhatárolni: talán sikerült is valamit ebből a közgondolkodásba és a politikai kultúrába átültetni. Illúzióink persze nem lehetnek: a „tökéletes” Isten kizárólagos tulajdona.

Itt néhány szót arról, milyen érdekes és hasznos volt az atomfizikus Pálinkás Jóskával együttműködni. Messze előttem járt a tudományos elismertségben, s már jól használta a digitális világ eszközeit. Az Atomki igazgatójaként saját irodája volt, titkárnővel és a modern technikai eszközökkel ellátva. Világlátott ember létére egy teljesen új távlatot ismerttetett meg velem. Nem az atommagkutatás terén, mert annak nem sok hasznát vettem volna, hanem a digitalizáció korai használatával. E sorokat számítógépen írom, az első e-mailjeimet azonban Pálinkás igazgató úr gépelte be személyi számítógépébe, s az ő közvetítésével leveleztem az akkor Kínában dolgozó fiammal. Azzal is meglepett, hogy „irodalmi szinten” fogalmazott, s ha úgy adódott (nem ritkán), az általam írottakban minden nyelvi hibát és stiláris eltérést kijavított. Hálásnak kell lennem azért is, mert összehozott munkatársával és utódával, Lovas Rezsővel. Akinek

meghívására – nyugdíj felé közeledve – legkellemesebb óráimat töltöttem lakásán aranyos felesége társaságában. Közvetlen munkatársaim közül is többek vendégszeretét élvezhettem, amit aztán nem tudtam viszonzni, mert a debreceni lakosok Budapesten mindig sietnek valahová.

Rezső azonban mindannyiunknál fontosabb szerepet játszott az életemben. Azon a feledhetetlen napon reggel nyolctól volt óráim, de azt terveztem, hogy csak ebéd után megyek haza Pestre. Ahogy kijöttem a tanteremből, vele találkoztam a folyosón, aki rövid beszélgetés után följánlotta, hogy kocsin hazahoz. Szabadkoztam, mert egyrészt megvolt a vonatjegyem, másrészt még voltak lezáratlan, ámbár nem igazán sürgős ügyeim. Délben tett ki az Akadémia előtt, s onnan már csak néhány száz méterre laktunk. Ez tette lehetővé, hogy a kórházi ágyon lefoghassam felségem szemét. Az övét, mégis az én látóhatárom zárult véglegesen. Temetésén sokan voltak, barátain, munkatársain kívül a kollégáim közül is.

Az egyetem „alkotóháza” Síkfőkúton tanítási szünetben üdülőként működött, hogy kollégák más időpontba is mentek-e oda dolgozni, azt nem tudom, de néha ott tartottuk a rektori értekezleteket, s szívesen vállaltunk hétvégi „speciálkollégiumokat”, amit önkéntes alapon a hallgatók is kedveltek. Talán a szobákat is ők takarították ilyenkor, és gondoskodtak reggeliről, ebédéről, vacsoráról. A lányok – többnyire Mónika – hatalmas fazekakban főzték a tésztát, talán tejfölöstúrót és pirított szalonnát is tettek rá. Tanárok és diákok egyaránt éhesen falták. Aztán jött az este, beszélgetések és társasjátékok alkalma. Egy diákra – mondhatni szükségszerűen – társasjáték közben itt figyeltem föl, mert találókérdés játékban nem lehetett olyan téma, amire ne tudta volna a helyes választ. A másikat azért vettem észre, mert nem is titkolta, hogy a tananyag kívül áll érdeklődésén, de meglepően intelligens. Egy harmadik Erdélyből jött, más volt a műveltsége, mint a többieké, s más az igyekezete is. Tízfel közülrük havonta összeültünk Debrecenben (többnyire a kollégiumban) egy csésze teára. Öregemberként azon csodálkozom, mennyi mindent megfigyeltem, de a legcsinosabbak vonzerejét sem vettem észre. Talán sokkal fiatalabb szobatársam igen, ámbár fogalmam sincs, mivel töltötte az éjszakát, amikor a síkfőkúti kocsmára hivatkozva eltűnt. Titokzatos és ellentmondásokkal teli személyiségével ma, öngyilkossága után sok évvel sem tudok mit kezdeni. Borbély Szilárd kiemelkedő irodalmi tudását és tájékozottságát nagyra tartom.

Pedig kiválóan képzett, nagy tudású kollégák körében dolgozhattam. Egy alkalommal az IC jegyelosztó gépezete Szegedy-Maszák Mihály mellé ültetett, aki mindenütt járt a világban, mindent tudott, mindenről eredeti véleménye volt, s elképesztően sok nyelven tájékozódott. Még nem volt a szakma vezéregyénisége, de az lett. Viszont már akkor az MTA tagjaként beszélgetett velem, igen barátságosan és kissé lekezelően. A bölcsészek közül sokáig kevesebben kerültek be az MTA tagjai közül, mint a természettudósok közül. Maszák segített a debreceni irodalmárokon ebben nagy tekintélyével és világméretű ismeretségi

körével. De nem emiatt jöttünk össze minden hónap második hetének szerdáján az MTA debreceni székházában. Akik e társasághoz csatlakoztak, erősen politizáltak is. Vendégünk volt a Fidesz több vezetője (Orbán is), sőt Dávid Ibolya is, aki nem tudta, hogyan kezelje a nyakába szakadt szerep nehézségeit. (Ebbe bele is bukott szegényke.)

Levelet kaptam a Miniszterelnöki Protokolltól azzal a kérdéssel: nyolcvanadik születésnapomon átveszem-e a Magyar Érdemrend Középkeresztjét. Mit válaszolhattam? Az ünnepség a Vigadóban különös meglepetéssel kezdődött. Bemutatkoztam a mellettem ülőknek, s erre kiderült, egyikük hatvan éve osztálytársam volt. Németországban lett világhírű egyháztörténész. Megbeszéltük, hogy hamarosan találkozunk, de az emailre nem válaszolt, azóta sem láttam. A miniszter úr is meglepett a díj átadáskor, mert halkán megszűgta, hogy publicisztikám alapján ismer. Idáig is eljutottam.

A történész Antall József nagy tisztelője volt Kosáry Domokosnak, akit – a marxista Berend T. Iván utóadaként – 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választottak. Hogy a miniszterelnök mit remélt tőle a politika terén, azt valószínűleg senki nem tudja. Azzal a szándékával azonban egyetértett, hogy a testületben művészeknek is helyet adjanak. Kosáry hozzá is fogott egy művészeti osztály tagjainak kiválasztásához, amiről írói körökben elterjedt, hogy az Aczél-korszak legnagyobbra tartott művészein kívül mindenki mást mellőz. A mellőzöttek – Gyurkovics Tibor kezdeményezésére (és Zelnik József támogatásával) – elhatározták, hogy létrehozzák a független és önkormányzó Magyar Művészeti Akadémiát. Nyilván kormánytámogatásra is számítottak, ebben azonban csalódnuk kellett, mert Tibor hiába volt Antall József diákkori barátja, ebben nem számíthatott egyetértésére. Így aztán kormánya (benne államtitkárai) sem támogathatták. Baráti alapon Fekete György maga helyett e sorok íróját küldte az előkészítő tárgyalásokra azzal, hogy nem ígérhet semmiféle anyagi támogatást. A Magyar Művészeti Akadémia igen szűk lehetőségek között, minden állami segítség nélkül alakult meg. Nagyon komolyan vette önmagát és kitűzött feladatait. Tibor – és alapító társai – a saját lábára állították volna a szervezetet, de csak a tagokra számíthatott, s támogatás hiányában a tervek a valóság szélén lebegtek. Több lelkesen csatlakozó író és művész is gyorsan elhatárolta magát a testülettől. S ebben talán a MTA ígéretei is szerepet játszottak. No meg a beteges félelem attól, hogy az ellenzék megvonja támogatását azoktól, akik más világnézeti talajon állnak. Kosáry elnök úr hallani sem akart Makovecz vagy Csoóri fölveteléről, az előkészítő munka egyik motorját, Cseres Tibort azonban alapító tagként fogadta be. Mivel Csoóri nem vállalta a fölkerést, Makovecz Imrét választották a Magyar Művészeti Akadémia első elnökének. Végül a dolgok úgy alakultak, hogy a maga költségén tartotta életben a vállalkozást: székházában helyet adott összejöveteleiknek, s a szervezési feladatokra egy tevékeny titkárt is alkalmazott. Az MMA első nyilvános rendezvényéről kevesen tudnak, mert belesüllyed az MDF sikertelen választási

kampányába. Pedig első nagy a rendezvényét sok tekintélyes személyiség támogatta. Az összejövetelre eljött Bécsből, és felszólalt Alois Mock, aki előzőleg Vraniczky alkancellárja, majd 1987–1995 között Ausztria külügyminisztere volt. (Ő vezette be hazáját az Európai Unióba.) Természetesen számos magyar felszólaló is volt, köztük az Akadémia elnöke, Makovecz Imre és Mádl Ferenc miniszter. A Magyar Művészeti Akadémia néven működő társaság tagjainak szándékai és céljai a nehéz körülmények nem bontakozhattak ki. Mire a második Orbán-kormány fölfedezte a benne rejlő kultúrpolitikai lehetőségeket, a kezdeményező Gyurkovics Tibor már nem élt, a tagság összetétele is megváltozott.

A dicsekvéseket itt be kell fejeznem. 2015 májusában, lezártam a szemináriumot, beírtam a jegyket, és átsétáltam Debreceni Attilával közös szobánkba, mert bőven volt még időm a budapesti vonat indulásáig. Arra nem emlékszem, ő volt-e akkor az Intézet igazgatója vagy már Varga Pali, de ez nem is fontos. Láttam Attilán, hogy nehezen kezd hozzá mondanivalójához, amit vártam. Kerek-perec kimondta, látja rajtam, hogy fáraszt a *sok vonatozás, s ő ezt nagyon megérti*. Fölajánlotta ugyan, hogy kaphatok ősszel is egy csoportot, de nyolcvan fölött, jobb lenne utazgatás helyett pihennem, vagy otthon dolgoznom. Anyagi kérdés nem merülhetett föl: a professzor emeritusoknak a tanításért járó juttatásról már évekkkel ezelőtt lemondunk. Mosolyba kényszerítettem az arcom, úgy köszöntem meg baráti támogatását. Azt mondtam, mindenben igaza van. És tisztában voltam azzal, hogy változtatnom kell életem újabb fordulata-nál. Eszembe jutott, a BBC-nél az a magyar munkatárs, aki nyugdíjazása után világszerte hajóútra ment. Nekem erre nem látszott reális lehetőségem. Kótyagosan szálltam föl a Nagyállomásra tartó villamosra, úgy éreztem, lebegek az ülés fölött: rendkívüli helyzet van. Kész vagyok kilépni saját magamból. Az *Álomhajó* című TV-sorozatban időnként megjelenő városnézések megragadták a figyelmem. Nyugodtan elvihettek emlékeim világába, mert rossz hallásom miatt a közhelybeszélgetéseket úgysem hallottam, a történetet nem tudtam követni. Csak a tájakban és városokban gyönyörködtem, ahová a hajó elvitte – filmbeli – utasait. Debrecen tengeri kikötőjénél leszálltam a villamosról, s azt láttam, az *Álomhajó* éppen rám vár, hogy elvigyen emlékeim és vágyaim áttekinthetetlen világába.

Meglepetésemre jóval nagyobb volt, mint a filmbéli. Pontosan olyan tengeri komp, mint amivel negyven éve Judittal mentünk Nápolyból Palermóba. Az én kedvemért, az ő örömeire. Valamelyik középső emeleten saját kabinunk volt, mindenhová mehettünk a fedélzeten, ahol nyugágyak álltak a nézelődő turista rendelkezésére. Igaz, a kis medencében nem volt víz, de már esteledett, amikor fölszálltunk a Tirrenia menetrendszerű járatára. De ahogy elhagytuk a kikötőt, a következő 8-9 órában mindenütt ott volt a tenger. Sirályaival, hullámaival, de delfinek nélkül. Szocializmust építő hazám „jóvoltából” úgy utaztunk (egy éjszakán keresztül), mint az urak. Az IBUSZ-ban forintért (és nem is túl drágán)

nemcsak az olaszországi vonatjegyeket, de a hajó, sőt kabinjegyeket is meg lehetett venni, s össze tudtuk ehhez (no meg a közel három hetes itáliai kalandozáshoz) a nélkülözhetetlen pénzt gyűjteni. Még Budapesten azonban egy kis kellemetlenség támadt. A pénztáros belebonyolódott (vagy beleunt) a sok (négy személyes) hálókocsijegy egyénekenkénti kézírásos kiáltásába, s „open” felirattal adta át a jegyköteget. Majd a fészallás előtt az olasz pénztárossal írássuk rá fekvőhelyünk számát. Nem örültem, mert az újabb pénztár előtti időrabló sorban állással jár. Velencébe osztrák hálókocsival mentünk, a magyar járat szünetelt, de arra még hazulról volt számozott helyjegyünk. Milanóban aztán minden nehézségre fölkészülve álltam be a pénztár előtti sorba. Az egész köteget benyújtottam. Némi aggodalommal láttam, hogy a pénztáros előtt nem voltak nyomtatott jegytömbök. Jó angolsággal – minden borzadály nélkül – kérdezte, tudjuk-e már, hogy a sok jegyet mikor akarjuk igénybe venni. Tudtuk, ő az adatokat egyenként beírta számítógépébe (amit akkor láttam először használatban), s percek alatt kinyomtatta a jegyeket. Beleértve a távoli városokból induló hálókocsikét. Döbbsentem néztem azt, ami ma már magától értetődik. (Kivéve mondjuk Zánkát, ahol már pénztár sincs. Az ember felszáll a Kék hullámra, fölrakja a csomagjait, aztán jön a kalauz és kiadja a helyjegyet valamelyik másik kocsiába.)

Csodának tekintettem, de amikor valahol módosítanunk kellett, ugyanígy történt. Utazásunk vége felé Palermotól elmentünk Cefaluba, az ottani állomáson azonban kiderült, hogy szokatlanul nagy apály miatt nem működnek a messinai kompok. Elmehettünk volna egy trattóriába, ha van pénzünk, de ennek hiányánál is nagyobb baj, hogy csomagjaink a palermói ruhatárba vártak ránk. Végre eljutottunk az állomás főnökéhez, aki megnyugtatóan, hogy a vonat ugyan sokat késik, de náluk is megáll, ott felszállhatunk. Aztán azt is elintézte, hogy a ruhatári szám ellenében föltették a csomagjainkat a végre megérkező szerelvényre. Amikor visszaértünk a városnézésből (a Katedrális látványának feledhetetlen élményével) újabb meglepetés várt a vonaton. Miután megtaláltuk a Milanóban kapott helyszám alapján a fölkénket, csomagjaink ott voltak a tartóban. Vajon mi minden hiányzik? – kérdeztük magunktól, de újabb meglepetés, semmi nem hiányzott. Ha nem is másnap reggel, de valamikor délután Rómában voltunk, csavaroghattunk tovább. Szobát ott sem tudtunk foglalni, de rutinos pénztelen turistaként végül találtunk megfizethető szállást. Ilyen – is – a világ. Onnan már repülővel jöttünk haza, a jegyet előzetesen arra is forintért vettük. Persze kapcsolat segítségével: fiunk óvodista barátjának az anyja a Malév légiutaskísérője, majd jegyeladója volt. Minden kiskaput ismert, amelyeken keresztül kedvezőbb feltételeket tudott biztosítani.

De vissza a hajóra. Judit boldogan vette tudomásul, hogy kicsike kabinjainknak tengerre néző ablakai vannak, az ágyaknak tiszta a lepedőjük, folyik a meleg víz, s ráadásul még egy önkiszolgáló étterem is van a hajón, nekünk is megfizethető árákkal. Vacsora után mélyen elaludtunk, de besütött a hold. Mivel kissé holdkóros vagyok, kimentem csillagokat nézni. Mire visszatértem

volna, negyven évvel idősebb lettem. És a hajó se volt ugyanaz. A kabin sem, mert egyágyas volt. Ittam egy korty unikumot. Hol vagyok? – kérdeztem, de a Múzsza sem válaszolt. Majd az egész üveget meg kellett innom ahhoz, hogy ezen az új hajóágyon el tudjak aludni. Közben hatalmas szélvihar kerítette hatalmába az Álomhajót. Dobálta a falhoz szíjazott matracot. Hősünk nagyon rosszul érezte magát. Be volt zárva egy régi emlék labirintusába. Nem Juditot látta, hanem a rigai tanárnőt, aki éppen meztelenül jön ki a tengerből. Ő volt, teljes asszonyi pompájában. Nem Ulla Jacobson? Nemrég került kezébe a már idős asszony képe. Tizenkét éves lehetett, amikor látta az *Egy nyáron át táncolt* című filmet, benne a híres meztelenfürdés jelenetével. Nem volt még kamasz sem, de szörnyen fölizgatta: egy meztelen nő. Miután fölébredtem, a hajó könyvtárában addig lapozgattam a képesújságokat, míg nem találtam egy fényképet a svéd színésznőről. Ulla Jakobson elegánsan föllőtözve is szép volt, mutatós, de nem különösen kívánatos. Semmi nem hasonlított rajta ahhoz az asszonyhoz, aki a tengerből kilépve fölemelt ujjával szólt rám: „Nein!” Akkor sem tudtam mozdulni, tiltó keze megállított: Nem, mondta ismét németül.

Miután hősünknek nem volt több dolga az egyetemen, Álomhajóval járta a Mediterrániumot, várta, mikor bukkannak föl e kultúra játékos szellemét megtestesítő delfinek. Hősünk Lisszabon kikötőjében is a fedélzeten maradt, fájt a lába, csak képzeletében jelent meg a néhány utasának élményeit bemutató Képekkel. Látta a Belém-palotát, a Szent Jeromos kolostort, a Prace do Comércio, és azt a helyet, ahol Európa (egyik) kulturális fővárosának megnyitása alkalmából államelnökökkel, miniszterekkel és híres művészekkel vacsorázott. Szívesen fölszállt volna az öreg villamosra, ami a film szerelmeseit nyálcsorgató cukrászdába vitte. Olyan sütikért és fagyaltért, amit a hajón nem kapott, pedig az ellátás egészen kiváló volt. Mire Marseilles-be értek, már nem tudott veszteg maradni. Emlékei vonzerejének engedve partra szállt, hogy hallevest egyen a kikötőben. Kért egy pohár fehérbort, s eszébe jutott, hogy egykor, amikor erre kalandoztak, Judit nem kért. Kevés volt zsebükben a pénz. A leves nemcsak különlegesen finom volt, de a férfi többet is szívesen evett volna. Felesége ezt is tudta, néhány halszeletet a saját tányérjából áttett az övébe. A rákocskákat azonban gondosan lerágta. Amikor ez a kép megjelent előtte, elromlott a mostani halleves nagyszerűsége, és kedvetlenül fizetett, hogy elinduljon a Basillica Notre Dame de la Garde felé: a tornyok mindig vonzották. Elképzelte a csodálatos panorámát, de vele együtt maga előtt látta a tengerbe veszett hajósok emléktábláit is. Hamarosan azonban kifulladt, s ettől végleg elkeseredett. Vissza ment a hajóra. Innen még egy ideig nézte a nyüzsgő várost, kereste If várát, aztán besötétedett, s a hajó tovább ment. Ostendében nem szánta el magát arra, hogy vonatra szálljon, és – végre – elmenjen Gentbe, ahol fia együtt tanult leendő menyével az egyetemen, de a félév alatt csak Judit látogatta meg őket, neki nem jutott rá ideje. Most is inkább Londonba menne, de az kívül esett a hajó egyébként ismeretlen menetrendjén. És egyszer csak arra ébredt, hogy Bergen kikötőjében horgonyoznak. Nézte a szűk utcákat, hívta az emlékeit, aztán

a nézegetéshez leült, és újabb szokása szerint elaludt. S emlékeiben minden összekuszálódott.

Amikor az Álomhajó a Sognefjord kellős közepén megállt, eszébe jutott, itt egykor nem tudták, hogy Midfjord nem egy kikötő neve, hanem csupán átszállóhely, ahol le kellett volna ereszkedniük a vízen imbolygó csónakba, hogy az Aulands-fjordon hajózva eljussanak Flamba, ebbe a gyönyörű faluba, ahonnan a hegyvasút csodálatos vidéken elviszi őket Myrdalba, a Bergen–Oslo vonal átszállópontjára. De a katamarán – mint most az Álomhajó – továbbvitte őket a Sogne-fjord egyik csücskébe. Éjfélre egy ismeretlen sötét kisvárosban találták magukat, ahol a kapitány egy kis szállodában jó drága szobát szerzett nekik, ahonnan ködös hajnalban indultak visszafelé, hogy Balestrand lenyűgözően szép kikötőjében egy későbbi hajóval eljussanak Flamba.

Az Álomhajó ezúttal ragyogó délelőtt kötött ki Balestrandnál, s ő nem tudott ellenállni a csábításnak, hogy elinduljon a varázslatos faluba, és ismét megnézzé azt a fjordokra néző, fantasztikus kilátású Tjugum Cabint, ahol Judittal arról álmodoztak, milyen jó lenni itt eltölteni néhány napot, amire nem juthatott idejük. Ahogy fölfelé ballagott, egyszer csak Judit karját érezte a magáén, aki egy kosár epret hozott. Epret, itt messze Északon! Már ez is csoda volt. Amikor Judit fogta a kosárkát, hogy vissza kell vennie, már némi szorongással indult egymagában tovább. Eltelve a világ legjobb eprével megbánta, hogy nem ment a feleségével. Hátha a norvég legendák egy vaják harcosa kerítette hatalmába! Féltette, és egyre idegesebben kereste. Mindenütt epreskerteket látott. Vajon melyik az, ahová Judit visszavitte a kosarat? Magányosan tévelygett, összevissza tekergett, és keresett valamit, de nem tudta, mit. Hol lehet a felesége? Minden furcsán eltorzult körülötte. Az Álomhajó matrózt küldött keresésére, mert hallották már itteni eltévedésének történetét. De ezúttal nem szorult valami útvesztőbe, visszament a fedélzetre. Aznap nem ment vacsorázni, hanem rögtön lefeküdt és elaludt – rémálmai voltak.

Minden másként volt. Emlékezett, hogy a Ferihegyi repülőtéren találkozott négy útitársával, akikkel az OTKA tanulni küldte Hollandiába. A férfi régi orvosbarátja volt, aki jogász feleségét is magával vitte a hivatalos útra (nyilván saját költségén). A kis csoport negyedik tagja neves vegyész, aki megismerkedésekor nem mulasztotta el fölhívni a többiek figyelmét, hogy az MTA levelező tagja. Furcsa módon gépük nem Schiphol betonján szállt le, s ők egy nagy hajó fedélzetén nézték a csatornán horgonyzó vagy közlekedő óriási személyhajókat, ahogy szép lassan benavigáltak a központi kikötőbe. Még látta maga előtt a Hilton épületét, aztán az emlékezés filmje megszakadt. A tágas rakpart helyett a központi pályaudvar szűk csomagmegőrzőjében vitáztak, milyen érmet kell az automata szekrény nyílásába bedobni, hogy a szekrény bezáródjon. Miként kerültek ide? Nem emlékszik. Még volt némi idejük az Enschede városába közlekedő vonat indulásáig. Kimentek sétálni. Magabiztosan vezette professzor társait Amsterdam állomásközeleli utcáin. Végig sétáltak a de Wallen kirakatai előtt, s persze magukban tartották, mit gondolnak a gyönyöröket

kínáló lányokról. Elsétáltak a Damra, ahol találtak egy kisvendéglőt, és dutch pancake-eket (sós hollandpalacsintát) ettek. Amikor felszálltak egy csatornanéző motorosra, már két részre szakadt a kis társaság. Külön ment a házaspár, s mögöttük ballagtak ők ketten. Az emlékező megfogta az asszony karját, hogy besegítse az ülésére. Hirtelen megmozdult benne valami, megérintette a már nem túl fiatal tudós asszony eddig észre se vett női varázsa.

Enschedeából busszal mentek a Twente Egyetem fantasztikusan zöldellő campusára. Természetesen egymás mellett ültek. Majd mindenki megkapta a szobáját, s máris rohanni kellett az első ismerkedési estre. Pontos beosztással megtudták, továbbképzés címén mi vár rájuk a következő két hétben. A pályázatelbírálás tudományosan kidolgozott gyakorlatát fogják megtanulni. A vendéglátó intézmény vezetője szerint ez a legkorszerűbb és legeredményesebb módszer az egyetemi világban. Sok unalmas óra és képtelen feladatmegoldási kísérletek sora várt rájuk. Egyikük sem hitt a módszer csalhatatlanságában. Ennek ellenére szorgalmasan látogatták az órákat, szabadidejükben igen jól érezték magukat. Együtt étkeztek a menzán, ami jó volt, s rendelhetek az étel mellé – bort nem, mert az nagyon drága volt, de – holland szeszpárlatokat. Legjobban mind a négyen a Bolst kedvelték, az asszonyok a cserép palackokból néhányat haza is hoztak virágvázának. A nap zárásaként még együtt vagy kettesével sétáltak a parkban.

Az már Amsterdamban kiderült, hogy az orvos-jogász házaspár szeret együtt kószálni, s hősünk gyakran marad kettesben a korabeli asszonnyal, aki sokkal fiatalabbnak nézett ki önmagánál. Még a nagyváros egyik utcasarkán közelebb húzódtak egymáshoz, úgy sétáltak. A hatvanas (özvegy) férfiben, különös felfedezés ment végbe: sok év után ismét élvezte egy szépasszony vonzerejét. Furcsa áramlások indulnak el bensőjében, amit régen érzett utoljára. A továbbképzési foglalkozások után már keresték egymás társaságát, kettesben sétálnak, nézelődtek, beszélgettek szabad idejükben. Valami mindkettőjükben mozgolódik. Már fognák egymás kezét, ha az asszonyé nem a kabátja alatt rejtőzne. Vacsora után, éjfél körül elfoglalják kollégiumi szobáikat. A férfi kicsit szomorú és a fal felé fordul. Hirtelen nyílik az ajtó, meggyullad a szobai lámpa, és ott áll zavarban, hálórúhában, de igen határozottan a kolléganő. Nem tud elaludni, panasolja, de most azért jött, hogy biztosítsa, ő is kívánja az ágybeli együttlétet. Mégsem tehet mást, egyedül kell visszamennie szobájába, mert neki hazatérve a férjét kell ápolnia. Ezt várják tőle a fiai is. A férfi izgatottan töprengett, utána menjen-e az asszonynak? Végül ismét elnyomta az álom.

E kalandról – ha az volt – a férfi hazatérésük után már meg is feledkezett; amikor egymás mellett találták magukat egy akadémiai fogadáson. Az asszony először tegezte. Özvegy mondja, és arra kéri, látogassa meg egyetemi laborjában. Találkozzanak, hátha még maradt valami a Hollandiában (beteljesületlenül maradt) érzelmekből és vágyakból. Most már viszonyuk is lehet, mondta, nyers szókimondással. A férfi megígéri, hogy másnap telefonál. De halogatja. A vágy, ami Hollandiában föllobbant, azóta kihűlt. Földidézhetetlen. Egy évvel később

megkapja az asszony gyászjelentését. Hosszú kórházazás után hagyta itt szeretett laborját, a fiait, a két unokáját. A levél megkésétt, már nem tud elmenni a temetésére.

A hajó új kapitányt és személyzetet kapott, más lett az ellátás. A süket, rosszul látó, nehezen mozgó férfi magányosan bámulta a tengert, miközben mindig fájt valamije. Idejét majdnem kizárólag a hajón töltötte. Arra gondolt, Japánba is el kellene mennie, de ennél jobban izgatta, hogy eddig nem sikerült eljutnia az Iguazu vízeséshez, és elhatározta, azt azért fölkeresi. Sétái közben azon gyötörte magát az Álomhajó fedélzeten: mit csinált rosszul és mit jól, hogy ebbe a kilátástalan helyzetbe jutott. Mennyiben győzte le az ellenséges világ és milyen szerencsékkel áldották meg a Múzsák. Fájdalmasan jutott eszébe néhány végzetes tette, szégyellte, hogy sokszor az orránál fogva vezeték. Olyan kalandba is belesodródott, amibe nem szabadott volna. *Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa.*

Ahogy húlt az idő, napokon keresztül nem mozdult ki a kabinjából. Egy reggel Ragusában kötöttek ki. Itt az öregember megérezte Lapad és Gruz sajátos illatát. Partra szállt, s a hajóállomásról az egykor Tito marsall nevét viselő úton a Pile kapuhoz ment, hogy innen induljon újra látni az Onofrio kutat, a Rektori palotát, majd a régi kikötőben fölszálljon a Lokrumra induló hajóra. Ahogy egymagában gyalogolt, hirtelen rádöbbsent, az illat nem a virágoké, hanem Judité. Feleségének intim illata itt Ragusában járta át először minden ízében, minden érzékszervében. A jáki kápolnában menyasszonya gyönyörű ruhában lepte meg, s tudta róla, hogy kedves, okos, sőt talán azt is érezte, hogy céltudatos. Mindenesetre még a házassági szertartás előtt megvitatták, ő is szeret utazni, s az esküvő utáni reggelen örömmel száll vonatra, hogy megismerjék Belgrád és Szarajevó sajátos ízeit, s a magyar történelemből ismert épületeit, mindenképp Nándorfehérvárt. Nászútjukon csak Dubrovnikban ismerték meg oly igazán egymást, hogy annak élményemlékei az öregember érzékeit újra föléllesztették a Vágy csábításaival.

A Pile kapuhoz közeledve elment Szent Balázs szobra mellett, s amint átlépett az átvezető nyíláson, szemébe ötlött „egy négyszögletes márványlapon három dombormívú fej” – írta Jókai. – „Közepén egy bozontos hajú, egyenes orrú, kemény arcvonású barátfej; jobbról-balról egy-egy szelíd kifejezésű apácafej.” Talán azok az apácáknak a képét látjuk, akik a *Három márványfejben* zavarba hozzák a mindkettőjükbe egyszerre szerelmes szerzetest. Az öregemberrel ez nem fordulhat elő, hiszen mindkét női arcban ugyanazt a Judítot látja, akinek leánykori álmaiban bizonyára nem szerepelt a kolostor. Házasságuk alatt meg folytonosan a feleség, az otthonteremtő, az anya szerepét gyakorolta és készült arra a boldog pillanatra, hogy nagyija legyen unokájának. Az apáca Krisztus jegyese, sorsa – mondják a lexikonok – a vallásos hitben teljesedik ki: Judité családteremtésben valósult meg. A Pile-kapu kőfala darabokból álló tükörré változott, s az öregember minden darabban ifjú felesége hívogatóan mosolygó arcát látta. Azt is hallotta, hogy sürgeti: hagyja most Jókait és a hajdani apácákat,

keressék meg végre azt a helyet, ahol nászútjuk két átutazott napja után kettesben lehetnek. Akkor is forrón sütött a nap, izzadtan cipelte a csomagokat, még nem ismerték a húzós kocsit sem, ami későbbi utazásaikon jó szolgálatot tett neki és nekik. Az öregember világosan látta azt az egyszerű családi házat, ahol kiadták nekik az egyik szobát, és ahol a vihar megakadályozta, hogy a csomagok letétele után azonnal rohanjanak várost nézni. Mit tehettek a sötétben maradt házba zárva: megbontották az ágyat és...

Hirtelen most is sötétség zuhant a városra, ömlött az eső, patakokba folyt lefelé a víz. Mennydörgött és villámlott. *Azt* a házat azonban az Álomhajó utasa nem találta. Bőrig ázva ismerős illat csapott az orrában, ezt követve bekopogott, de Mária, a hajdani háziasszony, nem nyitott ajtót. Az öreg lenyomta a kilincset és belépett a sötét előszobába. Kereste a villanykapcsolót, de nem volt. Tapogatózott, hol jött be, de egy másik ajtón ment át egy másik szobába. Aztán a harmadikba, negyedikbe, noha akkor összesen sem volt ennyi ajtó és ennyi szoba. Ilyen sötét sem. Az egykori élmény megismételhetőségének elemi erejű vágya egyre újabb sötét szobákba hajszolta. Egyszer csak rádöbrent: ez nem *az* a ház, ez a Maze. Az útvesztőben a gyönyör íze helyett megjelent nyelvé a maró félelem. Aztán talált egy tálal tele cukrozott eperrel, amit csak Judit készíthetett neki. Emlékezete minden zugát betöltötte az ismerős íz. Tovább tapogatózott a ház ismeretlen labirintusában. Egyszer csak előtte világított *annak* az ágynak a fehér lepedője, amire oda volt készítve Judit vadonatúj csipkés hálóinge. Noha gyönyörű darab volt, anyósa legszebb nászajándéka, de a fiatalasszony akkor délben – amikor tombolt a vihar – nem viselte.

De hol lehet? A takaró alatt? Gyengéd kézzel fölhajtotta. Egy gyönyörű fiatal nőt látott, aki azt kérdezte: „Öregember! Hogy kerülsz ide?” Persze nem Judit volt, hanem Melpomené múzsa. Villogó fekete szemek néztek rá: nem tudott válaszolni. Azért sem, mert a tér megtelt dallal, ami nem a szerelemről szólt, volt benne valami tragikus árnyalat. A múzsa rámosolygott: „Vén vagy. Kárpótlásul nézz ki, s előtted nagy vágyad, az Igazu vízesés látványa. Ne az örvénybe nézz, mert elcsábít és elnyel, csodáld a vízfüggönyöket.” És a meglepett aggastyán elindult a tárva-nyitva álló ajtó felé, de a küszöbön elbotlott, s nem tudott fölkelni. Kabinjában tért magához. Az Álomhajó fehér egyenruhás orvososa bekötözte véres lábszárát és könyökét, majd adott valami injekciót, amitől elaludt.

Vége.

(Neki? Vagy a cselekménynek?)

Zsávolya Zoltán

Menetrajz

Krisztus is az Isten háta mögött - - -
apró faluban a pléh-, csiricsáré
tarkaságig felvirágzó lemez lesz;
a kúszóbab kengyelfutói beérik,
állva, sőt, alva lebírják; zöld idő-
ablak a gazban; rekettye, kútágas,
majd a rét kezdődik; Szabó Tomi
volt fuvaros teherkocsija évtizedes
léptékben dekkol, a leeresztett gumi
talajig olvad, légbe hussan a szufla...

De bármely, úgymond, dimenzióváltás
megítélője nagyhangú társiasság,
s az érvényzóna alakulhat akként,
hogy extrém esetben csomó jégkockát
ereszt ki magából, majd megsoroz
vele. Ra-ta-ta-ta hangzik a bádagon...
És csörög, peng az olvadékony ezüstpéncz,
fizetéskor meg nincsen semmi már
a kézben, mely bosszús marokba görbül.
Hervadó gesztus: elárulja magát.

A bölcsész visszacsök', tetszhalott kesztyű
bénult öt ujja. Az Enciklopédiát
más írja meg. *Az ember testleg*. Tőle
egyensúlyosabb jöhetne pedig:
A testi ember. Ami értekező alapvetés
vagy alapvonal lenne, amint hívhatják -:
mértéktartás, patikamérlegen kiadagolt
fénylés, szellős, tágas és úrhideg,
de ezért tele félelemmel, gonddal.
Összes heroldját szökteti a hordágy.

ZSÁVOLYA ZOLTÁN (1968) költő, író, kritikus, a *Szépirodalmi Figyelő* című folyóirat szerkesztője.

Mennek szét – Nyócker, kőbányák felé...
Ahány ájulatfelfekvő, épp annyi
hajszol benne lefogott szaladgálást
elágazó ösvény fordulatpontján,
ismeretlen alakzatok szedált
körvonala közé. Zacskóba bukva
orral bele; színes, ködös szintézis
tákolta pillanatnyi szerkesztmény
méltatlan torló zenitjére jutva...
(Mondhatni tehát: kiszabódik így.)

Tempó és tanulság

*Stroboszkóp fényinél... Ha diszkómélyek
helyett odaíti „erkölcstörvény” lebeg
sugárzásban? ha nézet villámfényként,
mint akadozó pászma bujdokol
szemed előtt – félhomályossá veri fel
a teljes sötétség előntő krémjét –,
az mindenképp fölényt jelent-e mindig:
Beszorulva nyugdíj és vég közé
a test halála az okostojás.*

Hisz nem csak akkor! *Teljesen* helyt nem áll
tehát a mondás. Hűvös szentencia,
de a ridegség ellen fordul épp;
figuráját ovális nyakmedál
jelölte irányba fordítja, kedves mosolygás
alakzatába; kontúrt öltve rá.

Szótett ez: korlátolt, győzést arat
mégis a Búcsú felett, mert eltéríti
az előjátszó ötlet bús szigorát;
a zordságot, mely pusztulást derengtet.
Mert az „elmúlás” szimplán *meghalás*
kimondva; legfeljebb a lélek a szellemi
tartalék révén ott lappang a szövésnél,
az egészben. A remélt továbbélés
némely szublimált útja felkanyarog.

Kiküszöbölt hévvel haladsz, gyalog...
Átfogó Tárgyalás, a grammatika
korlátozó így, de másként aligha;
lévén a gyakorlatban súlyos eszköz,
amitől felvirul a kettős ünnep. Igen,
Villon-Szabó Lőrinc „együtt örülni”
kifejezése fémjelezheti: időiség;
nem teljesen és kizárólagost, ám
ami kalibrál itt, bizonynal tempó.

Villám szúr villára? Nem, a stroboszkóp
lüktető árnyéka, ami alámerít
felismerésig! Visszaúszik ifjúkorod
némely rajza, *emberi* ábrát hordoz.
De mint modern utcaképen romoszlop
(feltárt kövű, pedánsan visszatúrt
régészeti épületnél téglatorom,
újként felhúzva!) velőig kotor
- hogy a példázat másról már ne szóljon -:
megmarad minden, bár mégsem csak *úgy*.

Régebbi glóbuszok

(Hatvanadik születésnapomhoz közeledve)

Bethlen Gábor tudósai között... Rálátom
csak, a rajzról ténylegesen hiányzik:
jobbra-balra bókoló glóbuszállvány.
Ekként pedig a matt, galériás
műalkotás-szerkezet eltérő képet
eszközöl egyszerre a világról. - X-lábú
kecskeasztal és kecskeszékek hőkölön
torlódnak mappák, körző, pergamen
halmai között, s még régebbi idők
zsúfolkodnak a helyiségben: antikok.

Mondjuk, Julius Caesar sátoroz'
Galliában, ír pár művet a Rubicon előtt.
Feje fegyelmezettebb, mint a Pompeiusé;
jó a fodrász, de ugyanolyan szerkezet.
Akár az én buksim! Éspedig nem azért,
mert harcos lennék, pláne hadvezér!
De mellszoborra áhítok, a jonhom felől
egyik lapot a más után húzom elő;
apránként egy-egy adu ász. A külcsínyem:
fedés. Lám, csinoska és *geográfikus*.

Könyv lapul belül, mélységekig bevarrt
– ahogy rühös bőrre korcsultsági nyomok
maródnak rá –, a futterminta térképszerűen
hemzseg fel a redőzetén. Anélkül is,
anélkül én, hogy elővenném: kiolvasom.
„A Földgolyóbis nagy, foltos kutya;
egykedvű, flegmatikus, zavartalan
a forgása, mely néma, színes. Jó sok sebet üt
e tarkaság, folyvást tovább tolódó borítás.
Zökken minduntalan, de nem ugat!”

Szakadozott habár, mégis koronázó lepel
s ugráló ábrája mind összefügg: a növénytakaró
(tetszetős neve a dolognak). Fűzőld burám
mindegyre felütöm belőle, a természet vagyok;
palásttal pedig egyenest a Természet Király.
Volnék még: kétláb' gömbvillám, napraforgó alak
(gyertyatartó, ott állva mind a Brandenburginál),
Kozmosz és Manhattan fia, békétlen többnyire.
És legalább törpebolygónyi a fejem. A felfutó
egészségügy századokig éltet már, mint vámpírokat.

Apám régi medrekről mesél

(Regényrészlet)

Nagy várakozás előzte meg ötvenkettő nyarat. Úgy viseltem magam, mint a kárámba zárt versenyló, aki érzi már, hogy nemsokára nyílik az ajtó, melyen túl hersegő rétségek, dús folyópartok várják.

Apám azonban a levesembe köpött.

- Ismered az öreg Kinder Mihályt? - kérdezte egyik délután, mikor végeztem a söpréssel. Egy pohár borral a kezében ült a teljes díszében pompázó körtefánk alatt, és szokásához híven pipára tömött.

- Miska bácsi. Ki ne ismerné a halászok közül? Rigorózus ember, aki teheti, elkerüli. - Rossz előérzetem támadt. - Miért kérdi édesapám?

- No, csak hogy tudd, nyáron nekiadlak. Szeretném, ha egy igazán tehetséges embertől tanulnád el a szakmát.

- Ne kárhoztasson engem! - kaptam föl a vizet. - Nekem a tanyán a helyem, valamelyik partiban, hogy segítsek hálózásukor.

- Majd én eldöntöm, hogy hol a helyed! - dörrent rám. - Ha nem az apád lennék, levernélek a lábadról. Mesterrel te így nem felelsz. Világos voltam?

Kelletlenül bólintottam.

Kinder Miska bácsi régi halászok ivadéka volt, harapós vén medve. Kis-halászként többnyire magában dolgozott. Sok társat elmart maga mellől az évek során. Régebben tagja volt a céhnek, de harminchatban kilépett. Abban az évben területet is bérelt.

- Úgy tudom, egymagában szeret dolgozni, és nem szereti, ha a lába körül serteptérlnek - próbálkoztam.

- Ne mesterkedj Felicián, már beszéltem veled!

- Megkérdezésem nélkül?

- Az inas oda megy, ahová a mester mondja!

- De én vizát akarok fogni. Már majd mindent láttam, amit egy halászfióka láthat. Épp itt az ideje, hogy a halászás „koronáját” is kitanuljam.

- Ne türelmetlenkedj! - fújt egy kék karikát. - Eljön az ideje.

– Mit ígért édesapám, hogy Miska bá' beleegyezett?

– Megállapodás van közte és a céh között. Egyébként közel sem olyan morgorva és alattomos, mint ahogy a gonosz beszédek terjesztik. Iskolapéldája mily káros, ha egy magányos emberről szóbeszédnek kapnak lábra. A halászat mellett remélem a csönd mesterségét is eltanulod tőle.

– Meg a ridegséget.

– Ha tiszteletlenül beszélsz vele, nem csak ő, hanem én is elagyallak!

Bántam már, hogy nem mentem el Pest-Budára jogi iskolába. Kinder Mihályról sötét történetek keringtek: az asszonyt a kútba kergette, a testvérei külföldre vándoroltak gonoszsága elől, és hasonlók. Úgy beszéltek, lent Gyűrűsajjon¹ orvhalászba botlott, aki szerszámai között matatott, mire nyakát szegte, és a Duna fenekére kövezte. Hogy ebből mi volt igaz, és mi nem, ki tudja. Azonban, ha valakiről ehhez hasonló hírek kapnak lábra, az emberek kerülni kezdik. Kinder Mihályt ez nemigen zavarta. Szinte sosem jött be a folyóról. A nagyobb halásztanyáktól nem messze építette fel nádkunyhóit, de szívesen aludt a csónakban is. Kint tartózkodásom alatt nem egyszer láttam, ahogy magányosan kecézik a folyó közepén, vagy varsáit emelgeti a partoldalban.

Május végén toppantott be a házunkba, ekkor pillantottam meg először közelebbről. Darabos ember volt, lapát kezekkel. Egyenes állt, akár a kőriska. Csapzott hajával, gazos szakállával úgy festett, akár Árpád egy ősmagyarja. Saras csizmájában az udvarba dübörgött. Apámmal kezét ráztak, szót váltottak. Elborzadva figyeltem, hogyan tornyosul öregem fölé, aki maga sem volt apró természetű. Mikor bemutatkoztam a mancsát nyújtotta felém. Satut megszégyenítő szorítása volt, csak úgy szikrázott bele a szemem.

– Gyere! – szólt bátorítóan. Kellemes hangja volt.

Zsákomat a vállamra kaptam, és követtem. A kapuban megálltam és visszatekinttem. Apám karba tett kézzel álldogált és jó szokásához híven pöfögött. Aprót biccentett bátorításként. Durcásan fordultam el.

Míg a halpiac felé haladtunk Miska bá' hátát figyeltem, mely kitakarta a világot. Szakadozott ingét könyékig feltúrta. Alkarját hegek borították, mintha nem is halász, hanem régi korok bajvívója lenne. Vajon mennyi hallal birkózhatott a múltban? Mi mindent csodát láthatott már nagy magányában?

A bárka mellett kötött ki. Itt állt az én csónyikom is, melyet apám biztosított a számomra. Rozoga darab volt, de legalább saját. Elhatároztam, hogy miután a vándorlásból visszatérek és a mesterek sorába emelkedem, az egyik sárközi cigánnyal vájatok magamnak újat. De még az is lehet, hogy magam készítem el. Az érseki uradalomból vásárlók egy göcs nélküli nyárfatörzset és kikapacsolom. Most azonban Miska bá' nagyobb csónyikjába pakoltam be a holmimat.

A parti nyárfák virágzása a végéhez közeledett, de így is szösz borította a Sugovicát, és a halpiac kövezetét. Az állóbárkák komótosan ringtak. Kezelőjük, Máttyás bácsi a legnagyobbat birtokba vette, és családjával beköltözött. A bárka

1 Gyűrűs alj: erdővel borított terület Báta környékén.

elején található konyhafülkéből – *csárdának* is nevezték – sülő hal illata szállongott. Ervinke, a kisebbik fiú kezdetleges kőrisfabottal horgászott, jöttünkre lekapta sapkáját és integetni kezdett. Mellette a dézsában küszök, apróbb kárászok ficánkoltak. Nemsokára Mátyás bácsi is előtűnt, s miután lekezelte, elkerített számomra egy nyargalóbárkát,

– Úgy vigyázol rá, mint a szemed fényére! Megértetted?

Bólintottam.

Útra keltünk. Miska bá' kormányzott, én elől eveztem. A töltésen, mely a Pandúr-szigetet kötötte össze a várossal, a csónyikot átalvontuk. A kikötőben óriási volt a forgalom. Szekerek jöttek-menetek, emberek cipekedtek. A bőgőshajók mellett dereglyék ringtak. Egy tutaj mellett is elhaladtunk, melyen piszkos népek ültek, és vasbögrében teát kortyolgattak. A posványos felett varjak szálltak, a város felett hófehér galambcsapat villogott. A superplacc deszkáin épp egy böhm nagy bőgőshajót engedtek le. Imre gazda káromkodását tán még Szeremlén is hallották.

Az ég fájoan kék volt, zsongott a koranyár. Bárányfelhők legelésztek, a szentjánosi jegenyefák hajlongtak, enyhe szélfúvás borzolta a vízfelszínt. Éjjel esett, a lég túlcordult az üdeségtől.

A Dunát kilenc óra körül értük el. A Sugovica befolyásánál északnak fordultunk. Kitért a látóhatár, s én nagyot szippantottam a levegőből. Harsogó fák, kék habok, sodródó dereglyék, forgó hajómalmok – ilyen festményt csak a Jóisten képes a létezés vásznára vinni.

Idén elmaradt az árvíz, épp csak annyit emelkedett a Duna, hogy a fokokon, mellékágakon a halak fel tudtak úszni a piscinákba, morotvákba. Miután leírtak, a gyors apadással visszatértek a főmederbe, hacsak nem estek a rekesztéseknek áldozatul. Vízrel borított, összefüggő terület nem alakult ki, ezért szúnyoginváziótól sem kellett tartanunk. Olyan évre nem emlékszem, hogy ne döngicséltek volna mindenfelé, szenvedésünk mértéke azonban a mennyiségtől függött: ha a Duna kizúdult a medréből, a pokol jött el. Hetekig tartott, míg elültek. Mikor az ártér újból friss vizet kapott, szúnyogból is érkezett az utánpótlás. A visszamaradt, pangó holtágakba azonban már nem szívesen petéztek, s ha mégis, a halivadékok, békák, egyéb ragadozó rovarok hamar összeszedték a lárvákat. A halászok tökéletesen tisztában voltak a szúnyogok fontosságával. Az égre kiáltottak, mikor ellepték a környéket, de akkor sem örültek, ha elmaradt az „áldás”. Felsorolni is nehéz, mennyi élőlény táplálkozott belőlük. Az áradással érkező friss víz az életet jelentette, rovar, béka, hal, madár tobzódását. Csobogó holtágak, kövér kondák, gazdag fészkek maradtak a levonulás után. A létezés legfontosabb eleme volt. Krisztus sem véletlenül használta képes beszédében: „A ki hisz én bennem, a mint az írás mondotta, élő víznek folyamai ömlenek annak belsejéből.”

Miska bácsi iránt érzett félelmemet és ellenszenvemet oldotta valamelyest a dunai táj látása. Bedőlt fákat, feltorlódott uszadékalmokat kerülgettünk, kitaratóan északnak haladva. A parton álló kopasz fákon kárókatónák tanyáztak,

a sekélyest szürke gémek, feketególyák, kócsagok gázolták. Időnként elhúzott mellettünk egy-egy jégmadár, a parton cankók billegettek. A takarásban lévő öblökben százával vertük fel a récéket. A parti sűrűben futóvad csörtetett.

Vízimalmok mellett haladtunk el, melyek körül páráként kavargott a liszt. Búzaszem, ocsú, polyva akaratlanul is vízbe hullott, nem véletlen, hogy errefelé sok pisze ficánkolt, melyekre rablóhalak vadásztak. Az est jöttével a molnárok a malom alján ringatózó ladikokba szálltak, kivetették horgaikat, vagy dobóhálójával ragadozták a vizet. Tilosban nem járhattak, ezért a bérlővel mindenkor egyeztetniük kellett, azonban a zsákmányt meghagyták nekik. A gabona és kukoricatörmelékekre oda gyűlő halakra igen szép ragadozók vadásztak. Vagyis az asztalukra gyakorta került süllő, harcsa. Hálájuknak köszönhattük, hogy lisztben sosem szenvedtünk hiányt.

Időnként – hol a sodrás meglassult – öbölshéli füzek alatt húsöltünk. Kulacsunkat a vízbe merítettük, és a Duna vizével oltottuk szomjunkat. Aztán megint evezőre kaptunk.

Egy idő múlva gondolataim elkalandoztak. Magamban végigpergettem mit is mesélt apám a kishalászokról.

Számosan voltak, és az esetek java részében ketten társultak. Miska bá' óriási koloncot vett a nyakába, mikor úgy döntött, egyedül dolgozik. A kétemberes szerszámokkal fáradtságos bíbelődni, de mint később megtapasztaltam, különféle fogásokat talált ki kezelésükre. A bérlőtől – ez esetben apámtól – kért és kapott engedélyt. Általában megszabták, hogy melyek azok az eszközök, amiket használhatnak, öregem azonban szabad kezet adott Miska bá'-nak, ő pedig élt a lehetőségekkel. Sok évtizedes tapasztalatai voltak, és előttem most megnyílt a lehetőség, hogy tudását magamba szívjam.

Hogy mely területeken munkálkodhatott, azt is a bérlővel kellett egyeztetnie. A *feles halász*, mint fogalom nem volt ismeretlen számomra: annyit tett, hogy a bér fejében a fogást átadta, és annak felét az árendátor kifizette. Volt egy másik lehetőség is, mikor *területi engedélyes* lett. Ekkor azonban megszabták számára, hogy egy bizonyos szerszámmal mely területen dolgozhat. Jó hozadékként maga értékesíthette a kifogott halat. Miska bácsi *feles halászként* apámnak adta le a fogást. Mint később kiderült igazi kincsesbánya az öreg. Boszorkányos ügyességgel kergette a halakat, s alig volt eszköz, amit ne használt volna. Míg a nagyhalászok az összehangolt munkában és a húzóháló nagy felületében bíztak, addig a kishalászok a mederviszonyokat figyelték és megpróbálkoztak az általuk ismert szerszámok mindegyikével. S ha apám azt mondta, hogy ebben Miska bácsi a legügyesebb, akkor a lehető legjobb kezekbe kerültem. Csak viseljem el mogorva természetét.

Dél körül már a nagy nyugati kanyarban voltunk. Tőlünk jobbra Cserta, túloldalt Pörböl erdei zöldelltek. A kedvező vízállásnak köszönhetően a Kópány zátony jó része kint volt. Az északnak forduló kanyar után kikötöttünk, és elköltöttük szalonnából, hágymás túróból álló ebédünket.

Miska bá' szemével a túloldalt pásztázta, majd az égret tekintett.

- Erőlködik. Eső lesz - szólalt meg indulásunk óta először. Nem tudom miből következtette ki, az ég ugyanis zsongóan kék volt, délutánra a báránnyelűk is elkóboroltak. Talán a párából, mely megülte a látóhatárt?

Az evezésben erősen megizzadtam, ezért étkezés után gatyára vetkeztem és a habokba ereszkedtem. Nyárelőn a hajnalok hűsek, a Duna sem melegedett még fel: vize hideg volt és szúrós. Egy darabig hanyatt feküdtem és a sodrásra bíztam magam, közben az eget kémleltem. Messze magasan ölyvek és barnakányák köröztek, egy kisebb varjúcsapat károgya szelte át a Dunát. A zátony aljánál a partra evickéltem, és fél lábon ugrálva ráztam ki fülemből a vizet. Miska bá' füttyel jelezte, hogy ideje szedelőzködnünk. A homokon kiszáradt fatörzsek terpeszkedtek, a sárosabb felületek tele voltak különféle állatnyomokkal. Mindenfelé széttört kagyló- és csigahéjak hevertek, melyekből hosszúlábú madarak forgatták ki a puha testeket.

A dunai táj időtlen szépségét egy hajómalom tette teljessé, mely a túloldalon forgott.

- Micsoda békesség - sóhajtottam. Kezdett oldódni a feszültségem. - Hát ki akarná ezt felcserélni jogi iskolára? Inkább Miska bá' mogorva természete, semmint a szemrontó olvasás, a nádpálca és a tintaszag. De mivel ígéretet tettem, inasságom esztendeire égből kapott ajándékként tekintettem.

Éreztem, hogy fáradok, ami az öreg figyelmét sem kerülte el.

- Kibírod! Egy halásznak muszáj megerősödni! - közölte, miután belökte a csónyikot.

„És persze korán megöregednie az erőn felüli megterheléstől” - tettem hozzá magamban.

- Varsaemelgetés, dobóhálózás, millingezés, rengeteg evezés, olykor csónakvontatás - mind-mind kivesz az emberből. Kígyóvállú ember menjen tinta-nyalónak - bölcselkedett. Noha rám is várt néhány év „tintanyalás”, igazat adtam neki.

Már javában benne jártunk a délutánban, mikor megérkeztünk Rezétbe, Miska bácsi szállására. Míg távol volt, cigány emberre bízta a szerszámok felügyeletét. Nem a legjobb választás, néztem az apró, fekete embert. A romák hírhedt tolvajok voltak, hiába ütötte-vágta őket a vármegye összes pribékje. Szakadt ruhájában úgy nézett ki, mint aki a múlt században találkozott utoljára emberrel.

- Összedőlt a putrija Decsen - közölte az öreg, miután elküldte. - Felesége, purdái odavesztek. Azóta az erdőben él. Mind a halászoknak, mind az Uradalomnak segítségére van, cserébe fizetségként ételmezt, levedlett ruhát, olykor néhány krajcárt kap. Sok mindenhez ért, csak lusta fráter. Valaha teknővájó volt, csónakkészítéskor különösen hasznosnak bizonyul. Úgy vágja a nádat, ahogy paraszt a búzát. Ezt a kunyhót is a segítségével építettem fel. Cserébe pontyot, egyéb hulladékhalat kapott. Ne lepődj meg, ha idekint találkozol hasonszőrű fickókkal. Bokrok alatt, levélszőnyegen alusznak. Ha árad a Duna, némelyek a lombok közt vetnek ágyat, és fészeklakó madarakként élnek. Mostoha a sorsuk,

sirámaikat naphosszat hallgathatom. Ha megeléjelem, elkergetem őket. Baráttibb, ha munkát adok a kezükbe, de nem mindig akad.

Csendben lestem az öregot. Idekint a viselkedése nagyot fordult, adomás kedvű lett. Parancsoló szigorúságra, zsörtölődésre vártam, helyette egy nyájas öregúr állt velem szemben, akit kenyérre lehetett kenni. Micsoda veszélyes dolog a gonosz beszéd, adtam igazat apámnak.

Az árnyékos részeken, fákon, karókon, halászeszközök száradtak. Varsa, vejsze, milling, csuhé, pók, tapogató, hálóból többféle, csontos kece, horgok, és még sorolhatnám. Széles „arzenállal” rendelkezett az öreg, s mindegyiket megbecsülte. Szakadást sehol nem láttam, s úgy egyébként is igen nagy rend uralkodott a tanya körül. A vízben különböző méretű nyargalóbárcák sorakoztak, bennük pipáló halakkal. Vesszőbárcát is láttam a sekélyesben. Ezt az ősi haltárolót a sárközi halászok *merőnek* nevezik. Jobbára fagyalfából fonják, két patyingera,² majd kővel a fenékre süllyeszti, hidegebb vizekbe, hogy a halakat ne ölje meg a tűző nap. Ha ügyesen fonják csibort, csíkbogarat kívül tart. Szivar alakú.

Miska bá egy vízbe szúrt karóhoz sétált. Lenyúlt a tövéhez, és pórázon hatalmas süllőt emelt ki.

- Tegnap este akadt a varsába.

- Szép darab.

- Megjárja. No, gyere, megmutatom a nyári szállásodat!

A nádkunyhó idej építés volt. Mint később megtudtam, nem messze vertek tanyát apámék is. A hálózók szerették, ha a kishalászok a közelükben tartózkodnak, ugyanis a nagypartik nem egyszer szorultak kiségitő emberre. Hiányzó helyére őket állították be húzni. Ha a távollévő saját ügyében járt el, neki kellett kifizetnie a helyettesítőt, egyébként a közös pénztárból kapott térítést.

Apám kezét láttam a dologban: valószínűleg rajtam akarta tartani a szemét, és legfőképpen ez okból telepítette magához közel az öregot.

- Nem csak ezér' - rázta meg a fejét Miska bá'. - A halról sosem feledkezik meg, és ez így van jól. Jönni fog, vagy mi visszük neki. Jó szívének hála, sok mindenben szabad kezem van. Rongyember lennék, ha megrövidíteném. Régióta ismerjük egymást, öcsémként tekintek rá. Nagyapád vére csörgedezik az ereiben, ahogy a tiédben is, és az nem holmi seprős vinkó.

A nádkunyhó ugyanolyan volt, mint amilyeneket korábban már láttam. Magassága kicsivel hat láb fölött volt,³ a szélessége azonban eltért attól, melyben a hálózó parti tagjai szállásoltak. Míg abban tíz-tizenkét ember fért el, itt nagyjából öt. Vagyis kettőnknek kellően tágas. Miska bá' deszkapriccsen aludt, mely fölé kötelet feszített és a vizes kapcáit szárogatta, törölközők, rongyok társaságában. Részemre a szalmával leszórt földön birkabőr derékalj volt kiterítve. A nádkunyhó falába apróbb tárgyakat szúrtak. Az apámtól kapott késeimet én is fekvőhelyem mellé döfködtem.

2 csúcs

3 1 öl = 6 láb = 1.895 méter

- Szem előtt legyenek! - tanácsolta az öreg. - Ha elszórod, másikat nem kapsz!

A *füstjár* igen fontos része a kunyhónak: a közepén égő tűz fölé fektetett ágfat hívják így, melyet száraz tüzelőnek, szikrafogónak helyeznek oda. Négy ágasfa tartja. A halászoknak ébernek kell lenniük, ugyanis ez gyullad ki legelőbb. Sajnos a gondatlanság mindenhol felütötte fejét, evégett a kunyhók két-három évente leégtek, lehetett újat építeni.

- Orvhalászok már gyújtották rám a tanyát, de saját hibámból még sosem történt tüzeset - mondta Miska bá'.

Ijesztő szavak voltak, melyeket gyorsan elhessegettem.

A pislákoló máglya köré az öreg hasábfákat helyezett, azon túl két láb magas sövényfal védte a helyiséget a kipattanó szikráktól.

- Mi az első dolog? - kérdezte Miska bácsi.

- A bolhátlanítás!

- Akkor, nosza!

Gatyára vetkeztünk, hogy a lábunk szára pucér legyen. Szinte éreztem, ahogy innen-onnan lábfejemre, vádlimra, sípcsontomra, térdkalácsomra patognak ezek a szúnyognál is taszítóbb dögök. Jó percre álltunk így, majd kirobogtunk, és a vízbe álltunk, mire a bolhák leugráltak. Amelyik vízbe esett, azt a küszök összeszedték. Azonban még ez is kevés volt, ezért a fekvőhely szalmájára Miska bá' dohány- és diólevelet dobott, és némi őrölt paprikát szórt.

Mikor végzett, a partra mentünk és egy fatörzsre ültünk. Mögöttünk a rezéti erdő, mintegy kétezer magyar holdat meghaladó rengetege zöldellt. Szemben velünk, a kisrezéti és Csanádi erdőn túl valahol Ókákony elnéptelenedett falva terült el. Miska bának' még nagyapja mesélte, hogy majd száz esztendővel ezelőtt a víz betört Pandúr községbe és elsodorta azt. A lakosságot Kákonyra telepítették és ezzel Pandúr falva megszűnt létezni. Kákonyból 1804-ben költöztette el az érsek a lakosságot István megyébe. Mindkét települést javarészt bunyevácok lakták.

A túlsó parton a miénkhez hasonlatos magányos nádkunyhó álldigált. Kékes kígyófüst mutatta, hogy valakik lakják.

- Az öreg Dujmov Jakab az. Ősei Kákonyról származnak. Apáddal szerződött feles halásznak, pont úgy, mint én. Ha a munka engedi, időnként megvendégljük egymást. Gyermekei kiröppentek, ezért feleségét, Ankát is szokása magával hozni, aki a nádkunyhó mellé pofás kis virágos- és veteményeskertet ültetett. Van nekik kenyérsütő kemencéjük is. Megfizethetetlen, ha az embernek nem önmagában kell a sült halat mázsaszámra zabálnia.

- És mikor halászunk? - kérdeztem rá.

- Nem volt elég a sok óra evezés?

- Bírom én!

- Csihadj'! Nemsokára úgy is esni fog.

Felnéztem az égre. Még mindig azúrkéken ragyogott. Felhő se közel, se távol.

- Mögöttünk fog jönni, a Tolnai-dombok felől - találta ki a gondolataimat.

Vártam, hogy pipára tömjön, de nem dohányzott. A közvélekedéssel ellentétben egészségtelen tevékenységnek tartotta.

Később megfigyeltem, mennyire kedves számára ez a fényesre kopott fatörzs, ahol órákig képes volt magában üldögdélni, szótlanul, neszekre figyelve. Olykor a tűzbe révedt, s ilyenkor gyakorta lebillent a feje, el-elbóbiskolt. Egyéb-ként járt a keze, akár a rokka. Szerszámaint toldozta-foldozta, bárkát javított, csónakot szegelt, fát aprított, halat válogatott, vacsorát főzött, és mindezt természetesen tőlem is megkövetelte. Ragyognia kellett a tanya környékének, így kapáltam, söpörtem, suvickoltam a kimerítő halászsások után is, mikor az ember legszívesebben az ágyra zuhanna.

A nagytermetű emberekhez mindig az a képzetem társult, hogy úgy horkolnak, mintha fát fűrészelnének, Miska bá' azonban meg se pisszent álmában, amiért igen hálás voltam. Amikor a partival aludtam, el kellett viselnem a meszterek és legények ordas horkolását, fogcsikorgatását, álombéli motyogását. Miska bácsi mellett azonban mormotaként horpasztottam.

Az eső késő délután érkezett, komisz széllel. Viharosnak nem nevezném, de a vödörket felborogatta, és néhány szerszámot is lekapott a helyéről. A levegőt lehűtötte, ezért behúzódtunk a nádkunyhóba, és betettük az ajtót, de úgy hogy egy aprócska rés legyen, ahol a füst kiszökik. A tüzet megébresztettük. Ma nem főztünk, hanem az otthonról hozott maradékot fogyasztottuk. Evés közben fél szemmel Miska bá'-t lestem. A földön ült, enyhén előre dőlve falatozott. Borzas haja varkocsokban lógott. Időtlen kép volt: elképzeltem, ahogy ezer esztendővel ezelőtt a régen éltek ugyanígy behúzódtak sátraikba, mikor szél és eső verte a pusztát. Származásunkat tekintve mindketten németek voltunk, belém bunyevác vér is szorult, s noha jelenleg hivatalosan a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság tartományhoz tartoztunk, mindketten teljes szívünkben magyaroknak vallottuk magunkat. Senki ember nem kényszeríthetett volna rá, hogy ne anyanyelvünkön társaladjunk. Hogy Miska bácsinak mi volt a véleménye az országlásról, nem tudhattam. Gyanítottam, hogy írni-olvasni nem tud, s az elmúlt évek korszakos történéseit is a vízen töltötte. Valószínűleg a halakat kergette, mikor a Dunán szerb martalócokkal teletömött hajók sodródtak. Mint később kiderült, igazam volt. Az öreg annyival egészítette ki, hogy az idő tájt jobbára a belső vizekben, fokokban, morotvákban halászott. Gyűlölte az ágyúdürejeket, függetlenül attól, hogy ki gyújtotta meg a kanócot.

- Ne lepődj meg, ha a hálóba puska, szablya, kés, foszlott ruha, csizma, ne adj' Isten emberi csont akad - sóhajtott. - Hányja ki magából a víz a szabadságharc „emlékeit”.

Lefekvés előtt egy kétágú szigonyt nyomott a kezembe:

- Jelenleg nincs tudomásom garázda rapsicokról a környéken, de az ördög sosem alszik. Legyen a közeledben.

Magához egy rézfejes fokost vett, melyet csak a Jóisten tudja honnan szerzett. Beste jószág volt: boldogabbik vége vastüskében végződött.

Esőkopogás andalító hangjára szenderedtem el.

Mi végre a Nemzeti?

Major Tamás után, síron túl...

(2. rész)

Kései válasz Papp Endre kérdésére – tartós köszönettel

HUNGARIKUM: a majori ideológiával jó félszázada egy kritikusi rohamcsapat a Nemzeti ellen cikkezik, jelzőkkel változatos ócsárlásában odáig jutott, hogy Koltai Tamás a mellette s közelében ülő, s lelkesen tapsoló nézőket piszkolta. Felmerül a kérdés, a franciák a Comédie-t, az osztrákok a Burgot, a finnek a Helsinki Nemzetit ugyan miért nem akarták, akarják megszüntetni? Itthon programos a Nemzeti felszámolása. Eltekintve attól, hogy a Vígszínháza történetét sem ismeri alaposan Hegedüs D. Géza, kiváló színész, egykor a Vígszínház KISZ, majd párttitkára, '90-ben a madaras párt reklámébre, a Főiskolának, majd Egyetemnek ma is tanára, a MASZK országos színészegyesület elnöke a Nemzeti ügyéről így vélekedett: „el kell mondanom, hogy engem napjaink működő színháza mint a XXI. század anakronisztikus jelensége, mint ideológiai zsákmanó a hatalmi erődemonstráció gyakorló terepe, nevetségesen kiemelt státusával, úgy, ahogy van, nem érdekel” (*Színház*, 2008/4). A gyűlölet provincializmusa változatos anyanyelvi színvonalon prófétál. Az új Nemzeti megnyitására utalva mondta Csáki Judit kritikus: „A magyar rendezői élvonal nem hajlandó megnyitni ezt az épületben megtettesült gazemberséget. Mi nem leszünk ott azon a díszelőadáson [...] Ez csak politikai protokoll – de ne higgye senki, hogy utána színház lesz ott. Egy ideig színészek fognak mászkálni a deszkákon” (*Magyar Narancs*, 2001. V. 3.). Azóta csaknem negyedszázad eltelt, s a kritikus tiszteletjeggyel jó néhányszor becsászkált a „gazemberség” nézőterére...

Prágában, Pozsonyban, Bukarestben, Zágrábban és Varsóban hasonló tagadó, alantas nyelvi stíl és szellem nem mutatkozik, csak éppen Budapesten egy belvárosi alakulat elvakult gyűlölete immár fél évszázada visszhangzik. Vajon; az angolok miért küszködtek egy évszázadon át, hogy végre nemzetijük legyen, s majd a hatvanas években végre felépüljön a Temze parton? Amint *A kanyargó időben* című emlékiratából értesülünk, Arthur Miller mániákus amerikai Nemzeti-akarása belevesztett a hitelezők, pénzügyi guruk, üzleti emberek s ki tudja milyen politikai érdekjátékok hitegetéseibe.

ABLONCZY LÁSZLÓ (1945) a Nemzeti Színház korábbi igazgatója (1991–1999). Legutóbbi kötete: *Tamási Áron sorsjátékai* (2023).

Latinovits Zoltán a tradícióhoz is kötődő, sorsvállaló, szolgálatos művészek igényében a *Ködszurkáló* című röpiratában így fogalmazott: „A művész-színész ugyanis minden országban az országnak, a »nemzetnek«, a »tipikusnak«, a »speciálisnak« reprezentánsa a színvilágban ugyanúgy, mint a társadalomban. Hivatásának következményeként élete és munkálkodása szilárdan az illető földhöz és annak történelméhez tartozó: munkája szervesen kapcsolódik a költők munkájához és az ország legjobbjainak életéhez és problémavilágához, léte elszakíthatatlan a társadalomtól, a közösségtől, amiben él, amelyből táplálkozik.”

1993 MÁJUSÁBAN a Baltikumtól Bukarestig a nemzeti színházak vezetőinek tanácskozását szerveztük Catherine Lalumiére-nak, az Európa Tanács főtitkárának a védnökségével. Tizenkét ország felelős vezetői írták alá azt a közös gondolatot, mely a rendszerváltozás utáni időkben is kitüntetetten a nemzeti színházak népeket, kultúrákat összekötő szerepe mellett tanúskodik. Nem a leépítést, hanem a lelkeket, a szellem feltámasztását hirdettük egyetértő akaratban. Ez Németh Antal igéjében nem stílus és nem divat kérdése, hanem: „Spirituális vár, melyet nemzedékek építettek, építenek, s amely nem készül el soha, mert maga az örökké fejlődő élet” (*A Nemzeti hivatása*). García Lorca szerint: „annak a színháznak, amely – akár kacagtatva, akár megrikatva – nem veszi át népe szívének társadalmi, történelmi lüktetését, amely nem fejezi ki népe drámáját, tájainak, szellemének valódi színeit – nincs joga színháznak neveznie magát...” (*A színházról*).

Egyenként és közösen szólva: SORSUNK HÁZA: NEMZETI.

A HONI TAGADÓK sereges vezére, Koltai Tamás szerint: „minden baj és nyűg az eszméből származik” (*Magyar Hírlap*, 2002. IV. 27.). Tehát az a Nemzeti Színház, amit Major Tamás vezetett, még hiteles Nemzetiként működött, amikor Bródy Sándortól Molnár Ferencig és Szomory Dezsőig kitagadta a drámaírók több nemzedékét (?); továbbá: a határon túli drámairodalommal és színjátszással nem törődött; szava, gesztusa sem volt a hazai nemzetiségi színházak pártolására; a művészetek együttműködésével nem törődött; az új magyar drámairodalom fősodráját neki a bolsevik rendszert igazoló darabok jelentették. Ebben a Vörösmarty, Bajza által avatott szellemi Házban Bornemisziától Illyés Gyuláig, Páskándi Gézáig, Örkény Istvánig és tovább programos feladat éltetni és igazolni a magyar drámát. Vajon, a Nemzeti Színház, más népek nemzetijével együttműködve, a nemzetközi kapcsolatok folyamatos éltetésének ne volna szervezője? Avagy, a kelet-közép-európai népek drámairodalmának magyar nyelvű életre támasztásának ne a Nemzeti Színház volna a fő felelőse? Összefogó szellemben működik; a művészetek találkozási otthona: zenei, irodalmi estek, képzőművészeti események forgatagos jelenléte is emeli, nemesíti a Nemzeti rangját, hivatását.

Megannyi feladat a 20. századi történelmi és sorstanulásokkal: tucatnyi kitüntetett feladat, kötelesség a 21. század jegyében. Elközlönyösítő, ön- és közlelő program, amikor valaki úgy nyerheti el a Nemzeti igazgatóságát, amikor pályázatában közli: „mit jelent ma a Nemzeti Színház: Semmi mást, mint

azt, ami: színházat.” Műfaji és szellemi tágasságban elsősorban a kipróbált értékek, mindig kutató-alkotótó ihletben komoly tét: újra értelmezni nemcsak a *Tragédiát* vagy a *Bánkot*, hanem az Időnek a hangsúlyokat áthelyező természetét feltárni korábbi századok darabjaiban. Ugyan miért álltak, állnak gyakorta vidékről érkezett autóbuszok a Nemzeti körül – a rendszerváltozás után is? Mert repertoárrendszert sem korábban és ma sem tud építeni a színházak java, vidéken különösképp, márpedig a fiatalság színházra nevelő, szoktató, egyik alapozó feladata csak így teljesíthető, ha a magyar dráma és az egyetemes művek folyamatosan és programosan élnek a Nemzeti mindennapjaiban.

Idéztük s ismételjük: a szabadság küzdelem fürgetegében, Gellért Endre ’56 decemberében Illyés Gyulára hivatkozott: „lehet, hogy egy világ választ el közülünk sokakat egymástól, de abban egyetértünk, hogy Nemzeti Színház kell, hogy legyen, és még a színházon belül is lehetnek különböző árnyalatok.” Ami az alkotó-Műhely-szellem vitalégkörét, szükségét is tételezi.

AZ ÉLŐ LEGENDA címmel Bóta Gábor Major halála évtizedes emlékének jegyében hívóit szólította beszélgetni (*Magyar Hírlap*, 1996. IV. 13.).

CSISZÁR IMRE: „a legtragikusabb helyzeteket is játéknak éljük meg; Major míg a tragédiát is komikummal vegyítette, a komédiába pedig csepegtetett?” – Shakespeare vagy Örkény nemkülönben.

Tapintatos kérdés: „Mintha az emberekkel játszott volna?” Hasonló Csiszár Imre válasza: „Kultúrpolitikusként, színházvezetőként nyilvánvalóan produkált disszonáns helyzeteket, s ezeket a tapasztalatait egészen biztosan később kamatoztatta is a művészetében. Tanította, hogy az élet apró megfigyeléseiből kell építkezni.” Hevesi Sándor és Sztanyiszlavszkij Majort is így tanította. [...] Újabb kérdés: Színész volt inkább vagy rendező? „Színészként is rendező volt. Néha a szerepére is a kívülről tekintve oktatott. a színpadról. Annyira szórazótató volt, hogy észre se lehetett venni, amikor éppen tanított. Noha erősen élt benne a prédikátorságra való hajlam.” Emléke? Csiszár: „A színház romlandó műfaj. A főiskolások, mint nagy legendára, persze emlékeznek rá. De hiába a film, a videó, Major személyes varázsa sajnos nem támasztható fel.” Így igaz és pontos. De erkölcsileg, szellemileg romlaszthat is.

TÖRŐCSIK MARI: „Mindketten nagyon sajnáltuk, hogy nem fiúnak születtem, mert ő férficentrikus rendező volt. [...] Mindig azt hittem, hogy már »túllátok« rajta, őt magát is kiismertem, de állandóan rá kellett jönnöm, hogy rendszeresen képes a megújulásra. Látni tanultam meg tőle. Azt hogyan kell létezni, próbálni, gondolkodni a színpadon. [...] Majortól tanultam azt a képességemet, hogy tudom, kinek érdemes hinni, ki gondolkodik egy műről jól és [tisztán]. Zavarban vagyok, amikor róla beszélek. Szerettem őt, és szeretni fogom. [...] Esküszöm, hogy bárhol próbálok, örökösen róla beszélünk. Ő itt van, közöttünk maradt. Amit én tudok a szakmáról, annak nagy része is tulajdonképpen vele azonos.”

SPIRÓ GYÖRGY: „A mai színházban szinte senki nem alkalmas arra, hogy legendás személyiség legyen. A nagy legendákra ma egyáltalán nem figyelnek oda, legyen szó Gellért Endréről, Majorról, Gobbiról, hogy Ödryről, Tímárról

vagy akár Latinovitsról ne is beszéljek. Most senkinek nincsen divatja. [...] a nagy alakok akkor is hatnak, amikor nincs divatjuk: hatnak azokra, akik szerették őket, tovább »dolgoznak bennük«, akkor is, ha jelenleg »bújkálnak«. [...] Számomra a színészek egyik archetípusát személyesítette meg, s ez az archetípus bizonyos, hogy újra és újra fel fog bukkanni. Major nélkül nem jutott volna eszembe megírni Boguslawskyt, az *Ikszek* című regényem főhősét. Vannak korok, amelyek segítik az ilyen nagyformátumú alakokat – ilyen volt például a felvilágosodás, amikor korszakos jelentőségű színházakat és alakításokat lehetett létrehozni. Az emberek hittek abban, hogy az »elme« meg tud birkózni mindazzal, amivel ma nem képes. Lehetséges, hogy a legendák lappangásának az is az oka, hogy az irracionális ilyen mértékben uralkodik a világon. Ebben a közegben nem tudjuk »felmutatni« a legendás, de valódi személyiségeket, és ők nem tudják felmutatni magukat.”

És Major miért nem tudta „felmutatni” Hevesi Sándor, Horváth Árpád, Németh Antal szakmai érdemeit? Avagy: József Attila életművéből miért csak a munkástagozatos verseket mondta és értelmezte?

IGLÓDI ISTVÁN: „Szinte nem is múlik el próba, hogy valamelyikünk ne emlegesse őt. Önkéntelenül visszaidéződnek a tréfái, az egész alakja. Akivel dolgozott, arra meghatározó módon hatott. Meghatározta az egész szakmai látásmódot. Próbálok olyan rugalmas és friss lenni, amilyen ő volt még egészen idős korában is. Minden új iránt állandóan érdeklődött.”

Érdeklődött, de az „új” mint szervült gondolkodásába és rendezéseibe?

SZÉKELY GÁBOR: „Partner tudott lenni, miközben mester volt. Az ő generációjában, Nádasdy és Várkonyi voltak még ilyen igazi mesterek. [...] Tanítványa voltam, és azonnal, ahogy elvégeztem a főiskolát, tanársegédje lettem. Később barátokká váltunk. Furcsa módon, amikor többen a Nemzetibe szerződünk, akkor én Major helyébe kerültem főrendezőnek. Ez megemészthetetlen helyzet volt, Major mégis hihetetlen bölcsességgel, sok szeretettel tudta kezelni. Ellenben már nagyon rosszban volt Aczél Györggyel, aki úgy vélte, hogy a Nemzeti Színházon belüli torzszalkodás egyik oka éppen Major. És azt akarta, ne töltsön be fontos szerepet a színház életében. Mi viszont nem értettünk egyet Aczéllal, s Major változatlanul rendezhetett és játszhatott. Így amikor aztán vezetők lehettünk a Katona József Színházban, Major rögtön hozzánk pártolt. Major és Gobbi csatlakozása a nagyapáink két generációja két legnagyobb alakjának csatlakozását jelentette.”

Néhány tény, Székelyt pontosítva:

1. A „torzszalkodás” – valójában Major és Marton ádáz, megosztó küzdelme. Több mint egy évtizeddel korábban Aczélnek már meg kellett volna állítania. Tudta, de hagyta az omlást.

2. Székely felejt, hogy a „Gáborok” csapatostól való érkezését miniszterként Pozsgay Imre szervezte, s ő volt, aki leváltása előtt egyik utolsó rendeletként aláírta a Katona József Színház megalapítását. Aczél Nagy Pétert („Borisz”!) élkelte a vezérkarba.

3. Elsőbben a fiatal művészeti vezetők Nagy Péter igazgatóval tusakodtak, aki a magyar drámára alapozottan tisztázott helyzetet akart. Márpedig családi sértettsége okán, de az intézmény '45 utáni történetének alapos ismerőjeként is volt oka ellenezni Major további munkásságát.

4. Amelynek erkölcsi konzekvenciája az unokák gondjaként Karinthy Márton könyvében (*A vihar kapuja*) is feltűnik. A Babarczy Lászlót idéző Ascher Tamás gondolataként: politikai múltja okán Major vállalhatatlan.

5. A mégis-vállalás, becsülendő tanítványi ragaszkodás; egyben alultemperáltság a művészi bátorság igényében.

6. Major mint főrendező, nem az összetartozás, hanem a művészi és morális szétveretésben eredményesen dolgozott. Kifogyott a régiek becsüléséből, természetesen, hogy az új nemzedékhez kötődött. Megdolgozott értük. Művészileg is ellehetetlenült. Egyébiránt leváltását követően (1962-ben) kellett volna megkapnia a Katona József Színházat, hogy kísérletező kedvét azokkal élje, akik óhajtják Brecht színházat, a tettetett politikai cirkuszát. Formátumos színész társait elhagyta, az ifjúságban építette új mítoszát, mely Nemzeti-beli életét éppúgy ködfüggöny mögé vonta, mint a *Kegyelmes idők* Mariska mamájának Tamás-regényét.

7. Bölcsesség és szeretet a fiatalok iránt, ami dicsérendő, de mulasztása: a régiek és az újak között a békétlenséget csöndesítenie kellett volna '78-'82 között. Azaz: halkítani és emberiesíteni az elvadított légbört. Például úgy, hogy az éjszakába menő próbákkal ne erőszakoskodjanak az ifjak, mert a görcsös munkában örömteremtő előadások nem szülehetnek, ahogy Kállai Ferenc többször is beszélt a keserves tanulságokról. Kérdés persze: „annyi után” (Illyés) Major hitelesen diplomáciázott volna? Régi játszótársai már mélyen ismerték „Ígér herceg”-et, körükben már nem volt hitele. Mégis, talán?! Elmondtuk korábban: Major békességteremtő tanácsai, gesztusai nyomán talán kevesebb a sebesülés a játszótársak lelkében, s nem távozik Bessenyei, Kálmán György, szabadságolja magát Törőcsik Mari, Sinkovits pedig Lipótmezőre menekült. Hozzá: a kispados néma is romlandó színészfajta.

Major alkata, jelleme szerint sem volt alkalmas nemzedékek közötti egyeztető-összekötő személynek; mert '62-'78 között fő felelőse a Nemzeti-beli háborúság tartósításának. Barrault hitvallásával nem jellemezhetjük Majort; miszerint: „a színház: emberkertészet”, Major alkatilag és gyakorlatában nem kertészkedő természet.

Székely Gábor a Mester újkori, Katona színházi életéről is szólt az idézett cikkben: „a szellemisége fantasztikus hatással volt a társulatra. És közbe előtünk öregedett meg, veszítette el a fizikai erejét, a látását, romlottak az érzékszervei. De halálig hihetetlen formátumú gondolkodó maradt. Ahogy öregedett, erősödtek a mániái. És a mániái egyre szentebbek voltak. Őrködött például a nyelv tisztasága felett, egy rossz hangsúllyal kiejtett névvélő a próféták haragját tudta kiváltani belőle. Lenyűgöző volt, hogy mennyire komolyan vette a szakmát, mennyire dühös volt minden szakmaiatlanság miatt. Valamivel mindig

igen mélyen foglalkozott, mindig voltak vesszőparipái. Hol József Attila, hol Shakespeare-rel, halála előtt Csokonaival.”

BALÁZS ZOLTÁN színész és rendező, egy újabb, negyedik (?) nemzedék rangos, kivételes, teremtő személyisége. A szentesi színészet gimnáziumban a Bácskai házaspár szellemkörében mesterségbeli alapozás mellett kemény élettréningben is részesült. A Kolozsvárról áttelepült László Zoltán tágra nyitotta a diákok látóköreit; darabokat, előadásokat elemeztek, s a történetiségre és más művészetekre is nyitotta diákjai látóköreit. Zoltán így találkozott Major Tamás nevével, merthogy odaáti ifjúságában nem értesülhetett róla. Amikor Balázs Zoltán Kolozsváron született (1977-ben), Major már éppen kulcsra zárta kolozsvári vendégeit. A román drótsövényes diktatúrából menekülve, hogy minő családi-történelmi alakoskodás emlékeivel élve-szenvedve! – ért honi földre – majdani tanáraival megrendülten hallgattuk a Nemzeti Akadémia felvételijén. Zoltán Császár Angela és Szélyes Imre osztályában tanult és gyakorlatozott a Nemzeti előadásaiban. Helyben vagyunk: Major sok évtizedes birodalmában apród-hallgató Kállai Ferenc, Sinkovits Imre, Agárdy Gábor, Bessenyei Ferenc, Béres Ilona, Iglódi István emberi-szakmai körében. Vajon, milyen majori impulzusokat továbbítottak a három éven át a napi próbákon, előadásokban velük játszó ifjúnak? Zoltán mosolyosan mondja „Néhány anekdota... – semmi több” Ja, még annyi: „Angela többször említette: „élet-halál ura volt”. Iglódi tapintata talán idézte a Mestert: olykor, hogy a játszótársak ne hallják, „instrukcióit közel, fülbesúgással közölte fenn, a színpadon”. Hogy mi volt; jót-e vagy rosszat mondott, megfogadták-e, vagy sem? Titok maradt. Tartós elbeszélést senkitől nem hallott Major próbarendjéről, rendezői gondolatairól.

Versmondása? Hisz felvételek képpel, hanggal őrzik Major Tamás örökkévalóságát? Semmi, szóba se került. Talán az Egyetemen? Zoltán Benedek Miklós osztályába járt, aki a Nemzetiben majd a Katona József Színházban, a rendezői, játszótársi stúdiumok tanulságait ugyan továbbította-e diákjainak? Semmi impulzus a múltból. Benedek inkább keserűen emlékezett a Nemzeti majori koráról, bizonyára sokallta az epizódokat, melyektől nem szabadulhatott. Rendezői kurzuson Székely Gábor és Babarczy László sem hivatkozott rá. Majortól függetlenül is fontos mélyen alapozó gondolkodást hozott Fehér György. Petrovics Emil Hevesi operarendezőseire hívta fel a figyelmet. Hevesi Sándor és Németh Antal-hivatkozások lassan szivárogtak elő az órai disputákban. Németh *Új Színházat!* című tanulmánygyűjteménye Zoltán nagy és tartós élménye rendezővé formálódásában. Major könyveit is mellőzték; a *Téli rege* kommentárja vagy munkásságát összegző Antal Gábor-gyűjtemény se tűnt elő senki ajánlatában. Zoltán szívósan végezte a maga egyetemét is; elmerült a színházi élet hazai és nemzetközi közelmúltjában, a Színházi Intézetben előadásokat nézett felvételről; járta a világot, stílusokkal, törekvésekkel ismerkedett. De nem az importőr igyekezetében, hanem önépítés okán. Önbizalma színházalapításra szólította, így született a Malapyde. Zoltán kérésre sorolta a tételeket, melyeket kiszűrt írásaiból és felvételekről látott előadásaiból, a majori színházról:

„Egyfajta ›ellenszínházat‹ csinált (bármit is jelentsen ez...); újdonságokra nyitottan figyelte a világszínházi tendenciákat; ezeket ötvözte színészi, rendezői megnyilvánulásai során; műfaji tradíciókat egyesítő munkamódszerre törekedett; a közvetlen hangvételre épülő színészi eszközök megszerzését indukálta; tudatosan letörte a színészek önbizalmát a próbákon, hogy a szerepalak akaratának aprólékos újjáépítése határozza meg az adott színészi személyiség újbóli eszmélését...; az erős egyéniségek voltak számára a leginspirálóbb médiumok; nem félt a konfliktusoktól, a feszültségtől – sőt, generáló erőnek/energiának tartotta; hivatkozott a »cselekvő gondolat« fontosságára, teremtő erejére; hitt a pontosan megfogalmazott szándékok organikus szervezőerejében; célul tűzte ki az igazságkereső eszköztelenség elérését (sokan ezt modorosságként értelmezték); fontos volt számára az elengedés képessége és a tetten ért, önmagát leleplező pillanat jelentősége, az önmagán belül és önmagán kívül egyszerre létező színész jelenlétének kettőssége; fontos volt számára a színész érzékszerveinek kiélesítése; meghatározónak tartotta a színész idegrendszerének kihegyeztettségét; hitt a tekintet összekovácsoló erejében, a gondolati és kapcsolati interakciók jelentőségében; az adott szerepalak nevében történő autentikus színészi fogalmazás elengedhetetlen követelményének tartotta a személyes élménymegosztás képességét, a »független hangot«, amely kommentálja is a történéseket; sokszor hivatkozott a belső logika és szempont fontosságára; a társadalomban jelen lévő világnézeti, morális, esztétikai álláspontok egymással szemben állását serkentő és inspiráló jellegűnek tartotta...”

Nem önnön tételeiként sorolta Balázs Zoltán, hanem a Major Tamását. Való igaz: két nemzedék múltóban, és mítosztalanná vált Major személye. Mert szét-szalazva tételeit, egyiket írta és gyakorolta Hevesi Sándor, a másikat, harmadikat Sztanyiszlavszkij, Brook vagy Mnouchkine, avagy Mejerhold. És ki tudja, Gellért Endre mire ébresztette, midőn egy évtizeden át éjjel és nappal együtt dolgoztak, gondolkoznak, s naponta javították egymás munkáit a Nemzeti Színházban? Az új áramok el- és egybemossák a régiekkel. Erről szinte semmit nem tudunk, mert a politikai handabandába a Nemzeti és a magyar színházi élet gyakran és önemésztő voltában megdermedt. Hiteles és igényes dokumentumok híján Major könyvei, megnyilatkozásai és erkölcsi romlandósága a hallgatás és a közöny iszapos vizében elmerültek.

Megannyi munkával, Zoltán Weöres Sándor *Teomachia* című darabjának hatalmas látomása által érlelődött igazán rendezővé, melyhez Vergiliusaként Béres Ilona vezetett. Aki Horvai István, Vámos László avagy a ifjabb nemzedék, Kapás Dezső, Iglódi István munkastílusában iskolázhatott. Am Medeiaként Gaál Erzsébettel a Vár-Nemzetiben megújító impulzusokkal és gondolkodással folyamatosan építette, gyarapította hivatásának tartományát. Ilona beavató varázskörét Zoltán így jellemzi: „Mellette figyelhettem meg a szerepformálás bonyolult anatómiáját, a színészi átlényegülés mágikus-organikus folyamatát, az infantilis projekciók és a játékedv felszabadító hatását. Általa ismerhettem meg a színészmagaságok valódi, ragadozó természetét, a belső érzelmi struktúra

jelentőségét, a megosztott figyelem és a kihegyezett idegrendszer motorizációs lehetőségeit, a szellemi erő és a morfikus energia mindenkire kiterjeszhető, ösztönző szerepét. Megtanulhattam tőle a színházi hagyományok és szabályok újraértelmezésének szükségességét, a közhelyekre épülő cselekvésminták megkérdőjelezhetőségét, az ötletek hatékony, elegáns és erőteljes alkalmazását, a szellemi moduláció, a plasztikus fogalmazás és a stílusérzékenység részleteiben kifejeződő lényegét. Továbbá, hogy a színész játékában a forma követi a funkciót, és a színpad univerzumában a valóság értelmezése számít, nem annak visszatükröződése” (Béres Ilona). Lám az igazolás a folytonos megújulás művészi akaratára

Évtizedek téves baj-lelete: miszerint, az avított színész, akinek beszéde és játéka dagályos voltában dohos jelen, és akadály a modernitásnak. Íme, itt a bizonyság: a színész is médiuma, viselőse az örök megújulásnak. Zoltán élménye: minőségi váltás, az együttműködés fölötti szellemi-lelki sugárzás: Béres Ilona, aki őrizve és túlélve rendezői korokat, tehetsége, zsenialitása örök varázskör, mely ébreszti és teremti a Rendezőt.

Balázs Zoltán a Malapyde színház alapító-vezetője több mint két évtizede itthon és Európa-szerte szívesen hívott alkotó. Közelítve az ötvenhez, miként látja a Mester egykori törekvéseit. Tudja persze Majorról, hogy a Párt ellenében miféle „ellen-ellen-előadásokat” teremthetett a KB tagja, s ne bontsuk újra a teóriák fonta csokrát. Az is tanulság, hogy az ember őrizze magát, tudván honnan jötttségét, s a hova tartás a magatartása és elszántsága egyben. Zoltán virtuózan gazdag asszociációs képi láttatása, mítoszkereső és felmutató gondolkodása merőben más és új, mint Major színháza. Más, mert nem teoretikus. Anyag fölötti szellemvilágban bolyongva keresi a földi rendet. Társulatszervező, tradíciót tisztelő vezetői gondolkodása eltér a majori pontoktól, amiket szabadság-fogyatékos századunkban szögezett ki a Nemzeti és a Szövetség falára. Zoltán az MMA ösztöndíjával eddigi tapasztalatait összegzi. Itthon legfőbb alkalmaakra hívott rendező, mert az is hazai és sajátos: a színi Vezető ügyel arra, hogy hontársai köréből olyat hív vendégségbe, aki nálánál kevesebb. A művészet virányában csökkent kertészkedés. Barrault élet-albumában lelki-művészi sajátjává avatva beillesztette Brook *Cseresnyéskertjének* felvételét is. Zoltán sem Major és senki más köpönyege alól nem bújt elő. Rendezői minősítése ódivatú szűkös fogalom; színházi emberként újkori jellemzése bizonyára pontosabb. Illan az idő; Major anekdota-mesélő-nemzedéke is lassan elmúlik. Balázs Zoltán örökös-nyughatatlan; világjárásából hazahozná az érlelő gondolatokat: most, 2025 nyarán új színházat hívott életre – a Bánki tó mellett az összművészetek 2025/26-os évadját szervezi.

TÉVES összevetni Major emlékezését Sztanyiszlavszkij *Életem a művészetben* című művével, avagy Brook *Időfonalak* címmel írt önéletrajzával, netán Jean-Louis Barrault poétikus, vallomáserejű tanulmányaival. Hevesít és Németh Antal szerzőségét is példázhatjuk: rangos írói munkák, miközben a színház ihletében áthatott szakszerű, pontos írások. Major pedig magnóba mondta emlékeit, de inkább

véleményét, tehát Koltai Tamás a gépiratba transzformált anyagot alakította emlékirattá. Hevesi és Németh Antal életvallomásba nem sűrítette a meg- és a hogyan történeteket. Hevesi tengernyi olvasmányos cikke, rangos tanulmányai s Németh Antal hagyatékából előszivárgó írások is igazolják történetiségben és szellemi tágasságban igényes voltukat. Major cikkeinek java mélység nélküli publicisztika. Az persze a masina kezelőjének a feladata és hatalma, hogy rögzített kérdések nélkül is terelje alanyát, s történeti tudása folytán azonmód vitázzon és pontosítson, igazítson, akár hiányérzetében provokálja kérdezettjét. Még ha magát nem is iktatja disputaalannyá. Nem így történt; elmaradt az inspirációs ambíció. Ilyenképpen a monológ hitele erősen kérdéses, állításai forrásnak bájosan idézhetők és alig használhatók. Jelzőitől, minősítéseitől mentesen is.

„Használható” – írom hiányérzettel, Major szövegének szűkös voltára utalva. Ám ő színészeit mint alkalmazható lényeket jellemezte. Bármennyire is a rendező hangolja, alakítja a színészt és az előadást, a színjátékos társalkotó és játszótárs. Egymásmellettséget sugall, míg az előbbi alá- és fölérendeltségi viszonyt fejez ki. Uralmi státus és kapcsolat az egyik, s kollektivitást tételez a másik. Mi a különbség a közös munkában? Magam is tapasztaltam, amit Kállai Ferenc említett Harag módszeréről: ha „éppen tanácstalan volt, azt mondta: »hát gyerekek most nem tudom, mit csináljak?«. Ettől nem csökkent a nimbusza. Mindenki segíteni próbált neki, ilyen őszintének kell lenni, ha egy közös ügyért dolgoznak. Nem szerencsés abban a stílusban közlekedni, ahogy Székely és Zsámbéki tette. Szerintem itt volt a baj” (Kállai).

Kiegészítem: Pesten kevésbé volt módja, de Kolozsvárott, Szabadkán, Vásárhelyen, Győrött és Gyulán Harag délután és este színészeivel összejött, kávéztak, beszélgettek, s így is tisztázták a délelőtti történeteket, s készültek is másnapra. Major Tamás jelenlétében és szellemkörében történt, amit Kállai említ 1978–1982 között. Ariane Mnouchkine, Major élete utolsó másfél évtizedének idolya hasonlóképp beszél. Jó időn át próbáltak egy darabot, s egy pillanatban elakadtak és a Nap Színház rendezője bevallotta elbizonytalanodását (*Ariane Mnouchkine*). Volt színész, aki hökkenten csodálkozott, mert a rendező feladatának tekintette a próba vezetését és minden kérdés tisztázását. Mások viszont értették és méltányolták a tanácstalanságot, s azonmód a színész az őszinteséget elismerve, alkotói kedvvel közösen keresték a megoldást. S ahogy mesterük, ők sem rohantak tévé stúdióba vagy filmforgatásra. Együttes munkával érlelték a kérdéseket és a megoldásokat.

KÖZÖS ÉRZÉSBEN és gondolatban gyúl a szakralitás, és sugárzik lelki ihletté a színészben, előadásban és nézőben. Ahogy Mnouchkine mondja: a színházi ember „lélekteherrel” dolgozik, mert az ajtónyitástól vagyis a néző színházba lépésétől felelősséget érez. Brook s méginkább Mnouchkine előadásainak jeleit, formai leleményeit Major Budapesten lelkesen s követendő mintának híreli, mint párizsi futár, ám a színház igazi légkörét, szakralitását nem érezte. Hogy például a Cartouschrie varázsköre a pénztárnál kezdődik, amikor is Mnouchkine fogadja a nézőket, s intézkedik, hogy ülőhelyet szerezzen, vagy

várakozó-listára helyezze a jövevényt, s ha távolból érkezett vagy százéves, akkor soronkívüliséget biztosít. Gyűlnek a jegyreménykedők, s faggatja illetőségüket. Egy alkalommal a sereges sürgősséget érzelve, ironikus kedvességgel megjegyezte: „Érdekes, mindenki távolról jött, és holnap már megy a repülője vagy a vonata.” Jegy-szerencsés belép az előcsarnokba, s káprázik a tekintete, mert körbenéz, és látja a fényességet: tükrök előtt szemüket rajzolják, arcukat pirosítják, maszkolnak a színészek. Varázslat kezdődik: beavatás a játékba. Másokat majd előadás közben ismerünk fel: hiszen ő adta a narancsszörpöt!; más színjátékosok a butikban plakátot, könyvet és Molière filmjüket kínálták a nagyérdeműnek. Ismerkedés és a kollektivitás hangolódik, mely majd a Játék mint ünnep beteljesedik az előadásban és a nézői lelkekben.

Téved Major, amikor a brooki vagy a mnouchkine-i színházzal példálózik a honi Nemzeti ellenében. Egyfelől a francia együttesek szabadon dolgoztak, semmilyen párt és minisztérium jóváhagyása szükségtelen, de még Jack Lang kulturális főguru sem szólhatott bele, mint nálunk Aczél György. Hivatását és tradícióját, működését tekintve Nemzetünk csak a Comédie-vel vethető össze. Egy brooki közös alkotás, akár egy-másfél évig is készülhetett; műsorrendi kötelezettség nem hajszolta a premiert. A Nemzeti nem kísérletre született, hanem stílusok változatosságában tágas nemzeti és egyetemes értékek művelődési, szellemi, történeti hivatással is, más irányú szolgálatot van hivatva betölteni. S a Major-pártolta kaposvári és szolnoki ifjak áramlásának ügyében a politikai döntés tovább roncsolta a légkört, amit a Mester és Marton háborúja alapozott.

SZIGORÚ és feszes gondolatát folytatta Őze Lajos, beszélgetésünk sokadik órájában a megtörténtről beszélt: „Megérkezett Szolnokról és Kaposvárról egy fiatal társaság. Betették őket egy intézménybe, és senki nem mondta, hogy miért. Már bocsánat, de olyanok is jöttek, akik pöszítve beszéltek, s bizonyos szakmai minimum híjával voltak, s mégis nagy hangon, magabiztosan úgy viselkedtek, mintha valami birtok-adásvételi szerződés folyományaképp ők volnának az új tulajdonsok. De hát mi végre mégis? Az eddig végzett munka nem számít? Zavarodott lett a közhangulat, s újféle s nem éppen értékközpontú megosztottság mutatkozott. Éjjel-nappal megállás nélkül próbáltunk. Azzal már ne áltassuk magunkat, hogy az a színjátékos, aki nyolc hét alatt nem tud megoldani egy feladatot, s rendező, akinek ennyi idő nem elég egy előadás színpadra állítására, az majd a kilencedik héten megoldja a dolgát. S hozzá: napi tizennégy órás munkamenetben. Ha éjjel egykor egy szerencsétlen beteg epizódistának a rendező nem épp magasröptű bölcselkedéseit kell hallgatnia, az nem bizonyos, hogy a közösségépítés nemes eszméjét szolgálja. Néhányan néztük, hogy mi történik itt, s mi lettünk letolva. Ha egy nevet rajtam, rendben van, de ha öt, az már gyanús, hogy én tévedek. Magunkra maradtunk. De tudtam, hogy nekem van igazam. Személyesen semmiféle konfliktusom nem volt az új vezetéssel. De azt mondhatom, hogy a Nemzeti történetében nem adódott olyan, hogy próbák miatt előadások maradtak volna el. Hát most megtörtént” (*Tiszatáj*, 1984/4).

Major fölényes is: Illyés nem drámaíró, talán a *Lélekbúvárt* méltóztatik elfogadni, mert abban hatalmas sikere, s még betiltják, erre már nem hivatkozik, mert pártja határozata. A *Duda Gyuri* '42-es betiltása a korszerűség mértékegysége, de hogy 1957 tavaszán a *Dózsa György* és a *Fáklyaláng* eltiltatott a Nemzeti színpadától, az bizonyára természetes, hiszen egy gyöngé darabot vastapsolt esténként a közönség, vagyis a forradalmi érzés tüntetéserejű közvéleményt hirdetett. S hogy akkor miért házalt a *Malom a Sédén* bemutatójáért 1958–59-ben? Illyés nem engedte kommunistává fokozni hőjét, így évtizedes anatómia sújtotta a darabot, hiszen egy gyöngé szerzővel nem kellett bajmolódní. Ám Darvas, Dobozy rendszert-sikáló műveivel óhajtott igazulni. Olyan előadásokkal, melyet az idő s főként az igazság azonn mód tovafttt. Magyar dráma életre hívásában ez Major életműve s Déry Tibor gyöngé darabjai. Hubay Cethal-darabja új dimenziót ígérhetett Major munkásságában, ám nem óhajtott alászállni a magyar Alantiszba. Molnár Ferenctől Bródy Sándoron át Füst Milánig a polgári a magyar drámai hagyomány újraértékelését is tagadta. Kabarézott, filmezett, pódiumon még a Vígadó-esték repertoárjával, tucatnyi József Attila verssel járta az országot s a tévét, rádiót. Elmélyülés helyett folytonos rohanásban. A színházi ember itt és mosti hivatását nem tisztázta magában. Stílust hajszolt és a Luzitán szörnnyel ütöte az ördögöt, miközben Weöres Sándor *A kétféjú fenévadban* pokoli játékban írta meg két világhatalom közé szorítottságunk balkáni nyomorúságát.

Megannyi írásában és nyilatkozatában Major dühödt jelzőkkel gyalázta a Comédie intézményét Mnouchkine vagy Brook színházával példálózva. De eszébe nem jutott, hogy a Nap Színház nyelviségében a Comédie sok száz éves igényében is működik, mert ez is tradíció, nyelvörzés s egyben éltetés mint a színházcsinálás programjának fejezete. Jellemző, a tévében szereplő hölgyek (!) nyelvhelytelenségeivel foglalkozott, miközben klasszikus versekkel példálózott. Vagyis: örökösen harcol a színpadi beszéd értelmi tisztításért, de a versmondás és a színházi nyelv gondolati és érzelmi különbségét nem tisztázta, nem pontosította. Lobogónk Mnouchkine? Nyelvi igényben is, mely a tradíció jegyében a színész és a közös alkotás erkölcsi alapozottságát is jelenti. A szabadság és a kötöttség művészi ígézetében Mnouchkine-ról szólva még azzal is igazul, hogy szuverenitásából nem engedett; ami szintén az ő szakralitását jellemzi. Például fizetése azonos színészeivel, avagy nem fogadta el Párizs városának elismerését éppúgy, mint a Molière-díjat. Hűsége a társulathoz és a közös alkotáshoz köti, és nem érdemérmek és zászlórendek folytonos megfeleléséhez. És az is szakralitás a fogantatás és a folytonos próbatétele, hogy amíg Mnouchkine az 1789 életre hívásán vagy a Shakespeare-játékok stílusával viaskodott hosszú hónapokon át, Major Tamás a Nemzetiből a Mikroszkópba, a filmfelvételtől a rádióba vagy pódiumra loholt. Az örökösen színészi magát érvényesítve és igazolva, s nem magában a színházi alkotás mélységében merült el. Major Tamás mesterien üzemelt, de poklot nem járt és nem teremtett.

SORSÁBA IS VÁGÓ KÉRDÉS: Miért nem vett tudomást az európai színjátszás Major munkásságáról?

A hatvanas évektől a lengyel alkotók sora dolgozott a nyugati színpadokon. Ahogy a cseh M. Krejča rendezései, Fialka együttese, a Činoherni Klub rangos és számon tartott társulatok, amint L. Ciulei bukaresti munkássága Amerikáig hatóan ismert, s az őt követő ifjabbak nemzedéke, Pintilie, Penciulescu, Esrig, Serban folyamatosan meghívtak francia, német színházakba. Soha nem kérdeztük magunktól, Major Tamás mi okból nem vendégeskedett Nyugaton? Kisebbségi érzetünk igazolásaként hiánya okán keseregjünk? Major német és francia nyelven is beszélt a szakmát. Amit itthon folytonos ideológiai áldozatai füstbe vonva előadott, az a nyugati modernítésben kevésnek mutatkozott. S nem azért, mert Ionesco vagy Beckett nem rendezett darabot, hanem mert Brechtkései szárnysegédjeként, egy évtizeddel korábban a nyugatiak már továbbgondolták a baloldaliságot is. Amikor Strehler vagy Brook beépítette gondolkodásába Brechtet, Major csak akkor tanulta a V-effektet. Az '56-os forradalom leveretésével bénultság szakadt a szellemi életre, melynek Major nem szenvedettje, hanem felügyelőjeként működött. Maga nem a művészet, hanem a párt elkötelezettje volt. Főiskolai tanárságának évtizedeiben immár a családi és a Hevesi és Németh Antal színházának tagadása mellett némasági fogadalma a maga '45 utáni pártosságával nehezedett. Volt mit nem tanítania és mondani az Iglódi és Székely Gábor nemzedékének. Politikai hűsége átütött munkásságán is: Darvastól Dobozy Imréig a pillanat ideológia-kényszerében dolgozott, s hozzá: a Brecht-dogmaival és a kelet-berlini színház másodfelöntése hiteltelenítette őt a nemzetközi színi élet értéktőzsdéjén. S hozzá: említettük folytonos nyargalása az önmutogatás mámoros hajszájában, az elmélyült munka igényét sorvasztotta benne. Stupicával barátságot ugyan ápolt, aki egyszer sem hívta munkára a belgrádi Nemzetibe. A moszkvai és szovjet színházak is kasszírozták cikkben, táviratban meghívásokban mutatkozó hódolatát, tiszteletét, de a szovjetek sem igényelték alkotói vendégeskedését. Pártos magyar originalitása kevésnek mutatkozott a világszínházi jelenléthez. Az Ady panasolta mindig-késétség álomtalan sorsosaként működött. Vágyta volna a nemzetköziséget? Bizonyos, de a maga is füllesztett honi színi élet őshüllője maradt.

MI A NEMZETI? Monológja végén Major hökkenetes fordulattal él: „alaposan meg kell fogalmazni azt is, hogy tulajdonképpen mit jelent ma az a szó, hogy nemzet. Enélkül ez csak egy üres valami.” Negyvennyolc évi tagság és vezérekedése után nincs mondandója korábbi intézményének hivatásáról. Pártjának sem volt, ezért is omlasztotta össze az országot. Major bénultan a negatívot mondja, klasszikust más színház is játszik, s hogy Molnár Ferenc nem való a Nemzetibe – de hát ő Bródytól Lengyel Menyhértig és Füst Milánig mindenkiket kitiltott a nemzet színházából. S hogy Major halálának idején a Comédie fergeteges Feydaut-előadást játszott? Igazolva: a múltat újra és újra kutatni muszáj, és fel kell fedezni és igazolni. Major a *Bánkkal* a *Tragédiával*, a *Karnyónéval* és a *Magyar Elektrával* letudta a múltat. S vajon egy kis nép Nemzeti színházának

nem feladata a szétszórásban is igazolni az összetartozást intézményesen és lélek szerint? Ebben az igényben zenei, képzőművészeti s egyéb művészeti területek és irányok bemutató házaként is szolgálhat egy-egy előadáshoz kötődően. Nem „szó”, hanem fogalomként a nemzet a nemzetiségiek otthoniasságát is jelenti, amely más anyanyelvű honfitársaink szolgálatát is tételezi. Kitüntetett és sajátos megbízatások. Sajátos, mert a gloire népének Comédie-jére hasonló feladatok nem mérettek. És az 1986. március 7-én végződött Koltai Tamás masinájában rögzített vallomását újólaj a Comédie szitkozásával végezte.

Major Tamás 1985. április 13-án meghalt, s Molière Háza ma is él. Sőt, nemzetije pedig új épületben. Tanúsíthatom: 2025. április 12-én Párizsban Csehov *Cseresnyéskertjét* ünnepelte a közönség, s május 12-én a budapesti Nemzeti Színházban pedig Racine *Berenice*-ét tapsolták a Comédie Française előadásában.

A NYELV SZENTSÉGE. Monuchkine a színháztermet szakrális térnek, templomnak, székesegyháznak mondja. Hasonló magasztos kép nálunk sok évtizede csak cinikus stílusban említhető. SZÍNHÁZ: bármily viszály, ellentét is feszül, abban a térben sem nyelvi, sem indulati formában nem robbanhat, mondja Monuchkine. Kint a büfében elszabadulhatnak az indulatok, szabad kiabálni, de a székesegyház a lélek csöndjét követeli. Hasonló napszínházi élményéről Major soha nem beszélt, s életében tán soha ki nem ejtette a színház mint templom, székesegyház hasonlatot. Amely szent hely Monuchkine-nak úgyis, hogy a trágár, útszéli beszéd kizárva a színház terében! A büfében szakadhatnak a mondatok! Major ifjú híveit, utódait nem tanította meg az ihlet nyelvi igényére. Hogy az agresszív, szennyes cifrázás örömtelenné silányítja a próbát, az alkotói légkört, egyben az esti Játékot is. Major Mester szitokszavaktól mentesen dolgozott, jobbára az ironia-szarkazmus-cinizmus árnyalataiban véleményezett, Ifjú hívei olykor(?) -gyakran(?) üvöltéssel és nemtelen szavakkal minősítették a színész munkáját.

A francia színi életet, a nyelvi mélység, különféle törekvéseket is összeköthet. Hevesi Sándor 1923-as párizsi útja után írta hazai álmát: „A Comédie Française közönsége pisszeg, ha a színész rosszul mondja a darab szövegét. Ezt szeretném elérni a Nemzeti Színház közönségénél is.” Nem érte el, s a Comédie visszatérő nézőjeként utóbbi évtizedekben pisszegést nem észleltem, de azt igen, hogy fiatalok, idősebbek Molière darabjával a kezükben követik az előadást. Ami azt is kifejezi, hogy a polgári színházi élet nézője nem csak a modernitás változatait hajszolja. Sokaság, aki a darabért, az anyanyelv klasszicista zengésének áhítatában ül be a szent Ház nézőterére. Mert egy nemzeti színház nem stílusdiktátum, hanem SZÍNHÁZ, vagyis a Színek Háza. Nem ideologikus és nem is egyszínű, mert a gondolatok és a Játék változatosságának őrző és teremtő otthona.

A szavaló, szövegmondó stílust elvetve, Major a hazai és a francia Comédie fölött folytonosan végítélkezett.

2025. június 12.: a Comédie Française vendégjátéka a budapesti Nemzeti Színházban; műsoron: Racine *Berenice* című tragédiája. Némi tapintatos darab-

módosítás az előadásában: Titust és Antiochust ugyanaz a színész alakítja (Jeremy Lopez), egyébiránt klasszikus játéktílus, ám a színjátékosok a dagályra csábító alexandrinusokat szinte prózai egyszerűséggé formázták. Itt és most ez a modernitás, semmi hivalkodó megoldás; a hókuszpókusz-mentes spectáculum. Egy csarnok terében játszódik, a játékosokon egyszerű viselet, a köpeny, ami játszik és jellemez. Majort holtában is a föld hidege leli. Mert ez is a Comédie tegnap és ma is: a NYELV elsődleges, sorserejű jelenléte is történeti, hitvallás erejű feladat: egy kulturális-művészeti nagyhatalom Nemzetijének.

Amikor Marie Belle társulatával 1962-ben a *Phaedrát* és a *Berénice*-t játszotta Budapesten, ez épp Major Brechtre ébredésének kezdete. Marie Bell előadását egyhangúan ünnepelt a szakma és a közönség, mert értették a Comédie-ből való hagyomány jelenidejűségét, mely a Nyelv őrzésének parancsát is minden időben képviseli. S hogy nálunk múltzavar, amire Hubay Miklós utalt: „a magyar nemzeti színjátszás eszméje a romantikában született, s lényegében mindvégig megmaradt legalábbis annyira a romantika gyermekének, hogy a klasszikus stílus – amellyel szemben a romantika definiálni tudta magát – számára ma is idegen vércsoporthoz tartozónak látszik. S milyen jellemző az is, bár az Akadémia idejében illő súllyal ajánlotta repertoárra Racine-t, mégis alig, s csak jó sokára tűnik fel színpadjainkon. Játsszuk, de nyomtalanul” (*Nagyvilág*, 1962/6). Ma sem másként; noha Major egykor Németh Antal színházában Racine-estet rendezett, s ’57 márciusában Tőkés Anna méltatlan helyzetét is javítandó a *Phaedrát* dicséretes stíluserejével színpadra állította. De ő a Comédie anyanyelvi kitüntettségét mint Feladatot nem volt hajlandó tudomásul venni. A maga Nemzetijében sem. Mert 1945 után politikai-ideológiai színházat művelt. Másban nem is tudott gondolkodni. Magunkra nézvést erős mulasztás, amit Hevesi Sándor az anyanyelv és a Nemzeti Színház ügyében csaknem évszázada megfogalmazott: „a nyelv nem ruha, melyet fel lehet venni, le lehet tenni, hanem történelmileg kialakult lelkiség, hagyománynak és haladásnak bonyolult produktuma. Akik egy nyelven beszélnek és valóban jól, azok a szavak, kifejezések mögött bizonyos közös atmoszférával, asszociációkkal dolgoznak, még ha erről nincs is világos tudomásuk.” Nincs és nem volt, és nem is lesz – ki tudja meddig. Igen, a Comédie életének és működésének tétje: a Nyelv mint lelki atmoszféra éltetése az idő bárminő hullámverésében. Kis nép fiaként: a nyelv őrzése még inkább tétje az estéli játéknak. S ma ott tartunk, hogy mikroporttal erősítik magukat a beszélni nem tudó diplomások.

Tartós áramszünet esetén vége a művészetnek?!

Amint nézem a Comédie Berénice-előadását, a majori fertőzöttség nyugtalanít. Nem szabadulhatok a ténytól: Major Berénice szerepével éveken át hitegette Bajor Gizit. Örök Titániánk végzetes távozásának éjszakáján is Racine drámáját olvasta. Ravatallá lett ágya mellett szereppéldánya nyitva hevert, ő, mely lapon kiterítve?! A dráma modernitása is, Boileau törvénye szerint íródott; nyílt színen a halál tiltva: a tragédia is gyilkosságmentes! – legfönnebb a kulisszák mögött engedélyezett. Miszerint: sejtelem a néző lelkének színpadán...

Amit a szerelmi szenvedély ütemzavara éltet: Titus már a darab elején, „Berenice csak a darab végén jut el a felismeréshez: számukra megszűnt az élet. [...] a lelkiismeret szavára áldozza fel Titus szerelmét, de a lelkiismeret ennek épp az ellenkezőjét követeli, s így Titus magamagát is feláldozza: uralma »hosszú száműzetés« lesz, lélekben kilép a világból. Berenice sejti a végzetét, de női szenvedéllyel küzd ellene [...] vergődik, kitör, összeomlik, míg ő is eljut a végső pontra: a reménytelen tisztánlátáshoz” – írta Lakits Pál (*Berenice*, 1962).

A Germán-Bajor házaspár is eljutott a reménytelen tisztánlátásig.

BAJOR GIZI erősen vágyta a szerepet, Major miért nem váltotta be ígéretét? Mert Racine szerelmesei nem hajlandók a világgal egyezséget kötni, s Racine glóbuszán: „törvényeiben, kegyetlenséget, okosságban hazugságot, hamisságot, megalkuvást lát” (Lakits). Márpedig a törvénytelen, kegyetlen, hazug világban Major a szükségesnél is súlyosabb egyezséget kötött, mely hatalmát gerjesztette: maga a Párt Kegyelmeseként működött, mert dobozoltatott, Örkeny remekművére utalva. A *Berenice* szembesítő erővel sistergő jelenidejűséget ígért. Bajor Gizi párjával a majori színházi világon át a rendszer reménytelen tisztánlátására döbbsent. Idéztük korábban, Major a katarzist valami kimúló esztétikai tételnek tekintette. 1948 után már színpadi voltában is mélyen elmerülve a politikában, nem egyezett a Berenice-szel, mely mélyen láttatta a RENDSZER katarziszt, és opponálta azt a Jelent, amit Major a művekbe követelt: melyek a tisztánlátástól fosztották meg a viaskodó emberi lelkeket. Eme tisztánlátásból Bajor-Titánia az örökkévalóságba menekült.

Mi hát Major megváltás-technikája?

Ilyenképpen tekintette és értelmezte színházi világának cirkuszítását. Előre tudatva a „számot” a közönséggel, akkor a szédítő magasában imbolygó építmény tetején egyensúlyozó artistát figyelheti tárgyilagos hűvösséggel? Végzetes tévedés. Eltekintve attól, hogy Majorral Pártja se tudatta előre számait. Így a színház teoretikusa szerint csak hirdette a valóságot mint színpadi és művészi feladványt, de maga sem tisztázta magában. Haláltánc a magasban, mint Karinth Frigyes *A cirkusz* című novellájában. És alant? Alant a nézők is átélnek az élet-halál játék tétjét: „felhasználva a rémület csöndjét, mely odalent kítátotta a szájakat, s marokra fogta a szíveket... , lassan és remegve játszani kezdem a melódiát, amit régen, régen, régen hallattam egyszer zengeni és zokogni a szívemben.”

Fent és Alant a katarzissá hevült együteműség. A sorsunk maga. Őze szerint: „A közös átélés élet-halál kérdés.” Az volt minden időkből különösképpen, mert folytatólagosan.

A Rémület Csöndjében a Megváltás mutatványának kísértő árnya?!

A HOLTAK KERTJÉBEN. Síremlékét 1988. május 2-án Barcs Sándor, a Rajk-per népi ülnöke, a Rákosi- és Kádár-kor MTI-jének vezérigazgatója avatta. Időközben a Párizsban elhunyt sógorának, Beck Andrásnak *Láng* című alkotása magasodott a sír fölé. Színházi ember nem beszélt. Azon a napon a Nemzeti Színházban *A velencei kalmár* volt műsoron; május 1-jén a Nemzetiben a szófiai Nemzetek Színháza fesztiválon, Le Havre-ban, Rómában, Varsóban, majd Kölnben

is vendégeskedett, *Csiksomlyói passiót* játszották, s a Vis Major: azon a héten a századik előadását élte meg Sütő András *Adventje*. A Katona József Színházban a *Catullus* volt műsoron. Annak a Füst Milánnak a drámája, aki '46 őszén két darabját küldte a Nemzeti Színháznak, s direktora még csak elutasító válaszra se érdemesítette. A Mikroszkóp Színpad közérzet-jelentése pedig: *Az állam is felkopik*.

115. születésnapját követően 2025. február elején Magdával kis koszorút vittünk sírjára. A Láng eltűnt a feje fölül. Sírkövén, ahogy avatták is, idézőjelet és a Költő nevét feledve áll:

Adj emberséget az embernek

? ? ? !

Amputáltan, félszárnyal nem röpül a poézis gondolata. Avagy további óhaj híján, alá hulltan a Mester valóját jellemezné? – így az Ő Hazája?...?!

Gazolunk egy keveset és mondikáljuk tovább:

„Adj magyarságot a magyarnak.”

1943-ban mondta Somló Istvánnak: „A jellem valahogy adaptációja a világnézetnek.” Vis majorjai sorában a legnagyobb tévedés.

Major Tamás élete és munkássága az ellenkezőjét igazolta.

IRODALOM

Hevesi Sándor: *Színház* (Singer és Wolfner Irodalmi Intézet K., 1938); Kállai (A fejezetek írói: Bóta Gábor, Gervai András, Szigethy Gábor. Budapest, Print K., é. n.); Koltai Tamás: *Major Tamás – A Mester monológja* (Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1986); Latinovits Zoltán: *Ködszürkáló* (Magvető K. 1973); Lorca, García: *Összes művei, II.* (Magyar Helikon K., 1967); Mnouchkine, Ariane: *Introduction, choix et présentation des textes par Béatrice Picon-Vallin* (Actes Sud Papiers 2016); Racine: *Berenice* (Ford. Vas István. Utószó: Lakits Pál. Európa K., 1962); *A százéves Nemzeti Színház* (Benne: Németh Antal *A Nemzeti Színház hivatása* című írása. Pallas K., 1938).

(A Major Tamás munkásságáról *Vis Major* címmel készülő monográfia utószava.)

Léka Géza

Totózói legényes

Tippem az álom-döntőn:
szelvényenként eldöntetlen.
Itt is, ott is ikszet vettem,
sőt, ma szerintem gól sem lesz.

Pancser! A steak-es gauchók
leverik őket, annyit futnak,
brazilok így még meg nem buktak,
Lionel Messi kettőt rúg!

S jössz te, és mit nem hallok...
Megbuggyantál? Jól értettem?
Mindkét háló érintetlen?
Lovira tégy vagy hokimeccsre!

Saccold a Pittsburgh Penguins-t,
Overdose-t az osztrák derbin
(aj, hogy bírná Lázár Ervin...!)
Írd, aztán takarodj el!

(2008)

LÉKA GÉZA (1957) Budapesten élő költő, író, a *Hitel* szerkesztője. Utóbbi kötete: *Egérutak a kimért sorsból* (Magyar Napló Kiadó–Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány, 2025).

Két limerick

Mondanám én néked, Judit,
mi lesz, ha falod a Fruttit.
Mondanám, ha merném,
de nem vagy haverném,
felfújok inkább egy lufit.

*

A nevem Útszély Nóra,
felszöktem hetven kilóra.
Rengjen a hasizom,
bárkivel pasizom,
hetyegek egyetlen szóra.

Egy iszkázi Nagy László-emléknapon

Sarusi Mihály

„Körös mellett estvéledtem...”

Jegyzetek (odahaza)

Mondhatnék (sőt, mondhatnók)... *Körös-parti jeleneteket is.*
Hagyjuk; hosszú.

Amitől bensőségesebb a nyelv

Kazinczy otthonában, az utóbb Széphalomnak becézett Bányácskán – előadás közben – jutott eszünkbe: aki tájnyelven szól a köznyelvi közegben, a vele egy vidékről való emberben örömezzést vált ki! Meghallod, hogy valaki Pest-Budán ö-zve beszél, máris közel érzed magadhoz. Azonnal közelebb férközött hozzád, mint bárki más. A használót kedvesebbnek, hozzád hasonlónak, már-már családtagnak érzed. Ha a nagyváros bábeli zűrzavarában meghallod...

Édös...

Édösebb!

Abban a szent pillanatban.

Mintha áramütés érne. Futna át rajtad.

Benső húrokat pönget, közelebb érzed magadhoz, az otthon, a szülőföld, néped, fajtád, családod jut eszedbe. Kicsiségedben is!

Megérint, olyasmit juttat eszedbe Pesten a szögedi szó, avagy általában a magyar beszéd Újvidéken, Új-Amszterdamban, ami mélyen érint. Ami vagy. Amivé lettél. Ami nélkül...

Ami lehetsz!

Ami nélkül beolvadnál... a semmibe. A világnagy ürességbe.

Mondhatni, a globál-nagy 00-ba.

...Érdekes, a nyelvjárás mellett a kisebbségi nyelv használata is hasonló érzelmeket kelt benned. Magyarként az immár román többségű erdélyi városokban meg körben a Kárpátok alatt, hol sarokba szorítottak bennünket. Sőt,

SARUSI MIHÁLY (1944) író. Békéscsabán született, 2001-től Balatonalmádiban él. Két és fél évtizeden át az MTI tudósítója volt. Utóbbi művei: *Könyvek hava* (2024), *Végenincs Corvinka* (2024), *Házzól házra a Corvinka* (2025), *Európa úton, útfélen* (2025).

mondhatod, távol, idegenben, Amerikában is! Túl a tengeren. Valóban a világvégen. Megszólal valaki a sugárút túloldalán: „Neked nem fagy be a segged?” – kérde az ötvenhatos menekült az innenső járdán baktató cimborájától New Yorkban. Hogy megmelegedjék a szíved tája. Beleveszni készülve az irdatlan idegenségbe, egyszer csak... világosság nyílik, érteni kezded a dolgokat, a helyzet kezd megoldható lenni.

Mert olyan nyelven szólnak (szinte hozzád), amely... a tiéd. Az irgalmatlanul nagy, tökéletesen elbizonytalanító idegenségben valaki a kezét nyújtja... A szavával. Mielőtt belesüllyednél az ingoványba. Mely húzna, húzna... Ha nem engedne az az otthoni szó.

„Hazai” – olvasom, Székelyföldön így is hívják a menyasszonyt. A hazait.

Haza – lám csak. Milyen kézzelfogható.

Még hogy...

A legnagyobb öröm(forrás).

Mi lenne.

Mi más.

Ahogy a szívedhez szól, magához ölel... a Körös is.

Hogyne, itt Gyulán is. Ugyanaz! A – mindhárom érintett viharsarki városban le-Élvíz-csatornázott – Holt-Fehér-Körös is. A miénk. Csabán, Gyulán, Békésen. Ha a partján téblábolhatsz, hajnalban hallgathatod csattogni a fülemülét (sőt, csalogányt) Vég-Gyulán, a Várkerttel átellenben, a (már zarándi?) Csiga-kertbe telepített Kert Szállóban – melynek Park Hotel neve sem térít el.

Otthon vagy. Megérkezted. Vissza. Nincs tovább.

Innen indultál.

Onnan.

Ide értél.

El sem mozdultál.

Ha körbefutottad is (közben-ízig) a Földet.

Magad.

De nem magad.

Annyi pajtással, baráttal, bajtárssal, elvbaráttal, szaktárssal, szerelmeddel.

Körös!

Kinek, hogy.

Keres.

Nekünk a...

Minden.

„Élvíz” csak a messziről szalajtottaknak. Meg a vaksi, önhitt, téveszméket hajszólo, népükből mindenáron kivetközni akaró „szakértők” locsogása.

Locs, locs.

Mint a MI is. A TI nőtök.

(Mit ad isten, Aradon is a túlbuzgó mérnökök „Élvíz-csatornája” újra mi más lenne, Holt-Maros. Immár hivatalosan is. Hogy nálunk ellenben... Az Istennek sem. Tartsa magát...)

Ötvenhat, nulla-nulla

Veszélyes számok. Mármint Csabán.

Nyilván másutt sem különben.

- Ötvenhat nulla-nulla... - válaszolod, hogy kérdik, mi Békéscsaba postai irányítószáma. 5600.

Az hiányzik *ezeknek*. Más sem kellene.

Nem érted, mi a baja vele, de.

- Jó vicc! Ezt még nem hallottam - röhög fölszabadultan a '90-es években a minapi ügynök a közművelődésből.

Ha ő erre gondolt volna, rögvest írja a napi jelentésében a háromPERháromnak. Mert humorérzéke volt neki.

Lenne ma is.

Utólag különösen.

Nahát, hogy ez a koma mit ki ne találjon...

Mármint hogy ő úgy értse: arra tetszettünk utalni, hogy '56 után jött a 00!
A klozet.

1956-ra mi nem.

Kész lázítás! Maga a sötét ellenforradalom.

56-00.

Már bocsánat, de evvel nem viccelünk!

Egykománk, ki ezt a csűrés-csavarást kisütötte, a második verekedés után zöldkádereként bujkált a kukoricásban, nehogy elvigyék katonának. Aztán beállt a (második, mert az első, ugye, '44-ben, a náci volt, csak a második, a vörös) fölszabadító hadsereg színre léptének köszönhetően szabadon grasszáló KMP (MKP) R-gárdájába - r, azaz rendező gárdájába. Hogy helyre tegye azokat, akikre nagyon ráfér. Demokratákra, keresztényekre, polgáriakra, liberálisokra, gazdákra (hogy a földbirtokosokról, a bankárokról, meg a gyárosokról ne is beszéljünk), miegyéb kutyaütőkre a kommunistákhoz képest. Ez időben minden jel szerint gyilkosságban - gazdaölésben - is tevékenyen részt vett. Ezt követte a kolhozba üzése a moszkovaiak által kuláknak nevezett 20-30 holdas kisgazdáktól a több százasokig. Kisgazda, nagygazda, egykutya! Fuj.

Mármint.

Már hogy a következőkben pufajkásnak álljon be, a továbbiakban a politikai rendőrség városunkban szabadon kószáló, minden csapszékben segéderőt itató különítményének bandavezéréként zárja áldásos működését a nyolcvanas évek végén. Mondom, mígnem meg nem bukott az általa minden módon segített rendszer.

Még hogy „ötvenhat után jön(ne) a nullanulla”. Az hiányzott volna.

Ezt bevallani.

Volt abból épp elég az előtte való időkben is.

Mire föl jó harminc csabjanszki esztendő múltán mit nem hall az ember?!
Mi nem következik...

Ebből a számbűvöletből.
Számról számra.
Ugyanaz, hogy valamicskét mégis.
Egyazon időben.
...időből.

Csabaszőlős, Csaba-Vinnyica, magyarán Jamina két általános iskoláját, az állami 5-öst és az egyházi (hogyne, lutheránus) 6-os számút összevonták. Tán mert kevesebb a gyerek, ahogy történt a Lencsési-negyedben, ahol a két sulis közül az egyik megszűnt, hogy a másik megteljen? Hogyne, étellel. Gyermekkel.

Nem. A Lencsésin ez jóval később következett be. Itten, Vinnyicátokban csak az egyházit kellett valahogy eltüntetni, ne csúfoskodják ottan létező proletár-diktatúrák dandárján.

- Kész csúfság volt, én mondom!
Az időbe.

Ha az alapítása után Gyerekvárosnak is becézett (tizenötözres) Lencsésin ez megtörténhetett, a jaminai - sőt, gödrökön túli - szőlők helyén született kerületben nem csoda! Az 5-ös és a 6-os neve a továbbiakban 5-6. számú állami általános iskola lett.

2024 nyárelőn csuda fénykép a világhálón: tele, telis, de tele a Fő tér gyermekkel! Maga az élet Békés-Csabán.

Ennyien vagyunk?
Élünk!

Hála istennek.

Mégis?

„Csak-azért-is”?

Mert... szülünk, nevelünk, adunk. Életet az életnek. A nemzetnek.

Hogy aztán ahogy fölnőnek, elfussanak innen, akik csak tehetik?

Irány: a napnyugat?

Pest? Ejrópa? Amerika?

Nem és nem.

5.-6. számú tanoda.

- Az 56-osba jár a fiad?

Mire föl hasonló történik beljebb, a város közepéhez közelébb is. Egybeáll a 4-es meg a 8-as. (Ebből lett később a Szent László utcai iskola.) (A hivatalnak nem volt nehéz elkeresztelnie, mert hogy mi eleve így hívtuk a Szent László király uccájában magasodó sulit.)

Mi, ha nem: 4-8. sz. ált. isk.

- Csak nem a 48-asba iratkozik át a leányod?

Át, oda.

Ötvenhatos, Negyvennyolcas... 5-6-os, 4-8-as.

Mert nem mindegy!

- Hajrá Ötvenhat!

- Csak azért is: ...Negyvennyolc!

Nem engedünk...

Egyikből sem.

- Most akkor ki nyert?

'56.

'48.

Nem is tartott túl sokáig ez a vircsaft! 1973-ban még 5-6. számú általános iskola, 1974-ben már Padrah Lajos a keresztapa.

- Mentek a Padrahba?

Oda.

56-ba.

- Ne így mondd, mert beverem a pofád!

Az Úr 1970-es (a honi bolsevizmus ki tudja hanyadik) éveiben ugye.

Nem tűrhették. Ezt a blamázt.

Inkább a Padrah elvtárs nevét viselje! Mint ennek a...

Más sem kellene! „Ellenfóradalom.” Borzalom anyja, ne hagyja el őket. Hogy rettegték, még akkor is, szinte máig. Máig azért nem. De ekkor még. Ki tudhatta az idő tájt? Senki. Senki, de senki.

- „56”. Ne vicceljünk, elvtársak. Ez nem vicc.

... „elvtársam”.

A Pártházban nagyon idegesek lettek.

Már előtte a kerületi pártbizottságon.

- Az kellene nekünk.

Ilyet kitalálni.

- Azt mondta, „Hajrá, 56!”? Azt?

- Ki mondta, elkapni!

Utána.

A Megyénél azért taktikusabbak voltak. Én mondom, okosabbak! Jól kicsesztek velük.

- Baltázzunk ki velük!

Ők miért ne.

Ekkor született a Padrah-ötlet.

A lényeg, hogy ne 5-6.

Hogy nőgyógyász volt-e, vagy kalaposinas, kit érdekel. A lényeg, hogy.

- Ne halljam többet!

Ne, ezt az összevont két jaminai oskolát oly csúfosan megnevezve.

- Azért figyeljétek meg, ki mond Padrah ellenére továbbra is 56-ot.

Jó lesz ébernek lenni.

Mert ki tudja. Soha nem tudja az ember (...tudhassa).

Hogy rettegték akkoriban, hogy bújtak öreganyjuk tanyasi boglyája közé-pibe! Az hiányzana. Szívrepesve várva a ruszki tankokat. Hogy azokra kapaszkodva: Adj neki! Nekik.

Nekünk.

De gyűlölik őket, de hogy! Akik miatt.

Ne is mondd.

„5-6”.

- Látod, azért ezek a maiak okosabbak. 1991-től Erzsébethelyi az iskolánk neve!

Hogy ez nekik nem jutott eszükbe. Sokra Padrah et.-sal sem mentek.

Azért, hiába, a demokrácia.

- Én mondom...

Ő igen. Mi? Ki tudja.

Ez a Csaba, ez a...!

Huj, huj.

- Most végre így is, úgy is nyerünk.

Végre, valahára.

Akár 56, akár 48. Mert hogy mindkettő a miénk.

...vala. Vala.

Amikor a pályán a két iskola csapata összecsap.

Lám csak, csűrni-csavarni azért nem is olyan nagy teljesítmény.

Néped hamar rátalál az igazságra.

Ha nem előbb, utóbb.

Ha későn, ha sose.

Csak, csak.

- Az öregapja a CSAK-ban játszott - magyarázzák.

A Csabai Atlétikai Kör focicsapatában.

- Ez a „csak-csak” nem volt nektek gyanús?! - zavarja meg a fokszi-makszi középiskoláját több-kevesebb sikerrel befejező illetőt.

Mert városunkban a CSAK az úri, az Előre a munkáscsapat volt.

Hajaj.

Szerencsére ezt mind kevesebben tudták.

Csak akik...

Foxin innen, Foxin túl.

A csabai Andrásy úton

Andrásy 60? Az a pesti Andrásy van. Nálunk, a mi „Andrásy 60-unk” a belefutó Munkácsy utcában, aztán a régi postával szembeni sarkon meg a Bartók-„Szabadság” sarkán volt. (Emlegetik a Körös-partot is, a Járásbíróság és a Gyulai út közti villasoron...) (Minél több helyen ütötték az embert, annál biztosabb lett az eredmény?) (Mikor, hogy.) (Kivel - mivel - mikor - hol lehetett.) (Ahol értek?)

A csabai Andrásy? Nem akármilyen élmények kötik ide az embert. Minden csabait.

Kit ez, kit más.

1946–47: ANYUCIKÁM, ANYUCIKÁM, TELE VANNAK A JENDŐJÖK SÁJGA MOJATOKKAL! Azaz... tele vannak a sárga vonatok rendőrökkel... A ki tudja milyen színű, tán valóban sárgára festett motorvonat zsandárokkal. A Fő térről (eredetileg Békésről) a vasútig a Fő utcánkon robogó motorvonat... Mivel más-sal lett volna tele 1946-ban, 1947-ben? Hogy mikor mondtam, nem tudom, később édesanyám mesélte. Valami kicsi emlékkép mintha beugrana... Mindenesetre: rendőrrel tele a csabai városi motorvonat kisgyermekkorunkban, javában építkező népi demokráciánkban.

1948: a Szent István (avagy Fő) téren, egész az Andrásy-sarokig áll a tömeg a Mindszenty hercegprímás által meghirdetett Mária-év helyi rendezvényén (gyulai nagygyűlésre ment, állomásunkon az átszállást megszakítva nézett ránk, csabaiakra). Tán az utolsó esztendő majd' fél évszázadig, amikor mi, katolikusok kimehetünk az utcára... zászlainkkal, imádságainkkal, énekeinkkel, feszületeinkkel, lampionjainkkal... Lelkünkkel, hitünkkel még (valamennyire) szabadon. Bevallom, leginkább a lampionokra – meg a tömegre – emlékszem. Körösztyammal, Arankával – édesanyám apácának készülő édes húgával – képviseltük a Farkas (meg Zsóri) és Kurtucz (sőt, Sarusi) családot e gyönyörű csabai katolikus ünnepen.

1956: tüntetés a Fő úton... A Színház előtti tömegben: Követeljük Fekete Pálék szabadon bocsájtását! Szemben velünk a Színház falánál (Csepel márkájú?) tehergépkocsi, ahonnan az előbb szálltak le a (vásárhelyi) honvédek. Nyilván azért küldték őket, hogy ha nem értünk a szép szóból, közénk löjjenek. (A teherkocsin velünk szemben fölállított géppuska, mellőle a magyar fiúk eloldalogtak.) Egy tiszt előttem sétál, láthatóan ideges. Vitázik az emberekkel. Nem bántják, de biztatják, szedje le a sapkájáról az ötágú vörös csillagot. Nem akarózik neki. A végén csak lekapja, letépik róla. Érti is, meg nem is, mi történik itten. Ő nem, de mi – 12 és fél évesen – igen! (November 4-én hajnalban tankok dübörögnek rajt' – hogyne, az ő Sztalini Útjukon – végig, belelőve a süket vihar-sarki, sőt, ejrópai csöndbe.)

1960-as évek: bájos csitrikkel tele a szombat esti, vasárnapi, nyaranta minden esti – késő délutáni, kora esti – Korzó! Végig az Andrásy úton. Hogy később néhanap – évente kétszer, háromszor – bemerészkedjünk az út derekánál levő Hajó bárba is. Mely épp átellenben volt munkahelyünkkel, a 4-es számú női fodrász műhellyel. Végig az Andrásyn... a május elsejei fölvonulásokon (előtte való este fáklyás menet) – imitt-amott megint a lányok... Imitt-amott? Mindig, mindenütt.

1988: GYERTEK KI! ÉBRESZTŐ! – zengett, zúgott a kérés, biztatás, uszítás! Mert annak vehették a kádárkolbászt irányító rendszer helybéli főnökei, s ráküldték fogdmegjeiket a fiainkra. Aki addig nem utálta még, nem gyűlölte eléggé a kádárkolbászt mozgató rendszert, attól fogvást rühellhette kedvire: nem

szétverették fiaink fejét gumibotjaikkal? Darab ideig csak simogathatták zaklatottan a hallottaktól-látottaktól a csonttörésekre emlékeztető görcsöket a kádárkölcszásokon a helybéli fogdmegek a rendőrökcsijukban, a mellékutcákban, amilyen mellékutcából lett akkorra az Andrassy Korzó téri kiöblösödése – amit az időben az ott lakó nacsalnyikok miatt Szentháromság térnek gúnyolt a jó csabai nép elég okkal. Félálmutkból riadhattak föl a HUI HUI HAJRÁ!-ra a tér szentháromsági: mi ottan a teendő? Mert hogy nyilván a Horthy-fasiszta Ébredő Magyarok Egyletét juttatja riadozónk eszébe a csabai fiúk ütemes rikkantása. Az hiányzik nekik, nem a hanyatt esés. Igaz, fiaink a szolnoki MNK-s kupagyőzelemtől ittasan vonultak végig a Vasútról az Andrassyra, tán hogy a mi igazi főterünkön, a Szent István téren tetőzzék be az ünneplést, melynek mozgatója mi más, ha nem túláradó Csaba-szeretetük... „Ébredtő? Mi az, hogy »ébredtő«! Vágjátok fejbe őket!” Kupán is ütötték. Kirángatták a leghangosabbakat a sorból, be a riadóköcsiba, hogy ott nyomban (helyben) helybenhagyják őket, és sipirc, be a vizsgálótiszt elé velük! ...Minek örülnének egy kicsit a csabai ifjak, hogy MI VAGYUNK A LEGJOBB!, BAJNOKCSAPAT!, CSABA, CSABA, BÉKÉS-CSABA!... Nem és nem, ezek ellenforradalmat robbantanak ki!... A minapi pesti (március 15-ei) tüntetés után, esztendővel a még nagyobb ellenzéki megmozdulás (Nagy Imre újratemetése) előtt. Mitől, ha nem éppen ettől piszkolt be a Szentháromság tér valamennyi névadója (a pártházi és munkásárségi és titkosrendőrségi és „pártiskolai” – Körös-parti Sorbonne-i – beszariakkal egyetemben)... ÉBRESZTŐ, GYERTEK KI? Az kéne nekünk... (Nekik.)

„Andrassy”... Amikor eredetileg Orosházi út volt. Majd lett Vasút utca, hogy kikössön a miniszterelnök Andrassy Gyulánál. Közben persze Sztálin út, Tanácsköztársaság út, Tanácsi út, Október 32-a útja...

Lett légyen.

Hogy mi minden nem történt ottan... velünk!

...Honnan a Körös már csak pár lépés.

Ki erdő, ki meg a Körös mellett.

...ébredünk, míg lehet.

Ui.: Hogy bepiszkítják legszebb szavainkat! *Ébred, meleg, szivárvány...* (Árpád-sáv, csíra, vörös /csillag/...) A Köröst is kedvükre szennyezik. (Ha hagyjuk.)

KGB-szindróma, 2019

Aggyisten! Bizonyára szerencsésen haza tetszett találni!... Közös barátunk és asszonya segítséggel.

Domnule Sabao! Gyakujeme peknye – mondhatnók a csabai tótok nyelvére fordítva e makaróniát... Köszönjük a szíves közreműködését a csabjanszki teadélutánunkat illetően! Amely olyan volt, amilyen. Tán elfogadható. Amennyiben!

A körülményekre nem is kissé jellemző volt, hogy előtte (napokkal) megkeresett egy régi üsmerős koma, elpanaszolva: nem tudta rábeszélni Y. X. köz-

művelődési embert, hogy eljöjjön a rendezvényre – írja nekem, miközben Csabán majd' mindenki tudja, hogy X. Y. bácsi 3/3-as volt. (Így nem csoda, hogy elhárította a hívogatást.) A rendezvény kezdete előtt a tethelyen odaügyeskedett hozzám egy másik igen tájékozott személy, hogy nem tudom-e W. Z. távrecsegő számát, mer nem bírja elérni... E Z. W. nevű személy pedig a másik művelődési – sőt, kulturális – intézmény volt kutatója, szintúgy besúgásában lebukott illető.

Szóval... ezek kerültek bennünket. Csak beteszem a lábam Csabára, már ott sündörögnek. Hogy nem túlzok, tán igazolja: a jobb szélen, az első sorban egy további (szóke) (sőt, egyenesen...) nőszömély pedig szintén zenész vala ugyanabban a rezesbandában, mint az előbb említettek.

Testvérem a bajban – ma nem különben – nem véletlen jegyezte meg odahaza: az első sor tiszta komcsi sor vala.

Hogy ezek milyen irodalombarátok! (Az irodalomelhárítás vonalárul.)

Isten álgya! Szép álmokat. (Ettől csak lesz!) Misa bátya.

Ui. További hasonló: az elsőként említett személy egy másik ház főnökét nevezte az említett volt elhárítók egyikének.

(Sorolom, sorolom, ahogy egykor. A párom szerint kgb-szindróma gyötör, máig.)

...Ezt tapasztaltam odahaza – amit megírtam egykomámnak, valahai erdélyi cimboránknak (a Partium nevű végekről) (...akarja mondani a Részekből). (...Részekből a Részekbe.)

Még mindig ugyanaz. Szindromatikus a dolog.

Miközben „ezek” (igencsak) bő 30 éve – 1989-ben – már átadni készültek. No, nem a hatalmat. Csak a zsákbamacskát.

Körösön innen, Körösön túl.

Túlontúl.

Körös ide, Körös oda.

– Sehova!

Körös partján estvéledtem...

Erdő mellett?

...Gyulán, a Csiga-kertben.

BETÉRŐ A 3 PUFAJKÁSHOZ

Békéscsaba, Munkácsy 4... Nem akármilyen hely.

Sem a városnak, sem mi magunknak.

Ez, az.

„Volt”? Mert ma – jó ideje s '25-ben is – üres.

Az új posta mellett.

Jaczina nevű tehetős csabai polgáré volt a Munkácsy uccai emeletes épület. A város szélén, a Kígyósi út mellett levő disznóhizlalda tulajdonosa vagy vezetője volt.

A hizlalda bűze még az '50-es években is beborította a fél várost.

1944-ben megszállták a várost az oroszok. '45-ben, valamikor év közben disznótrágyával telt meg a ház udvara és kertje – olvasod a minap a közösségi hálón. A hatalomváltást és államosítást sürgető helybéli bolsevisták tehatték.

Ki más lehetett?

Azt az illatot...

Aztán államosították a nagyobb üzemeket és házakat, a hizlalda állami vállalaté lett, a Munkácsy uccai épületbe lakók költöztek.

Jaczina, Jaczináék? Azóta sem hallottunk róluk semmit. Eltűntek. Fölszívódtak. A gulágra kerültek? Vagy ki tudja, hova.

Előbb a zsidók, aztán ők kerültek sorra.

Csabán is.

Miért, itt mért lett volna másképp?

Miért, miért.

„Jaczina”... 2025-ben a világhálón több is előfordul. Idehaza, Amerikában...

Jaczina meghalt a szovjet megszállást követő időben; özvegye lakott a földszinten, ahol darab ideig orvosi rendelő is volt. Míg nem 1950 tavaszán kizsupoltak mindenkit, és beköltözött az államvédelem. Az ávéhá itt rendezte be megyei székházát – emlékezik egykori lakó a történetekre.

Az emeleten irodák, a vallató- (és agyusztáló-) szobák is. A pincében a minapi lakók fáskamráinak bejáratára jó kemény – szilárd, rendíthetetlen – fémajtókat tettek, hogy akit oda betettek, ne is álmodhasson arról, hogy átsétál rajta.

– Látod, fiam, ilyen szilárd a mi népi közhatalmunk – és puff, már kapott is egy flemmert e (házon kívül, itt már nem) kételkedő koma.

Nem akar belépni? Nem hajlandó lemondani? Vissza mer szólni? Ellen próbál állni? Közbe kezd pofázni? Tiltakozik? Ellenkezik? Cáfolná állítástokat? Ferdén néz rád? Másról, jobbról álmodik? Nyugatra szökne?

Annak annyi...

Más emlékező szerint a pince falán fémkampók voltak, nyilván ezekre lógatták egykor a húsdarabokat. Most az állambiztonságiak vallatás és kínzás közben alkalmanként ide akasztották a gaz ellenforradalmárokat. Imperialistabérenceket, Titó-kutyákat, túrheterlenül viselkedő, ne adj isten még visszabeszélni merészülő gazdákat, miegyéb polgári és nagypolgári egyéneket, reakciós és klerikális ipseket, akikre szerintük ez ráfért.

Szerintük.

Szerintünk? Szerintetek?

A város lakóinak emlékezete szerint 1956-ban nem csak itt, a Munkácsy uccában, hanem a Körös-parton, a Deák ucca és a Gyulai út közti rendvédelmi (utóbb

polgári rendeltetésű) épületben, meg a régi Postával szembeni sarki épületben és pincéjében verték a nagyszájú csabaiakat.

- Nagy a pofád, nagy!

És már.

Ne is említsd!

Kádár a kolbász, kádár.

Ötvenhatban aztán, hogy gördülékenyebb legyen az ellenség-fölszámolás, beköltöztek egy időre az ideiglenesen hazánkra támadó fölszabadító muszka katonák – persze, magukat szovjetnek álcázva. Hogy aztán a kirgiz kinézetű kazak vörös szoldát elvtársak, adott pillanatban, valami gyanús zörejt hallva dobtárasukhoz kapjanak a csabai sötétben, és rövid sorozattal lepuffantsák üz-bég tovarisukat.

Ha meg azeri volt, ki tudja.

- 1958-ban itt vallattak.

Mármint a Munkácsy 4-ben.

Kit, hol.

Fekete Pali bácsi az 1990-es években mutatta a helybéli hírügynöknek, hol volt a pince, ahol őt is kezelték a minapi ávós (akkorra forradalmi munkásparaszttá váló) tisztek.

Fekete Pál tanárt, a Békés megyei forradalmárok vezetőjét. Akit a hálás megyei moszkovita vezetés halálra ítéltetett volna, de csak életfogytot kapott a vérbíróságtól. Amiből az '56-osok közkegyelmével szabadult – hogy nyugdíjazásáig talicskázással és egyéb, kubikosokéhoz hasonló munkával tarthassa el családját.

Fekete Pál a Munkácsy uccában... Minket is végigvezetett.

Egy haverom a '60-es években duhajkodásba torkolló italozást követően itt töltött egy rendőrségi éccakát. Mert hogy miután az ideiglenesen nálunk tartózkodó szovjet vöröskatonák távoztak a Munkácsy 4-ből valamelyik csonkamagyarhoni öröklakásként kezelt kaszárnyájukba, újfönt „magyar” rendőrségi kézbe került az épület, s hogy erősítse magát, a politikai osztály nyomozói is (ismét) berendezkedhettek.

Jól mondod, a politikai rendőrség. Amit mi akkor – tájékozatlanul, de nem oktalanul – ávónak hívtunk.

Szóval...

A '60-as évek végén még a megyei pártházban volt a megyei napilap szerkesztősége (melynek művelődési rovatán gyakornokoskodni mertünk), később költözött a Népújság a volt ávh-székházba.

Ja, a Jaczinába.

Hogy utóbb, 1979-től mi magunk is (a Dunántúlról hazakívánkozva) ide vetődjünk. A ház udvarának a végében levő melléképület adott helyet a nemzeti hírügynökség megyei kirendeltségének. Hol mi magunk is szolgáltunk (csekély két évtizedig).

Véletlen, nem, az MTI-szerkesztőség mellett az udvar legsarkában levő – többnyire nyitott – ajtón túl átjáró vezetett a megyei pártbizottságra.

Ávéhások, szovjet szoldátok, III/III-asok, megyebek közvetlen kapcsolata a Párttal, és annak udvarán a munkásórséggel.

Hogy úgy mondjam, meleg helyzet volt.

Lehetett.

Hogy miért lehetett...

Ne kérdezd!

Úgyis tudod.

Nem hiába készültél költőnek!

Az épület hátsó fertályában büfé is volt, amely a '90-es években egy darabig ebéddel is szolgált az újságíróknak meg vendégeiknek. Egy alkalommal az MTI huncut szerkesztőségvezetője javasolta a lap főszerkesztőnek, jól tejelő kisvendéglőt lehetne itten kialakítani! A belső udvarhoz itt, a kávézó mellett elkerítve további kis szabad tér tartozott, ahova egy feketére kiülhettünk – kitűnő kert-helyiséggé lehetne varázsolni... És az egészet így nevezhetnék el: BETÉRŐ A HÁROM PUFÁJKÁSHOZ. Bejárat és kijárat a postaudvar felől, felé is lehetne.

Rossz viccnek vehette. Ki tudja, tán ma is életképes lenne... Fekete Pali bácsi a '90-es években megmutatta, hol volt a pince, ahol kínozták őket. Ő is kaphatna itt emléktáblát. Vagy legalább fénykép róla a kisvendéglő falán. Egyben ávos emléksarkot is ki lehetett volna benne alakítani – a falnál műemlék köpőcsészével.

Micsoda lehetőség kínálkozott.

Ahogy máshol is, ahol került képzelettel megáldott korcsmáros. A hely szelleméhez igazodva... túltenni rajta magunk.

Hogyne, emlékezni.

Amikor Brezsnyevet búcsúztatták, a kávézó és az MTI-iroda közti klubteremben nézte a napilap meg a lapkiadó összes alkalmazottja a Vörös téri Lenin-kriptánál zajló gyászünnepélyt. A viharsarki hírügynök vidéki tudósítói föladat teljesítése ürügyén állami Ladájába szállt, és míg tartott a moszkovai temetkezés, kerengett kocsijával a nagymezővárosi iparváros körüli utakon. Hogy aztán Nagy Imre temetését '89-ben már egymaga figyelje a sajtóház klubtermének tévéjén.

„Emlékek háza”.

Az, nagyon.

Néhányunknak?

Tudja a rosseb.

Az a radai.

Pedig milyen jól hangzott volna: *Betérő A Három Pufajkáshoz...*

Pufujkátlanul is.

Persze lehetett volna *Pufajkámát Hadd Békén* is a neve.

Ha nem, hát nem.

Több is vezett – a gatyaváltáskor.

Túl a Disznóhizlaldán – szinte a Lóversenytéren.
Mert Csabán a hizlaldán túl egykor már az következett.
„Lóverseny”; más sem hiányzana Mesterséges Intelligencia irányította vak-
világunknak.

Ló, ezeknek...

- Matrózfröccsöt kérhetek?

Ő igen, mi nem.

„Matrózfröccs”, pufajkásnak...

Hol élsz te?

Hol, hol.

85. születésnapját ünnepelve az Eötvös-kollégiumban Papp Endre, Márkus Béla, Bakos István és Szijártó István társaságában

Jármi Bánk

egy roma lány meséje

elkaparták előttem
és utánam jövőket is –
ezt mondták anyuék

engem nem tudtak,
a föld nem nyitott ki
akkor fagyott,
és hó esett
a víz pedig
partra sodort volna,

így lettem én

gyolcs és tenger

[ha megszeretlek]
megérezem mikor jössz – kizárod a hideget:
motortér mellé ülök,
amin nem osztozom.

nem csúszunk, csak folydogálunk
és sima a felszín mint a gyeptégla
és akkor –
kagylóként alszok a homokban
gyolcsként körbefon a tenger

JÁRMI BÁNK (2005) Budapesten és Filkeházán nőtt fel, Miskolcon serdült, jelenleg Székesfehérváron és Budapesten él. A Károli Gáspár Református Egyetem jogász hallgatója.

Egy feltételezett CIA-ügynök kalandjai a kádári puha diktatúrában

Értelmiségi családban születtem, Édesapám építészmérnök volt. Már ez sem volt jó indítás az ötvenes években tanulni vágyóknak, de az aztán végkép elvágta előttem utat az egyetem felé, hogy a gimnáziumban teli szájjal szidtam Kádár Jánost és rendszerét. Utolsó szemét hazaárulónak szoktam nevezni, ha szóba került beszélgetések során. Erre nyomós okom is volt. Tizenhat évesen átéltem az 1956-os forradalom és szabadságharc felejthetetlen 13 napját. Passzív résztvevője voltam az eseményeknek, fegyver nem volt a kezemben. De ott voltam 23-án a Bem szobornál, törtem Sztálin bronz testéből az Akácfa utcában, az orosz katonából a Gellérthegyen, összegyűjtöttem az összes létező röplapot és újságot, beszéltem szovjet katonaruhába öltöztetett ungvári magyar fiatallal, egyszerűen pontosan tudtam, mi történt akkor megszállt országunkban. Innen indultam. Nem lehettem más, csak a rendszer (csendes) ellensége.

Hat év késedelemmel elvégezhettem villamosmérnöki tanulmányaimat, és számítástechnikával kezdtem foglalkozni. 1981-ben néhány programozó barátommal önálló vállalkozásba fogtunk, egy mezőgazdasági termelészövetkezet számítástechnikai ágazataként szoftver export tevékenységet folytattunk. Akkoriban a Lajtán túl nagyon keresettek voltak a magyar programozók. Gyakorlatilag nagyrészt emberkereskedelmet folytattam, órabérben dolgoztak munkatársaim főként Ausztriában és Nyugat-Németországban. Később kiváltunk a téesszövből, és önálló kisszövetkezetként folytattuk jól jövedelmező és „előkelő” tevékenységünket.

Bécsben volt egy baráti házaspár, akikkel már korábban összebarátkoztunk. Feleségem külkereskedelmi üzletkötőként ismerkedett meg munkája során a férjjel. (Mondanom sem kell, már ez is tilos volt, nyilván azonnal felkeltette a titkoszolgálatok érdeklődését.) Franz nagyon ügyes üzletember volt széles körű ismeretekkel, kitűnő kapcsolatokkal szinte az egész világon. 1985-ben összehozott egy személyi számítógépeket gyártó amerikai céggel (WANG Corporation), hogy legyenek magyarországi képviselőjük. Mondanom sem kell, nagy örömmel

CSÓTI GYÖRGY (1940) volt országgyűlési képviselő és zágrábi nagykövet, 2015 és 2022 között a Kisebbségi Jogvédő Intézet igazgatója, 2019 óta a Magyar Atlanti Tanács elnöke.

álltam kötélnek. Összekapcsoltam a szoftverexportot a hardverimporttal. Magyarországon álomszépnek számító szolgálati autót kaptam, mozgásterem még jobban kibővült.

Ez már sok volt a szolgálatoknak. Korábban is figyeltek, lehallgattak, de ettől kezdve szó szerint rám szálltak. Az alábbi „kalandok” nagy részét csak a rendszerváltozás után, 1990-ben és a későbbi években tudtam meg belügyminiszter párttársamtól, majd még később az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának irataiból. Az első, számomra döbbenetes esemény valamikor '85 vége felé lehetett. Késő este volt, már készültünk lefeküdni, amikor nagy meglepetésre megszólalt a csengő a lenti kertkaputól. Leszóltam a kapunyitó készüléken, kérdeztem, ki az? Nem tudom már, mit mondtak, valami olyasfélét, a Belügyminisztériumból jöttünk. Beengedtem őket. Három kemény arcú férfi lépett be, felmutattak valami igazolványt, éreztem, nem állhatok ellen. Bementünk a nappaliba, leültek az ülőgarnitúra két szófájára, a harmadikra meg én, velük szemben. Feleségem ijedten leroskadt az ebédlőasztalnál. Én furcsa módon meglepően nyugodt voltam. Kérdezték, hol van a szolgálati autóm. Lent a garázsban, mondom. El kell vinni a BM-garázsba, közölték, és valami érthetetlen okot adtak elő. Mondom, akkor lemegyek és kirakom belőle a személyes dolgaimat. Erre az egyik figura villámgyorsan felugrott, kezét a zsebébe dugta hirtelen, és nadrágján keresztül egy revolvert szegezett rám: leüll!, üvöltötte. Most már én is megijedtem. Majd együtt kirámoljuk, mondta most már csendesebben, miután látta, visszazökkentem a szófára. Lementünk a garázsba, két ember kísért, nézte, mit veszek ki a kocsiból. Majd beültettek a volánhoz, egyik mellém ült, a másik a hátam mögé. A harmadik figura a BM-es kocsit vezette. Így mentünk ki Csepelre, valamilyen telepre. Ott hívtak nekem egy taxit az ő költségükre, mondták, menjek haza, majd értesítenek, mikor mehetek a kocsierért. Néhány nap múlva visszakaptam az autót. A szerencsétlenek azt gondolták, valami titkos anyagot rejtettem el a járműben. Lehallgatót ugyanis bármikor az utcán parkolva betehettek volna. Persze nyilván betettek egyet, ha már kéznél volt, de ez engem nem érdekelt, mert semmi titkolni valóm nem volt. Azért mégis rossz érzés maradt bennem. Mindez már a puha diktatúra korában, a lazulás kezdetén, a gulyás-kommunizmus vége felé történt.

Ezt követően nem sokkal egy kollégám keresett fel, kérve, menjünk sétálni, szép idő van! Nem tudtam mire vélni a szokatlan javaslatot. Mikor már jó messze jártunk, így szólt: felkeresett a III/II-es Ügyosztály embere (ezek a felderítők voltak), és megszarolt, ha nem jelentek rólad időnként, nem kapok többet útlevelet. Nem tudok mit csinálni. Egyet azonban igen: mindig megbeszéljük, mit is mondjak. Így is történt.

Azután jött 1986. október 23., a harmincadik évforduló. Elhatároztam, szűk baráti körben megemlékezünk a forradalomról. Ehhez hazacsempészek könyveket és videókat a bécsi Dóm Gasse 2-ből, a magyar tulajdonú könyvesboltból. Hetente jártam az osztrák fővárosba szoftveres ügyfeleinkhez és az amerikai cég irodaházába. Már jó előre hazavittem mindent, pár nappal 23. előtt üres

kocsival értem a hegyeshalmi határátlépéshez. Ma már bevallhatom, nemcsak Ártándnál, hanem az osztrák határon is korrumpáltam a vámosokat. Igaz, ott csak egy ilyen volt, egy szimpatikus fiatalember. Kedélyes beszélgetés közben egyszer megkérdeztem tőle, hozhatok-e neki valamit Bécsből? Meglepően gyorsan válaszolt: igen, nekem egy Playboyt, fiamnak pedig egy tábla csokoládét! Ettől kezdve mindig volt a hátsó ülésen a kért ajándék, és ha ő volt szolgálatban, mindig megkapta. Ilyenkor nem vallottam be az elvámolandó árukat. (Igaz, máskor se nagyon...) Különleges kapcsolat volt ez. Ugyanakkor kivételezett helyzetben voltam, mert külföldi cég gépkocsija akkor Magyarországon megkülönböztetett rendszámot kapott, piros betűkkel, CC vagy CK kezdetű jelzéssel. Ezen kívül a diplomata sávban közlekedhettem, de nem élveztem mentességet.

A harminc éves évforduló előtti napokban lyukra futottak nálam a szolgálatok. Beérkeztem a határhoz, kinyújtottam az útleveletem, a kiskatona nézegette, majd rám nézett és megkérdezte: anyja neve? Ilyen adat nincs az útlevélben. Rögtön tudtam, baj van. Mondom Császár Gizella. Akkor álljon félre, és várjon, mondta. Jó fél óra múlva megjelent az én vámosom. Amikor felismert, lehajtott fejjel nyitotta ki a csomagtartót, nem nézett rám, és kipakolt mindent az autóból. Amikor végzett, visszatett minden csomagot, és szó nélkül elment. Ismét vagy fél óra telhetett el, értetlenül váraкоztam, majd két másik finánc jelent meg. Ők is kirámoltak mindent az autóból, tüzetesen átvizsgálták a csomagokat, kabátomat, táskámat, de nem találtak semmi érdekeset. Még a kocs alá is benéztek hosszú botra szerelt tükörrel. Éreztem szerencsére, október 23. előtt jobb üresen hazamenni, csempészarú sem volt nálam. Rezzenéstelen arcra bepakoltak és eltűntek. Hosszú ideig váraкоztam, talán órákba is tellett, amikor egy határőr odalépett hozzám, benyújtotta az útleveletem, és kurtán így szólt: elmehet.

1990 szeptemberében baráti alapon megkértem Horváth Balázs belügyminisztert, nézze meg a III/III-as Ügyosztályon (ők voltak az elhárítók) van-e rólam akta, és mi van benne. Kiderült, CIA-ügynöknek tartottak, tartótisztem osztrák barátom, Franz, esetleg a WANG lengyel származású bécsi munkatársa, Wiktor. Fedőnevem Német volt, valószínűleg utalva német nyelvtudásomra. Megtudtam, hogyan és mikor helyezték el lakásomban a lehallgató készülékeket. Elektromos Művek dolgozóinak álcázott két férfi állított be egy alkalommal valamikor a nyolcvanas évek közepén, talán az elején. Közölték, kötelező érintésvédelmi vizsgálatot tartanak a lakásban. Amikor végeztek, kérték engedjem be őket a fenti lakásba! Ez nagyon meglepett, mert felettünk nem volt lakás, csak egy tetőtér, ahova felvittük ugyan a közműveket későbbi beépítés céljával, de főleg csak raktárnak használtuk. Nem engedtem fel őket, bár semmi gyanúm nem volt. Ők meg szó nélkül elmentek. A jelentésükben azt írták a szolgálatoknak, a tetőtéri részben vannak a titkos dolgok, azt kell figyelni. Könnyűszerrel bemehettek oda bármikor, mert csak egy sorszámozott zárral ellátott vasajtó zárta le azt a részt. Figyelték is biztosan szorgalmasan, de nem volt ott más csak egy íróasztal és egy szekrény, ahol a szoftver export tevékenység iratait őrztem.

Sok minden hülyeség volt az aktámban, de a legnagyobb a zöldpaprika történet. Bécsi barátom felesége magyar volt, szülei még gyermekkorában vándoroltak ki Ausztriába, de jól ismerte és szerette a magyar piacokon kapható zöldségeket és fehér parasztkenyeret, melyek a bécsi üzletekben nem voltak elérhetőek. Ilyen volt például a sárga színű zöldpaprika. Sokszor telefonált, hogy vigyek neki paprikát és fehérkenyeret. Én hajnali négy órakor indultam mindig, és nála reggeliztem, mielőtt tárgyalásaimat elkezdtem. Az aktámban ez állt: Veronika nevű hölgy Bécsből úgy kéri a titkos jelentéseket Némettől, hogy vigyen neki zöldpaprikát!

A III/III-as ügyosztály nemcsak aljas volt, minden gátlást nélkülöző gazemberekből állt, hanem sokszor elképesztően nevetséges, primitív szolgálatként nyomorította a lakosságot.

Jugoszláv cigány

Időtlen történet

Valamikor a kilencvenes évek elején Santiago de Chilében jártam a Kereszténydemokrata Internacionálé rendes éves kongresszusán. A Magyar Demokrata Fórumot (MDF) képviseltem a világszervezetben. A kétnapos rendezvény után maradt majdnem egy teljes szabad napom, mert csak az esti géppel indulhattam vissza Európába. Nagykövetségünk szívélyes gesztust tett nekem, mert korán reggel elvitt a közeli tengerpartra, Valparaísoba.

A Csendes-óceánt néztük meg először. Gyönyörű napsütésben sétáltunk a parton, a „dél-amerikai” nap tüzesen ontotta ránk sugarait a kék égből, amit csak a hullámzó víz moraja és a hűs szellő enyhített. A mapucse indiánokról mesélt a magyar diplomata. Dél-Amerika egyik legjelentősebb őslakosairól szólt a történet, akik Chile lakosságának mindössze 4 százalékát alkotják, viszont a középső régiókban a 80 százalékot is elérheti részarányuk. Csak a 19. század közepén sikerült katonai erővel meghódítani földjüket, de a nép igazából soha nem hódolt meg. Történelmükre büszkék, és a mai napig különböző eszközökkel harcolnak területük visszaszerzéséért. Éppen azon gondolkodtam, milyen lehetett a népviseletük, amikor a távolban feltűnt egy tarka ruhába öltözött asszony. Meglepetten néztem, mert biztos voltam abban, láttam már ilyen öltözetet. Amint közelebb értünk, felismertem: ez egy közép-európai cigány népviselet. Mondom útitársamnak, menjünk oda, kérdezzük meg, honnan szedte ezt a ruházatot. Kísérőm sejtelmesen mosolygott a bajusza alatt. Odaérve megszólította a napbarnított arcú asszonyt, aki már nyúlt is a kezéért, hogy bizonyosságot tegyen tenyérjósági tudásáról. Néhány peso árán elkerültük a jövőmondást,

és tolmácsom révén megkérdeztem, honnan ez a szép szoknya és blúz? A szép arcú hölgy büszkén hátra vetette hosszú göndör hajú fejét, és így szólt: én jugoszláv cigány vagyok! A meglepetéstől alig tudtam gratulálni és minden jót kívánni neki.

Utunkat folytatva, csodálkozva kérdeztem a nagykövettől, mit jelent ez? Hogy kell ezt érteni? Spanyolul beszélt, nem nézett ki sem turistának, sem bevándorolt alkalmi munkásnak. Útitársam megpödrte sűrű bajuszát, és mesélni kezdett. A kilencszázas évek elején, úgy 1902 körül, az egyik Habsburg főherceg elhatározta magát, megoldja a cigánykérdést a Monarchiában. Építtetett egy mintafalút Horvátország területén, minden ház kertjében teljes háztáji gazdálkodáshoz szükséges felszerelés, néhány háziállat, tűzifa, valamennyi falusi élethez szükséges dolog. Emberei felkerestek egy alkalmasnak látott vándorcigány csoportot, szép szóval felajánlották, telepedjenek le a nekik épített szép otthonokban. Nyomaték kedvéért mindezt szolid csendőri kísérettel... A cigányok összenéztek, megtárgyalták a dolgot. Gondolták, mi baj származhat ebből, elfogadták az ajánlatot. Ezután még néhány kiszemelt közösséget beteltek a Száva menti kis faluba.

Eltelt néhány hónap, a vándorcigány társulat felélt mindent, az állatokat megették, a zsákolt lisztet és takarmánymagokat eladták a szomszédos faluban, majd vérüktől hajtva tovább álltak. Ügynökei hamarosan jelentették a dolgot a főhercegnek. A Habsburg főember éktelen haragra gerjedt. Példát statuálok a hálátlan gazembereknek – üvöltötte bécsi palotájában. Néhány napig gondolkozott, mit is tehetne, egyszerre csak hirtelen fény gyúlt az agyában. Kedves jó ismerőse volt a Monarchia Chilében szolgálatot teljesítő konzulja. Hajóra rakatja ezeket a hálátlanokat, és elviteti őket a világ másik végére! Majd megtudják a többiek, mi vár rájuk, ha nem fogadják el az ő segítő szándékát. Táviratozott Santiagóba a konzulnak, közölte vele, küld egy „hajórakomány” cigányt büntetésből, intézze el a chilei kormánynál, hogy befogadják őket. A 20. század elején Chile bevándorlási szempontból nem volt kiemelkedő célpont Latin-Amerika más országaihoz, például Argentínához, Brazíliához vagy Uruguayhoz képest. A 19. század végére azonban a 6500 km hosszú tengerparttal rendelkező országban is létrejött a parlamentáris demokrácia, elindult a gazdasági fejlődés, szükség volt új munkaerőre. Ebből kiindulva a konzul gyorsan megkapta az engedélyt az Osztrák–Magyar Monarchiából munkaerő importra.

A főherceg parancsára a csendőrség elfogta a hálátlan vándorcigány csoportokat, erőszakkal Fiumébe szállították őket, és a gyerekekkel együtt mintegy 180-200 fős „szállítmányt” felrakták egy hajóra, irány Valparaíso, Chile legnagyobb kereskedelmi kikötője. A szerencsétlen kényszerutasok persze örjöngtek, törtek zúztak már a tengeri út során is, az őket kísérő tucatnyi csendőr alig tudott rendet tartani. A távoli földrészen kiszállva már nem lehetett visszafogni őket, jogosnak tartott dühükben kimerítették a kriminalisztika tárgykörének minden lehetséges esetét, a gyilkosság kivételével. Óriási botrány lett az ügyből. A konzult bekérítették a Külügyminisztériumba, közölték vele, soha ne merészeljen ha-

sonló kéréssel a kormányhoz fordulni. Jegyzéket küldtek Bécsbe, közölték, az ember-export nem tett jót a Monarchia chilei kapcsolatainak. Ami pedig nekünk, magyaroknak, a legfájóbb volt, a dél-amerikai országban azt hitték, a partra tett különítmény magyar emberekből állt, hiszen a magyar kikötőből, Fiuméből érkeztek! Hosszú éveken, ha nem egy évtizeden át, rossz hírünk volt a Csendes óceán eme partvidékén. A főherceg persze felhagyott a további kísérletezéssel. Ezután a kudarc után inkább Afrikába járt vadászni.

Nem öncélúan, pusztán szórakoztatás céljából meséltem el mindezt. A történetnek komoly tanulsága van a jelenre nézve is. A Magyar Királysághoz tartozó Horvátországból származó kitelepítettek harmadik-negyedik generációja számon tartja etnikai és földrajzi származását, megtartja szokásait a tenyérjós-lástól kezdve, ápolja kultúráját, megőrzi népviseletét. Mi ez, ha nem csodálatra és elismerésre méltó jelenség? Hírekből tudják, figyelemmel kísérik, hogy szülőföldjük már nem a Magyar Királyság, nem Horvátország, hanem a Nagy Háború után létrejött új államalakulat, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, majd ezt követően Jugoszlávia. Jugoszláv cigánynak mondja magát kilenc évtized száműzetés után a déd- vagy ükunoka. Büszke, hagyományait szeretettel őrző nép, akárcsak új honfitársaik, a mapucse indiánok.

Máshol is tapasztaltam a cigány öntudatot és hagyományőrzést. A rendszer-változást követően erdélyi útjaim során, Bánffyhunyadra beérve, évről évre tapasztaltam, hogy gomba módra nőnek ki a földből cifra külsejű, nagyméretű házak. Megtudtam, hogy ezeket nyugaton dolgozó cigány vendégmunkások építik, valamennyi üresen áll, az ablakok nincsenek beüvegezve, mert a tulajdonos még kint keresi a kenyerét. Nagyon haragudtam, utáltam ezt a látványt, sőt, felháborítónak tartottam. Véleményem azonban 180 fokos fordulattal megváltozott, amikor megtudtam a jelenség okát. A helyi cigányok büszkék indiai eredetükre, az ottani építészeti stílust próbálják másolni soktornyos, giccses házaikkal. Ma sem tetszenek ezek az épületek, de megértéssel nézek rájuk, elismeréssel adózok a sok évszázad eltelte után is eredetükre büszke embereknek.

Mi ezekből a tanulság? Senkit, de legkevésbé a cigányokat, nem lehet, nem szabad erőszakkal asszimilálásra kényszeríteni. A cigánykérdés társadalmilag megosztó probléma Magyarországon. (Lehet, máshol is.) Csak empátiával szabad közelíteni hozzá. Bár a cigányság önmagán belül is sokféle etnikai csoportot tartalmaz, mégis szinte valamennyiből kiemelkednek sorra tehetséges emberek, gondoljunk csak zenére, különféle kézműves mesterségekre, néhány képzőművészeti területre, vagy akár az üzleti életre. Ezt a folyamatot indirekt eszközökkel támogatni kell. Fontos az esélyegyenlőség biztosítása az élet minden területén. De, aki ősei életvitelét kívánja folytatni, azt hagyni kell, élje életét kívánsága szerint, ha betartja a törvényt. Lehet, mindez utópisztikusnak tűnik, de én Deák Ferenchez tartom magam: „Az igaz ügyért küzdeni még akkor is kötelesség, midőn már sikerhez nincsen remény.” De itt még van remény is. És nem is kell küzdeni, csak emberi megértéssel viszonyulni a kérdéshez.

A nemzeti sorstragédia

Illyés Gyula: *Tiszták*

Illyésnek nem volt igazán szerencséje a történelmi drámákkal. Az ötvenes évek ideológiai kompromisszumai gyakran poétikai, dramaturgiai kompromisszumokat is eredményeztek. Az akkor hangos szóval ünnepeelt darabok egyik-másik szólama későbbi értékelésekben is felhangzik.¹ Persze a darabok olykor nemcsak a politikai elvárásoknak tettek engedményeket, hanem némiképp idomultak a korszak túldimenzionált történetiségéhez, a „hétköznapi forradalmiságához”.

A drámaíró Illyésnek dicsőséget (és Kossuth-díjat) is hozó *Ozorai példa* (1952), *Fáklyaláng* (1952) a történelem színpadára helyezett illusztrációk. Különösen az *Ozorai példa*, amelynek erős ideáját a nemzeti egységről nem sok választotta el a népszínmű felszínességétől. (A darab eredetileg népi komédiának készült.) Az illyési történelmi drámát a *Fáklyaláng* szimbolizálja. Valószínűleg azért, mert ez a darab a nemzeti tudatban leginkább történelminek tekintett sorsdöntő időszakban, az 1948–49-es szabadságharc végnapjaiban játszódik. Másrészt a tézisdráma jellegű mű olyan értékkonfliktusra épül, amely ráakodik a történelmi sorsértelmezésünkre: forradalmiság-megalkuvás, szabadság-rabság. A két felvonásos (és utójátékkal kiegészített) darab ezenkívül egy a nemzeti gondolkodás hagyományába beépült Kossuth versus Görgey szembeállítását is éltet, a nemzet atyja és a nemzet árulója jól átlátható – a korabeli politikai áthallásokra is rájátszó – politikai szimbólumait. Ugyanakkor persze a Kossuth és Görgey vitájára épülő darab nemcsak a forradalmár és royalista világképek konfliktusát ábrázolja, hanem a forradalmi romantika és a történelmi pragmatizmus ugyancsak nemzeti tudatban gyökeredző konfliktusát is. Illyés ötvenes évekbeli darabjait oly mértékben átjárja a plebejus forradalmiság ideája, hogy a fiktív népi-paraszti alakok egyértelmű igazságrendje eldönti a történelmi figurákban megjelenő eszmék vitáját is. Amint a *Fáklyaláng* utójátékában Józsa alakja és az általa elmondott, képviselt nemzeti anekdota az áruló Görgeyről, aki október 6-án saját kertjéből szedett gyümölcsökkel teli kosarat küld Ferencz Józsefnek.²

N. HORVÁTH BÉLA (1953) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA doktora.

A történelmi téma és tárgyválasztás más szemlélettel jelenik meg az 1960-as évek parabolizáló darabjaiban. A *Kegyenc* (1962) és a *Különc* (1963) is történelmi darab, de most a történelem csak háttér, most csak illusztráció. Illyés tehát már nem a nemzeti történelem tanúságait tartja fontosnak, hanem a történelemben helyezett emberi sorsok tanulságait. A *Kegyenc* – ahogy Aczél György találóan mondta³ – egy dráma a zsarnokságról. Illyés Teleki László 19. századi darabját dolgozta át (az eredetiből szinte semmi sem maradt), s noha a zsarnokság örök modelljét írta meg, a darab hangsúlyosan mai és nemcsak az ötvenes évek személyi kultusza adja meg a történelmi háttérrel. A *Kegyenc* középpontjában egy közösségi érték áll, a Róma szimbolizálta történelem, kultúra, ugyanakkor ezzel ekvivalens a magánlét értéke, a szerelem, a házastársi hűség. Ettől a darabtól kezdve ez a duális szubsztancia határozza meg Illyés legjelentősebb műveinek értékvilágát (*Különc*, *Tiszták*). A *Kegyenc* a lét, a kultúra totális lezüllesztésének ábrázolása. Mindenki részese a zsarnokságnak: nemcsak a hatalmi tébolyában őrzöngő császár, nemcsak gátlástalan alattvalói, nemcsak az ostoba és gyáva szenátorok, hanem a nép is, a „sarukészítők”, ahogy kiélvezik Róma végnapjainak gyönyöreit. A tiszta szereplők is besározottak. A főszereplő Maximus kiszolgáltatja szerelmét, feleségét a kéjenc császárnak, ügyszeretnek álcázott megalkuvásból. Illyés ezzel a darabjával a modern dráma parabolisztikus ábrázolásmódját követi, ahogy a felbomló Róma történelmi színeibe helyezett kontextusban történelmi személyiségekhez köthető fikatív történéseken keresztül a lét abszurditását ábrázolja. Hisz csak abszurd lehet az a lét, amelyben mindenki szem a zsarnokság láncában.

A *Különc* a *Kegyenc* ellenképe. Amíg az előbbi főhőse a vélt közösségi érdek szolgálatának naivitásából, önáltató ostobaságából bemocskolja önmagát, értékrendjét, a *Különc* főszereplője, Teleki László tisztességes marad, a tisztességtelenek országában és világában. Itt a tisztességnek már nem egy elvetemült, embertelen világban kell megmutatkoznia, hanem az árulások, a kiegyezések, a megalkuvások kuszaságában megmaradni. Ebben a darabban már „finomul a kín”, nincsenek szélsőséges, a humánusot megsemmisítő hatalmi atrocitások. A hatalom csak meggyőz, megveszteget, alkalmasint besároz – azaz Illyés a drámai konfliktushelyzeteket finomította, modernizálta, a ma emberének (s nemcsak az 1960-as évek olvasóinak-nézőinek) átélhetőbbé tette.

A *Különc* főhősének, Teleki Lászlónak sorsában Illyést már nem a szabadságharc közügyének szolgálata érdekelte, hanem az a kérdés, hogy meddig maradhat az ember következetesen tiszta, hol az a határ, amikor a tisztaság már jóvátehetetlen különtség a tisztátalanságban. A darab ragaszkodik a történetiség fikciójához, hisz csaknem minden szereplője történelmi figura, ugyanakkor a történelmi ténytudásra ráépül a valóság/valószerűség fikcionalitása. A darab kulcsjelenete Ferencz József és Teleki László találkozása 1860. december 31-én. A megtörtént esemény dramaturgiai beillesztése nyilvánvalóan ezt a célt szolgálta, amit a darab is érzékeltet: a hatalom korrumpálni akarja a vele szembe helyezkedőt, az igazi ellenséget. Illyés a történelmi tény háttérével tehát egy

általános léthelyzetet érzékeltet: az egyén létét meghatározó döntési helyzet kényszerét. Teleki különségébe persze belelátható az '56 utóvédharcát a népi táborból már csak egyedül vívó Illyés élethelyzete is, de sokkal erősebb áthalálása van annak az általános értelmiségi léthelyzetnek, amikor az erkölcs, az etika képviselőjének hitét, erejét erodálja a kor közönye, megalkuvása.

A *Különc* igazán emberi darab. Itt kap először szerepet a szerelem/szexuálitás a történelmi főhős humanizációjában, hogy nemcsak a szerelem spirituálitása, hanem erotikuma is értelmezi a szereplőt, valóságossá teszi. A darabbeli szerelmi szál is történeti tény, az a mód azonban, ahogy a férfi kedvesével beszélget, alig titkolva intimitásait, olyan fikcionális valóság, amely minden férfi és nő valóságtapasztalatán alapul, illetve erre játszik rá. S emberi Teleki tragédiája is. A darab szellemiségét képező forradalom vagy kiegyezés végletes alternatívája két vitahelyzetben csap össze. A császárral folytatott vitában Teleki érvel csak, a császárnak nincsenek érdemi válaszai. Arra sem, amikor a *különc* forradalmár a birodalom biztos pusztulását vetíti előre. Illyés értelmezésében ez a „republikánus forradalmár” menthette volna meg Magyarországot az összeomlástól.⁴ A darab végébe van beillesztve a másik vita. Teleki nem az idegen hatalommal vitázik már, hanem saját honfitársaival, korábbi elvbarátaival, az ifjú Tisza Kálmánnal és Podmaniczky Friggyessel. Az új politikusi nemzedékkel, akiknek 1848 már csak homályos emlék, az eszmék pedig idejétmúlt relikviák. A *Különc* nem követi a történelmi drámák hagyományos értékszemléletét, hősök és árulók bipoláris világáról. Az új politikusi nemzedék csak pragmatikus, ahogy az eszmékről, a történelemről is tárgyilagosan beszél, míg Teleki patetikusan. Ez a nyelvi különbözőség is jelzi Teleki sorsát: különccé vált eszmei következetességével, hűségével.

A korabeli politika a *Különcöt* tartotta Illyés legveszélyesebb darabjának. 1963-ban könyvben kiadták (*Másokért egyedül* címmel a két összetartozó darabot), de színpadra csak 1972-ben engedték Veszprémben, Budapesten csak 1977-ben mutathatták be, Illyés 75. születésnapjához időzítve. 1977-ben persze már a darab is *különc* volt. A színházak már Beckettet, Ionescot, Örkényt játszottak, az abszurd-groteszk világra érzékeny közönségnek. Illyés drámájának olykor archaikus nyelve, a főhős tragikus ethosza egy régebbi világ kultúráját képviselte. S a darab történelmisége mögül is fölsejtő valódi történeti kontextust, 1956-hoz való viszonyulás etikumát ekkorra már rég befedte a kiteljesedett kádárizmus relatív jóléte. Az újkori tapasztalat, amely nem látja már az értékek hitek-eszmék etikumának relevanciáját, s amely idézőjelbe is teszi a *különcök* különségének értelmét, így fogalmazódik meg a darab végén, a gátlástalan, magyargyűlölő császári kamarás, Karlowitz révén: „Az utókor? Mi lenne az utókor? Ilyen utódok között.”

A *Különc* folytatását írta meg Illyés a *Tiszták* különceiben, eretnek lázadóiban. Az, hogy már nemcsak egy történeti személyre, sorsára épül a darab, hanem egy közösségre is, az pontosan jelzi a hatvanas években egyre nyilvánvalóbb alkotói szemléleti módosulást. Az Illyés történelmi drámáit mindig is mozgató

jelenkori tapasztalat dimenziót vált. Már nem a közösségi eszme torzulásai és hiteltelensége az elsődleges, hanem egy közösség sorsa: a határokon belüli és kívüli magyarság aktuális története. A *Tiszták* nyilvánvalóan az utóbbiról szóló parabola.

Illyés gondolkodástörténetének elmozdulásai, módosulásai jól érzékelhetők a hatvanas évek első felében tett nyilatkozataiban. 1963-ban Párizsban – 1956 után második külföldi útja volt ez – a nyugati magyar emigráció nemcsak a korszak jelentős költőjét ünnepelte, hanem a forradalom utáni ellenállás szimbolikus alakját is. Ez egybecsengett azzal a képviseleti attitűddel, ami megfogalmazódott a *Les Lettres Francaises*-nak adott nyilatkozatban: „A magyar irodalom szinte első megnyilatkozásai óta ellenálló irodalom. Irodalmunk elkötelezett irodalom mind annak szolgálatára, amit Nyugaton már a reneszánsz meghozott, s elkötelezett az emberi jogok kiküzdéséért. Az imént említett országok olvasói úgy megszokták, hogy gondjuknak-bajuknak méltó hangot a lírátorok adjanak, hogy nemcsak az isteni, a lelki csapások szenvedése közben néznek várákozóan az írók felé, hanem akkor is, amidőn a természet vagy a történelem sújt. Elképzeltető még az áramszolgáltatás vagy a közlekedés valami komolyabb elakadása esetén is az ilyen tömeghang: No es az írók? Miért beszélnek folyton másról? [...] Huszonegy éves voltam, amikor visszatértem Magyarországra, s fölismertem, hogy mindig a néppel együtt kell tartani. Magam is parasztsorból jöttem, és a parasztság kimondhatatlan nyomora láttán ráébredtem, hogy feladatomban az írás: a párizsi leckét felhasználva és a művészet titkait magamévá téve írnom kell erről, hogy nevetségessé tegyem például a zsarnokokat, hogy az áldozatok végre kicsúfolhassák gazdáikat. [...] Azt hiszem, hogy soha senki sem elégedett az emberi létfeltételekkel. S a költő dolga, gondolom, hogy ilyenkor tiltakozzék, fellebbezzon. De küldetéséhez az is hozzátartozik, hogy a finomabb árnyalatokat észrevegye és kifejezze. Feladata, hogy a túlságosan merev igazságok között a fokozatokat megtalálja.”⁵ Illyés történelmi okokra vezeti vissza az irodalom szerepmeghatározását és feladatértelmezését, hogy „ellenálló irodalom”. Ez a fajta értelmezés – és önértelmezés – nyilvánvaló legitimitási biztositást a költészetnek, az engager irodalomnak ahhoz a közösségi érdekképviselőhöz, amit Illyés nevesít, hogy nevetségessé tegye a zsarnokokat, hogy az áldozatok erkölcsi jóvátételt kapjanak.

Illyés hazautazása előtt a *L'Express*-nek is adott egy interjút, ahol visszatér az „ellenálló irodalom” fogalma. A riporter kérdésére, hogy a magyar írók „elkötelezettebbek-e”, mint a nyugatiak, így válaszol: „Ifjúkoromban bíztunk abban, hogy a francia forradalom következtében és a 19. század oly logikus gondolkodóinak hatására valóban a nemzetköziség lesz az emberi nem ismerve. Sajnos, a csalódás hamar jött. A húszas évek nacionalista forrongását a hitlerizmus követte valamennyi borzalmával. Azóta Hitler ugyan elpusztult, a nácizmust is leverték, de a türelmetlenség, a sovinizmus, a fajvédelem, a szegregációs politika és az ún. nyelvi civakodás nem tűnt el a világból. Még a legmélyrehatóbb társadalmi átalakulások sem oldottak meg minden problémát. Romániában

létezik egy tartomány, Erdély, amely évszázadokon át a magyar irodalomnak és civilizációnak valóságos központja volt. Nemrégiben azonban bezárták a tartomány egyetlen magyar egyetemét, amely a majdnem kétmillió lelket számláló kisebbséget volt hivatott szolgálni. A tartomány magyar íróinak, sőt egész magyar értelmiségének a helyzete rendkívül kényelmetlen. Persze, nem vagyok arra illetékes, hogy olyan kulturális kérdéseket vitassak, amelyek bizonyos szempontból politikai jelleggel is bírhatnak.”⁶ Noha Illyés diplomatikusan a politikára hárítja a feladatot és a felelősséget, ám a probléma a francia sajtó révén a nemzetközi figyelem érdeklődésébe került. Okkal vált kínossá az MSZMP Központi Bizottságának az interjú, hisz Illyés a nemzetközi politika felségterületét sértette, amelynek Moszkva volt az illetékese.⁷

A riporter az interjú végén felteszi a szokásos kérdést: „min dolgozik most?”. Illyés válaszában utal a készülő új drámájára: „Egyébként jelenleg egy másik darabon dolgozom, amely a katar eretnekek tragikus sorsáról szól. Ez a téma már mintegy húsz év óta foglalkoztat. A háború után tettem is egy tanulmányutat Albiba és környékére. Mindig is kísértett a népnek a története, amelynek azért kellett pusztulnia, mert eretneknek kiáltották ki. Akadnak majd talán, akik azt mondják, hogy Monsegur mindenekelőtt francia téma, és csak francia szerző szólhat róla érdemben. Meglehet. De vajon a német Büchner nem írt-e érdekes darabot a francia forradalomról? Miért ne írhatna hasonlót egy magyar a katarok sorsáról?”⁸

Figyelemre méltó a készülő darab értelmezése, az „eretnek népről” mondotak. A történelemben az eretnekség nem egy néphez kapcsolódó attribútum, hanem személyhez, közösséghez, mozgalomhoz. A katarok története azért is foglalkoztathatta Illyést „mintegy húsz éve”, mivel a római katolikus egyház egy egész népet nyilvánított eretneknek, tekintette kollektív bűnösnek, s a végén kiirtandónak. Sajátos Illyés érvelése, hogy Monsegur nemcsak francia téma, s Büchner is írt darabot a francia forradalomról, s „miért ne írhatna hasonlót egy magyar a katarok sorsáról?”⁹ Ebben a kontextusban a katarok sorsa nemcsak egy nép tragikus pusztulásának parabolisztikus példázata. Úgyszólván minden népé, amely más, mint a környező többség, mert más a nyelve, kultúrája, vallása, s amelyre rá lehet mondani, hogy eretnek.

Illyés az eretnek katarok történetével összekapcsolja világképének két sarkalatos pontját. A szabadsághoz és az egyéni szuverenitáshoz fűződő feltétlen emberi jogot képviselték az ötvenes évekbeli emblematikus versei (*A reformáció genfi emlékműve előtt*, *Egy mondat a zsarnokságról*, *Óda a törvényhozóhoz*), s a hatvanas évek elején íródott parabolisztikus darabjai. Az ember nembeliségét képező alapvető emberi jogok szükségszerűen kerülnek szembe az egyén kitejesedését gátló, üldöző hatalommal. A szembenállás letörésének első módozata a szuverén személyiségre épülő szuverén gondolkodás tiltása, stigmatizálása, eretnekké, árulóvá nyilvánítása.

A katarok eretneksége a kollektivitásukban gyökeredzik, ahogy népszokásaikban, hitvilágukban eltértek a kora középkor uralkodó római katolikus

vallásától. A *Tiszták*ban tehát nem a korábbi Illyés-drámák kétpólusú, hitvitázó értékkonfliktusa érvényesül valamely jeles személyiség képviselőjében, hanem kultúrák összeütközése, egy domináns hatalmi érdektől vezéreltetve. Illyés így mutatja be a *Tiszták* népét, a katharokat egy útleírásában: „Az albigensek ügyéről az iskolai leckeösszefoglalók azt mondják, hogy vallásújító köntösbe öltözött antifeudális mozgalom volt. A 13. század folyamán oly erőre kapott Dél-Franciaországban, hogy keresztes háborút hirdettek ellene. Négy évtizedig folyt, kiirtva gyökeréig nemcsak az »eretnekség«-et, hanem az egész provanszál műveltséget, melyről még Dante is azt vallotta: az akkori Európában párját ritkítóan a legmagasabb szinten állt. Olasz létére még ő is, Alighieri eredetileg provençe-i nyelven akart írni. [...] Elfojtották magát a provanszál nyelvet is. A központi hadjáratokat a francia udvarra bízta; az irtást-pusztítást ez kezdettől azzal a céllal végezte, hogy a virágzó, addig különálló, hatalmas – a Rhône-től a Pireneusokig terjedő – egységet bekebelezze. [...] A múlt század humanizmusa ellustította az agyunkat. Annyit ismételtünk már szólamként az egykori követelményeket, hogy az igazságot nem lehet elfojtani, mert az eszme győz, s így végül is minden igaz ügy diadalmaskodik, hogy nem készültünk föl eléggé a védelmükre. Az albigensek tragédiája azt példázza, hogy az igazságot el lehet fojtani, hogy az eszme nem győz a pusztaság létezésénél fogva, hogy utolsó szálig ki lehet irtani igaz ügyért küzdő népeket, országokat; hogy egünkre az Értelem nem megy föl oly magaerejűen, mint a Nap, hanem csak a többség buzgalma árán, s még akkor is pillanatonként tartani kell teljes erővel, teljes éberséggel. [...] Ennek példázására készült az én tragédiám is.”¹⁰

Az 1969-ben írott darabot a Pécsi Nemzeti Színházban¹¹ mutatták be először. A budapesti előadásra, a Víg Színház bemutatójára a „műsorfüzetbe” egy előszót írt a szerző, némiképp magyarázatot: „Azokban az esztendőkből, amikor Magyarországot Batu kán hordái dúlták, Nyugat-Európában is összeomlott egy ország. De az soha többé nem állt talpra. [...] Az akkori világ legszabadabb szellemű, legműveltebb országa volt. »Provence daltermő« mezeitől a »Trubadúr civilizáció« nyugati határáig, a Pireneusokig, az Atlanti-óceánig terjedt. Nyelve a latin örököséi közt a legpallérozottabb: Dante eredetileg ezen akarta megírni az *Isteni színjáték*-ot. Államvezető elve a közmegegyezés, a türelem. Erkölcsé szabadabb, mint a pogány Rómáé, de megújuló hitvilága puritánabb, mint az apostoloké, csaknem a nagy keleti alázatosak: Zoroaszter, Buddha tanáig megy vissza. [...] Tűzzel-vassal semmisítette meg mindezt, nem dzsingiszkáni fürgeteg, hanem egy vallási hadjárat. Szabályos keresztes háborút indítottak ellenük, olyat, aminőt eladdig csak a Szentföld visszavételére. [...] Dermesztő sikerrel. Az akkor – s eredetileg csak e célból – alakult inkvizíció elvei s gyakorlata szerint. [...] Hogy voltaképpen mit is hirdettek azok az eretneknek, akiket Albi városa után albigenseknek vagy görög szóval Kathároknak, Tisztáknak neveztek, arra csak a rájuk szórt rágalmakból, az ellenük koholt vádakból tud a történetírás következtetni. [...] És e hit követőinek viselkedéséből. Az eretnekhalál, a máglya akkor kettőn állt. Az elítélt visszaléphetett, megtagadhatta hitét.

Ezrek és ezrek mentek – így voltaképpen önként – a tűzbe. Milyen meggyőződés birtokában? Erről egy betű nem maradt meg: nem menekült meg a lángtól. Éppily keveset tudunk a lelkületéről ennek a hősi népnek, mely két-három századdal megelőzte korát, s melynek legjobbjai ugyancsak önként, emelt fővel mentek a halálba, mintsem visszahátrálnak az időben, ellenfeleik szintjére. [...] Utolsó ellenállási fészkek Montségur kicsiny vára volt. A Pireneusokban fekszik, 1200 méter magasan, Andorra közelében. Drámánk elejétől végig itt játszódik. Az ellenállás végső szakaszában. [...] A hazugságból hámozni ki az igazságot, a beszennyezetséggel mögött megmutatni a tisztaságot – van ennél vonzóbb írói feladat? [...] Mégsem csak eszméket és történelmi eseményeket akartam ábrázolni. Hanem szerelmet és gyűlöletet, ártatlanságot és elbukást: eleven emberek szenvedélyén át azt, ami öröktől fogva mindmáig elevenen uralkodik rajtunk: a végzetet. [...] A darab egy elpusztult népről szól, de még élő, küszködő népeknek, közösségeknek. S így személy szerint nekünk is. Hiszen – s ez is korunk újdonsága – úgy, mint századunkban, tán soha nem volt az egyén boldogulása, bukása, jó vagy rossz halála annyira beletöltve annak az anyanyelvi, vallási vagy faji közösségnek a sorsába, amely emberré nevelte. Soha nem volt tehát oly sürgető ezeknek a közösségeknek megerősítése, újjáteremtése, áttelekítése, megemberiesítése. Hősi ábrázolásra méltónak én ma az ilyenért küzdő népek sorsát érzem. Főlegesen tán hozzátennem, hányszor át-suhant írás közben gondolataim közt a magyar anyanyelvűek közösségének sok ügye-gondja is.”¹²

Illyés bevezetője összefoglalja a katharok tragikus sorsának okát: nem a teremtetést, Isten létét tagadták, hanem a világ jó és rossz voltának dualizmusát, amit rávetítettek az isteni természetre is. Egyházfelfogásuk, puritán életfilozófiájuk szemben állt a római katolikus egyház gyakorlatával, s gyakori eltévelyedéseivel, privát bűneivel. S a tiszták mozgalma rohamosan növekedett, vesztélyeztetve a hatalmi érdekeket¹³ 1207-ben a IV. Ince pápa által meghirdetett kereszties háború következménye legkevesebb félmillió másképp gondolkodó keresztény kiirtása, a provanszál kultúra és egy nép eltűnése. A kegyetlen középkor történetében is kirívó kegyetlenséggel irtottak a kereszties hadak mindenkit, akik az ostromlott városokban menedéket találtak, hithű katolikusokat és „hitetlen” katharokat. Illyés darabjában is felhangzik a hírhedt mondás, amikor Simon de Montfort, a keresztieshadak hadvezére megkérdezte Arnaud Amaury pápai legátust, hogy miképpen különböztetik meg az ostromlott város katolikusait a katharoktól, ő azt válaszolta: „Öljétek meg mindet, Isten megismeri az övéit.” Hús-harmincezerre teszik az itt meggyilkoltak számát.

A katharok genocídiumának története mintegy példázatként szól a kis népekre leselkedő veszélyekről, a nyelvük, kultúrájuk kihalásáról, humanizált modernkori kiirtásukról, az asszimilációról is. Illyés maga is utal rá, hogy a példázat a magyar kisebbségekre is vonatkozik, „sok ügye-gondjára”.

A katharok tragikus története Illyést valóban régóta foglalkoztatta. Hiteles forrásokat gyűjtött,¹⁴ Simone Weilnek az inkvizíció dokumentumaira támaszkodó,

alapos művére hagyatkozott.¹⁵ A történelmi hűség a cselekményben, párbeszédekben kibontakozó történelmi valóságra való szigorú tárgyiaságban, (a megtörtént eseményekre való utalásokban) is megmutatkozik. S abban is, hogy a szereplők csaknem mindegyike valós történelmi személyiség. A fiktív figurák (Vilmos a molnár, Olivier a trubadur, Gerard francia lovag, a lovagi kultúra képviselője) nem hordozzák a katharok szellemiségét, csak a cselekményhez járulnak hozzá.

A *Tiszták* szereplői nem személyiségek, statikus vonásokban hordoznak valamely eszmét, etikumot. E tekintetben tehát Illyés eltér a *Kegyenc*, *Különc* dramaturgiájától. Jóllehet azok is parabolák, de Maximus és Teleki Pál történelmi alakjában emberi érzések, testek is működnek. Illyés itt tehát követi a modern dráma, esetenként az abszurdra is emlékeztető emberképet, amikor is a színen nem emberi sorsok ütköznek vagy állnak dikcióban, hanem a világról vallott tételek, tézisek vagy épp azok hiánya, üressége.¹⁶

A darabban – a modern dráma sajátosságainak megfelelően – a szövegek nyelviségének, diszkusszivitásának van megkülönböztetett szerepe. Illyés műve szemléletileg persze nem az abszurd nyelvkritikájára épül, nem a nyelv képességeinek analizésére. Ellenkezőleg, a nyelv a maga virtuális valóságában, absztrakcióiban is az érzéki valóságra utal. A nyelv itt nem a szereplők személyiségének tükröje, képviselője, hanem önmagáért való. A legalapvetőbb funkciója a tisztaság és a tisztaságnak tűnő romlottság, az igazságban való végső hit és az igazság kisajátítását kívánó hatalmi érdek konfrontációja. A *Tiszták* nyelvisége épp ezért kontrasztos. Jól érzékelhető ez, ahogy a tiszták közül is legtisztább két figura, az ártatlan Azalais és a katharok püspöke de Mary a keresztesek népiértésének szörnyűségeit a nyelv drámai naturalizmusával adják vissza:

„AZALAIS:

A száz legkülönbnek Simon de Monfort, a fő-fő szentkeresztes, kitepette a szemét, levágatta az orrát s a felső ajkát, s csak egynek hagyva meg a fél szemét, úgy járatta őket országszerte.”¹⁷

Az inkvizíció legfőbb eszközét, a kínzásoknak alá vetett, de a hitüket vissza nemvonó eretnekek máglyahalálát a püspök így írja la: „Láttam tűzhalált. Most, 34-ben. Moissacban; messziről. Arnaud és Seila inkvizítorok kétszáz igazhivőt küldtek a lángba. Mi is körülbelül annyian leszünk. Nem cölöphöz kötötték őket. Nagy körben dúcokat vertek le, szorosan, odahordtak házmagasságnyi rőzsét. Arra hajtották föl a mártírokat, egyetlen hosszú láncra vasalva; a kötél meggyúl. Sok volt köztük a beteg. Ezeket a többiek vitték, háton, ölben. S húzták azon a láncon. Sokan besüppedtek a laza ághalomba, a többiek talpa alá.”¹⁸

Illyés a nyelvnek nemcsak a valóság reprezentáló funkcióját érzékelteti, hanem a primer szimbolizációját is. Érthetően, hisz a kathar közösség kultúrájának, hitének hordozója a nyelv. A darab értékkonfliktusát meghatározó Perella – Pierre-Amiel diszkussziókban jelenik meg a nyelv szimbolizálta nemzeti sors, illetve a nemzethalál. Ez teljesen logikus, hisz a katharok hitének mássága

ütközik a másságot el nem ismerő hatalmi (egyházi) érdekekkel, amely a nyelvi-kulturális másságot is elveti az „egy a pásztor egy az akol” dogma jegyében:

„PERELLA:

Az imént a fejed fölött arra meredtem rá: évekig gyötört az a látomás, hogy eltűnik a föld színéről ez a nép. Még az első győzelmeitek idején volt. Eltűnik, nem is a győzelmeitek folytán. Nem is azért, mert a körötte levő népek, amelyek addig becsülték, most vére hullását látva rátámadtak. Pusztán azért, mert oly – egyedüli? Mert hogyan is lett ilyen, honnan is jött? Athén és a régi Róma folytatódott benne. Aztán egyszerre – ádázabban, mint ellenségei, a nyílt sisakosok s a zárt sisakosok – magamagát kezdte ölni ez a nép. Finnyáságból, csak maga által értett bosszúból? Kell mondanom neked, hogyan hívják tőlünk ezer mérföldre is az öngyilkosságot?

PIERRE-AMIEL:

Provanszál halál.

[..]

PIERRE-AMIEL:

Indulattal. Te itt élsz évek óta a fellegekben. De én járom a tartományaitokat. Nem lesz »föltámadás«! A városokban a gyerekek utcák hosszát kísérik most is a katonaszót. A mieinket. A fonókban változatlanul az a lány dicsekszik, akit egy szép lovag megszólított. A mieink közül. Tudod, ki fogja emlegetni száz év múlva azokat a híres piaci nótaversenyeket, lampionos hajókat, városházi szájalásokat az »igazság«-ról meg a »szabadság«-ról? A holló sem. Még ezekből a ragadós hittételekből is csak annyi marad fenn, amennyit följegyzünk a pöriratokban kellő kommentárral. Mindent elégetünk.

PERELLA:

Konokul, sötéten. Az »eszme« tovább él.

PIERRE-AMIEL:

Miben? Eltűntök, mint az emoreusok, kaldeusok – filiszteusok. Így akarja az Úr, az Igazi, az Egy. Láthatod. Vagy tán azt hiszed te is, amit ők, hogy nem egy Isten van, hanem kettő, és az győz, akit az emberféreg támogat?”¹⁹

Illyés – hűen a magyar romantikus retorika hagyományaihoz – a táj, a kultúra megtartó, humanizáló szerepét is érzékelteti, amikor a vizigótokat, a vandálokat, a magyarokat megszelídítő, civilizáló világról beszél Perella: „A völgyek, meg a napsütés gyúrt egybe itt egy népet, gyúrva ma is”²⁰. S ugyanez a retorikus emelkedettség szól a nemzethalálról, hogy „a körülötte levő népek, amelyek addig becsülték, most vére hullását látva rátámadtak”. Ezt az Illyés által az idők folyamán többféleképp megfogalmazott gondolatot kiegészíti az ugyancsak megjelenített „provanszál halál” a gyermektelen házasságokról, visszautalva a harmincas évek nevezetes vitáira is, az egyke-kérdésre.

A *Tiszták* értékvilága a hitelvek szerint rendeződik, de ez a polarizáció nem szül végletes figurákat. Az értékkonfliktus két pontját Perella, az ostromlott

Montsegur várának kapitánya és Pierre-Amiel, a pápa megbízottja képviselik. A katharok ellenállásának vezetője népe érdekeit képviseli, a legátus pedig Róma érdekeit, s hatalmát. S ennek jegyében megpróbálja meggyőzni, megvesztegetni, zsarolni az ellenállás vezetőjét. A szereplők persze nemcsak értékeket és érdekeket jelenítenek meg, személyes történetük is van, noha nem rendelkeznek a személyiség és a drámai jellem összetett pszichológikus-filozófikus viszonylatrendszerével, cselekvésdinamikájával.

A darab főszereplője Perella, minden szempontból. Ő a *Tiszták* különce, aki eltér környezetétől, hittársaitól, ellenségeitől. Katolikusként a katharok vezetője, de nem hisz az eretnek tanok dualisztikus világtérképében. Katona, de nem képes katonai-vezetői döntésekre. Moralista, aki az immoralitással szemben is belátó, megbocsátó, az általa is látott-értelmezett árusításokat, gazemberségeket belátással elnézi. A tisztaság etikuma és végzetes naivitása, s a romlott világra való határozott reagálás, cselekvés belső konfliktusa szabja meg a figura kibontakoztatási lehetőségeit.²¹ Mondhatni: Perella a leginkább tiszta, ennek végletes végzettségével is.

Perellának nemcsak a pápai hatalom dogmatizmusával, erőszakával kell szembenézni és szembeszállni, hanem a katharok hitének dogmáival is. Martyval, a kathar püspökkel folytatott hitvitában jól érzékelhető, hogy nemcsak a teremtés, hanem a végzet teológiája ellen a pragmatikus valóság nem talál érveket. A katharok megvédésének érveire, hogy az erőszakra fegyverrel kell válaszolni, a püspök ezt feleli: „A nép nem a tiétek. Mégcsak önmagáé sem. Az Úr.”²² Ebben a teleológikus gondolkodásban a tettnek sem értelme, sem esélye nincs:

„MARTY:

A fölény mosolyával. Tudod magad is! Előttünk a példa, hogy még a Jó Igét kapott egyház is mire jut, ha hite győzelmét erőszaktól várja. Titok, mit tartogat Isten nekünk. Dolgunk, hogy felkészüljünk eleve bár a vértanúságra is! Csak hitelesebb, vonzóbb lesz így a fény, melyet a Hagyomány százszor szent könyvei, most, épp jóvoltodból, innen sugárzanak a földi éjszakába.

PERELLA:

„Jóvoltomból.” Nem kis felelősség. S ha a szent könyveitekkel is végez az erőszak?

MARTY:

Az áhítat mosolyával. Kétezer éve adja már biztos helyről helyre őket az Úr, mint egy saját kezével.”²³

Perellát nem bizonytalanítják el Marty szavai, mert nem hisz a dogmák mindenhatóságában, racionalista. Ugyanez a racionalizmus azonban nem mutatkozik meg a legátussal folytatott vitáiban, s nemcsak (a már idézett) népképviselő, nemzethalál kérdésében. A pápai legátus figuráját két elv irányítja. A pápa szolgálatában az eretnekség felszámolása (az eretnekek meggyőzése és/vagy kiirtása) és egy személyes motívum. S ez az a személyes, érzelmi, szerelmi szál, ami hiányzik Perella figurájából. A püspököt egy régi szerelmi-testi kapcsolat

fúzi Perella feleségéhez, Corbához. Illyés itt némiképp rájátszik a Bánk bán történetre, ám ott Melinda nem önszántából lesz Ottóé, Corba viszont egy extatikus szeretkezésben adta át magát a püspöknek. Legalábbis a püspök szavai szerint, amit az asszony sem cáfol, csak hárít:

„PIERRE-AMIEL:

El, én? Itt nyakamon a lehelet melege s a könnyé, ahogy a fülembé dadogtad...

CORBA:

Nem igaz!

PIERRE-AMIEL:

...hogy csak a vajúdás görcseiből, a néma undor fogcsikorgatásaiból tudtad, mi asszonynak lenni, odáig, amíg...

CORBA:

Kihánytalak! Kihánytalak! Nem voltam sose a tied.

PIERRE-AMIEL:

Az »ördögé«?! Csak nem hitették el már azt is veled?"²⁴

A férfi-értelmezés a kielégítetlen asszonyi vágyat idézi fel a kapcsolat előidézőjeként. Illyés tehát ismét behozza a szerelmi szálát, de nem a „pozitív” hős identitásának erősítésére, hanem elbizonytalanítására. A szerelmi történet bizonytalanságára,²⁵ fikcionalitására utal, hogy a darab igazi lovagja, Gerard is elmondja szerelmének, Corba lányának, mint hallomást, mint pletykát. A legátus öntelt férfi dicsekvését idézi („Azóta sem volt olyan éjszakája, mint veled akkor, a toulouse-i kertben.”), mintegy a katharok erkölcsének erkölcstelen-ségére is, hogy nemcsak a házasság intézményét, hanem a római egyház testi szerelmet tiltó szabályát is elutasítják. Hogy a püspöknek a Corbával való szeretkezés nem egyszeri vétet, hanem szerelmet (és szerelmi vágyat) is jelentett, azt az is bizonyítja, hogy kétszer is megjelenik a várban, s nemcsak a pápa utasítását véghezvinni, hanem meg akarja menteni az asszonyt is.

Sem a legátus, sem Perella nem tudja megmenteni asszonyát. A férj azért, mert felesége elhidegült tőle. S talán ez – a darabba behozott kis szerelmi történet – az, ami leginkább emberiesíti, személyesíti Perella férfias alakját. A felesége elhidegült tőle, nem képes szexuálisan viszonzni férje közeledését. Noha a történet homályában marad, hogy már fiatalasszony korában is így érzett-e, s ezért csalta meg férjét a püspökkel, vagy pedig az évek során vált érzéketlenné, aszexuálissá. Mindenesetre a férj-feleség ezt tisztázni akaró intim dialógusa a darab nyelvileg is legtisztább, emelkedetten puritán szövegét eredményezi:

„PERELLA:

Szünet után. Régóta készítem, amit most kérdezek. Látom, milyen támaszt leltél benne. Emiatt van, az ő varázslatos karáldásai miatt, hogy nekem meg olyan magányosak az estjeim, az éjszakáim? A nappalaim is.

CORBA:

Hogy érted ezt?

PERELLA:

Kettőnk közt is volt rég egy karmozdulat. *Végighúzza két tenyerét Corba nyakán a fültől a kebel iránt. Corba összerázkódik, hátralép. Megborzongsz? Évek óta így felelsz. Emlékszel, mi volt azelőtt a válaszod? Elvettek tőlem. Befogadtam őket, és elvettek tőlem!*

CORBA:

Egy pillanatra sem! Soha. *Melléje lép. Ők adnak vissza.*

PERELLA:

Magához vonja. Corba!

CORBA:

S azóta szeretlek csak igazán! Büntelenül! Mert azelőtt csak ez akart szeretni – *Nyakát s keblét veri. –, ez, ez, hogy a maga poklába rántsion. Megérted majd, megérted te is egyszer! Sír.*

PERELLA:

Négy gyermeket kaptam tőled, Corba. Boldog türelemmel vártam ki mindig az állapotod. A házastársak szerelme nemcsak a testé. Most is valamiképp állapotosnak látlak. De most rettegve várom, mit hozol a világra.

CORBA:

Nem tőled fordultam el, hanem csak ettől. Mely újra bűnre vinne, s lám, téged is csak kínoz!"²⁶

Sajátosan fordul meg a darabban az értékszerkezet. A tragédia „negatív” figurája, a legátus életébe kerül szerelmének megmentési kísérlete, míg a „pozitív” hős, Perella passzív és életben marad. Úgy értelmezi Corba elfordulását, hogy azt a hit követésének ügybuzgósága okozta, s nem érti az asszony magyarázatát, hogy a test okozta a bűnt, s lélekben még szereti. Ezért hárítja el feleségének utolsó testi közeledését, csókját is. Erre utal egyébként Corba „nagymonológja is”, bár némiképp talányos kapcsolatba hozva a bűn-bűnhődés viszonylatát, hogy a régen elcsábuló test okozta azt a mindmáig tartó bűnhődést, amely megtagadja férjével is a szexualitást.

A *Tiszták* finom parabola nemcsak a hitek dogmáiról, a tiszta hit és az azt elfojtó hatalom örök konfliktusáról. Nemcsak a főbb figurákra épített többféle nyelviséggel érzékeltetett hatalmi, emberi viszonyok sokszínűsége jelzi az árnyaltságát. Olyan finomságok is, mint az (egyébként vázlatos) szerelmi szál által felvillantott új kultúra, a trubadur szerelmi líra. Vagy a fő történeten kívül maradó apró jelzések a hatalom természetéről. A tiszták legelső mártírja Gerard az igazi francia lovag, akit épp lovagiassága miatt ölet meg a legátus, mert a hatalom rosszul tűri az etikusságot. S a hatalom diszkrét bája az az elegancia, ahogy a várat elfoglaló kereszttesek kapitánya intézi az inkvizíciós ítélet végrehajtását. Sötét ironia járja át az egyházi és világi hatalom összefonódását, ahogy az inkvizíciót elegánsan kell végrehajtani:

„DES ARCIS:

Nem volt könnyű; terepismeret nélkül! Nem tudtuk, hogy ily irdatlan messze esnek a kézműves műhelyek; a bormérések! Hallottuk, hogy a hegy magas: de hogy ennyire! Csaknem az egész sereg síkvidéki. A kapitányaim minden csip-csup ügyben a nyakamra jártak. Mint most is. S az egyháziak! Fölteszik az arany-süvegeket, meghozzák az ítéletet, a végeznivalót, aztán körülötmjéneztetik magukat, és rád bízzák a megvalósítás ezer csínját-bínját! Még azt is, hogy a dolog tisztességesen menjen. Ezért is vagyok itt.

MIREPOIX:

Rendelkezz velem.

DES ARCIS:

Az ítélethez nincs közöm. De jó híreket kötök ahhoz, hogy a végrehajtás, ha már az én embereimre hárul, a lehető legkifogástalanabban menjen végbe. Ezt fokozottan kívánja lovagi voltom is. Bejelentettem nekik is. S mind e percig nem tudom a legfontosabbakat! Hányan is lesznek a máglyára vezetendők?”²⁷

A darabban 209 ember vállalta az önkéntes máglyahalált. Köztük Corba, aki bűnét így váltotta meg, vált igazzá, s vele halt ártatlan lánya is. A katharok elleni írtóhadjárat még évszázadokig tartott, hogy a népnek, s kultúrájának mára csak híre maradt meg. Köszönhetően Illyés művének is.

Az utókor csaknem elfeledte ezt a darabot. Tamás Attila monográfiájában meg sem említi. A mai színházi ízlést és drámáról vallott felfogást pedig jól érzékelteti egy körkérdés 2016-ból. Az 1945 után írt, bemutatott történelmi drámák tetszési indexét mérve rendezők, irodalomtörténészek, dramaturgok nyilatkoztak a szerintük tíz legjobb darabról. A *Fáklyaláng* három első helyezést nyert el (a hatból). A *Tiszták* senkinek nem jutott eszébe.²⁸ A darab nincs a színházak repertoárján. Sajnálatosan, méltatlanul.

JEGYZETEK

1. Illyés kiváló mai értelmezője, Vasy Géza is így ír: „Utólag szinte magától értetődő az is, hogy Illyés a drámában az egyetlen nagy téma adekvát kifejezési formáját látta. [...] Illyés a legnagyobb nemzeti hősokeket és hőstetteket állítja a középpontba, akikről eposzt írni már nem lehet, akiket regényben nem lenghetne körül a romantikussága ellenére is 20. századias pátosz, s akik lírai költeményben nem jelenhetnének meg oly szuggesztív hatékonysággal, mint éppen a drámákban.” Vasy Géza: *Illyés Gyula történelmi drámái*, 90–91.
2. Illyés akkori darabjairól: N. Horváth Béla: *Nemzet és nép. Illyés Gyula, II.* Nap K., 2023, 379–397. Szó van az itt nem említett *Dózsáról* és a *Malom a Sédén* darabokról is: 363–379.
3. Aczél György: „egy dráma a zsarnokságról” gépiratos kézirat, aláírás nélkül, de a politikus-tól származik a szöveg. MTA AGYH.
4. „Máig nem fejeződött be közös belenyugvással 48 pöre. Szép volt a kard-ki-kard, sőt talán elkerülhetetlen, de ha mégis, ha az előrelátók is szerepet kapnak... A pörnek Kossuthnál is súlyosabb baloldali koronatanúja Teleki. Ő épp ezért szélső forradalmár, mert félelmesen előre lát. Oly messzire, ameddig még 67-ben sem hatoltak el a szemek. [...] Nemzedékünk utó-okossága:

- ha a magyar szabadságharc vezetői 48 nyarán látják s intézik úgy a nemzetiségek s az alsóbb néposztályok ügyét, mint 49 nyarán, a tavaszi hadjárat meghozza a fontosabb győzelmet is, a politikait. Teleki László mindezt már 48 nyarán úgy látta, ahogy a legjobbak is csak a századfordulón.” Illyés Gyula: Különc. In *Másokért egyedül*. Bp., 1963, Szépirodalmi, 387.
5. Aragon lapja az első oldalán közölte *Magyar sors, magyar irodalom* címmel. Közölte a párizsi *Irodalmi Újság* is: *Magyar sors, magyar irodalom*. Illyés Gyula és Tardos Tibor nyilatkozata, 1963. november 25. 1. Az interjú Magyarországon először a *Szellem és erőszakban* jelent meg. *Ha a költőkön a sor*. Magvető, 1978 (1988), 12–21.
  6. Az *igazi elkötelezettség maguk és műveik vállalása*. Az interjú a lap 1964. január 9-i számában jelent meg. *Illyés Gyula nyilatkozata a „Párizsi Expresszben”* címmel közli teljes szöveget az *Irodalmi Újság*, 1964. jan. 15., 2.
  7. Ld. Ständeisky Éva: *Illyés Gyula és a hatalom az 1960-as években* 2000, 2003. 6. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságában Köpeczi Béla „bizalmas” feljegyzésben ismerteti az interjúkat és tesz javaslatot a retorziókra. Ld. N. H. B.: *Nemzet és nép*, 334–337.
  8. *Irodalmi Újság* i. m., uo.
  9. George Büchner (1813–1837) *Danton halála* (1835) című korszakos, s az utókor által felfedezett, később kultikussá vált darabja nem a jakobinus diktatúra történelméről, hanem a zsarnokság működéséről, modelljéről beszél. Illyés tehát nem véletlenül említi pont ezt a darabot.
  10. Illyés Gyula: *Albigensek földjén*.
  11. Illyés ekkor szoros kapcsolatban állt a pécsi színházzal, több drámáját is itt mutatták be. A Nemzeti Színház utoljára a *Malom a Sédén* (1961) darabot vállalta, azaz Illyés sokáig vidékre szorult.
  12. Illyés Gyula: *Újabb drámák*.
  13. A katharokról: „A katharok nem hittek sem a Pokolban, sem a Purgatóriumban; a Sátán birodalma a *világ* volt; ezt egyébként azért teremtette, hogy a szellemet az anyag börtönébe zárja. A Sátánt Jahvéval, az Ótestamentum Istenével azonosították. Az igazi, jóságos és fénylő Isten távol van ettől a világtól. Ő küldte Krisztust, hogy megtanítsa a megszabadulás módszerét. Mivel Krisztus Tiszta Szellem, testet öltése káprázat volt csupán. Az élet gyűlölete egyes gnosztikus és manicheus szektákra emlékeztet. Azt mondhatnánk, hogy a katharok eszménye az emberiség eltüntetése volt, öngyilkosság és a gyermekszületés elutasítása révén; mivelhogy a katharok többre tartották a kicsapongást, mint a házasságot. A szektába való belépés szertartását, a *convenzát* (*convenientia*) csak a tanuló hosszas kiképzése után végezték el. A második beavatási rítust, a *consolamentumot*, amellyel a »Tökéletes« rangját lehetett elnyerni, rendszerint a halál előtt hajtották végre, vagy, ha a jelölt óhajtotta, korábban; ebben az esetben azonban a próbatételek meglehetősen szigorúak voltak. A *consolamentum* egy hívő házában zajlott, a legidősebb Tökéletes elnöklete alatt.”
Mircea, Eliade: *Vallási hiedelmek és eszmék története II. Gautuma Budhától a kereszténység győzelméig*. Ford. Saly Noémi. Bp., 1995, Osiris, 642.
Történetükről összefoglalóan: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Katharok>
  14. Kulin Borbála 1960–1961-ből származó, a Gara László-hagyatékban talált leveleket idéz, amelyekben Illyés forrásokat kér a katharok történetéről.
Kulin Borbála: *Etikum és esztétikum kapcsolata Illyés Gyula életművében*. Bp., 2018, MMA–L’Harmattan, 37–38.
  15. Weil, Simone: *Les Cahiers*, 1948.
Kulin Borbála: i. m., 38. Kulin más lehetséges forrásokat is említ, Illyés könyvtárában viszont csak Weil szöveggyűjteménye maradt fenn.
  16. Brecht tézisdrámáiban a modern kapitalista társadalomról vallott felfogások állnak az értelmezések középpontjában, még az olyan „elidegenített” történeti kontextusban is, mint a *Szecsuaíni jólétek* egzotikus világa. Az abszurd dráma mintadarabjában, Beckett *Godot-ra várva* szövegeiben még csak tézisek sincsenek, hanem a világ kiüresedésének nyelvi szimp-tómái szembesülnek és szembesítik a nézőt/olvasót.
A Brechttel való szemléleti rokonságra Kulin Borbála is utal: i. m., 42–43.

17. Illyés Gyula i. m., 25.
18. I. m., 101.
19. I. m., 84–85.
20. I. m., 83.
21. Kulin Borbála ezt másképp értelmezi: „Perella alakjában a cselekvő ember helyzetének abszurditása nem transzcendens erők akaratával vagy a sors irányíthatatlanságának való szembenállásában jelenik meg, hiszen nem irányíthatatlan, külső erőkkel szemben szenved vere-seget. Az abszurditást a cselekvés és tisztaság viszonya mutatja fel”. I. m., 48.
22. Illyés Gyula: I. m., 74.
23. I. m., 75.
24. I. m., 37.
25. Az Illyés által használt Weil-mű nem utal erre. Ld. Kulin, i. m., 39.
26. Illyés Gyula, i. m., 55.
27. I. m., 117.
28. Fókusz. Történelem a színházban. Szerintük a legjobbak. *Nemzeti*, 2016/2017. évad, 4, 15.

Egy Hitel-esten a Testnevelési Egyetemen Széles Judittal, Pécsi Györgyivel és Erdélyi Zsuzsannával (jobb szélén)

Korfordulók krónikái, megtört virágkor

Szabó Gyula: A sátán labdái

(2. rész)

II. kötet: A romlás útjain

A regényfolyam címére itt is van utalás, egyszer csak a forma szerint: „Jó három hét volt csak hátra, hogy kerek négy esztendőre kerekedjék, mint egy labda vagy szerencsegolyó, az az idő” (371). Máskor az eddigieket egy újabb archetipikus-mitikus vonatkozással bővítve: „az ország rendjei Régenben elgurították az 'egység' útjából azt a lábütő követ, amelyet a pogány a sátán labdajaként közéjük gördített” (254).

A viszály, a meghasonlás lett uralkodóvá a török beütés után, különösen pedig II. Rákóczi György halála után Erdélyben. Erről az időszakról szól a II. kötet, Barcsai Ákos idejéről, Kemény János fejedelemségének elejéig, kilátással nyugatibb Európára (főleg Bethlen Miklós tanulmányi útját követve, ahogy a következő kötetekben is), de időről időre emlékeztetve a Krímben tatár fogságot szenvedő egykori erdélyi katonákra, visszatekintve II. Rákóczi Györgyre, de Bethlenre, sőt Bocskaira és még előbbre, jó és rossz időkre. Közben elesik Erdély kulcsa, Nagyvárad, már a regény elején, valamint a regény végére Szamosújvár is. Az elszabaduló romlás, mint az előző kötetnél is rámutattam, jelenvalóvá teszi az archetipikus-mitikus romboló erőket. A fenti idézetben Erisz almájára van utalás. A másik legfontosabb görög-római pogány mítosz a saját gyermekeit felfaló idő: „pogány időkben múltak fogékony ifjú évei, tanulhatta s tapasztalhatta, miként szüli s öli maga a gyermekeit Szaturnusz, a pogány időisten” (171); „A saját magzatait gyilkoló idő kíméletlen törvénye alatt törpült-növekedett, élt-halt, virult és pusztult minden” (313).

A meghasonlás, a kettősség hangsúlyozása végig kíséri *A romlás útjain*t (ahogy a későbbiek, de már az első könyvet is). Sőt, korábbra megy vissza, és a jelenbe nyúlik: „A török birodalom terjeszkedésének éke még ifjú János király ideje előtt hasította bele a Váradhoz közeli keresztény világba azt a két pártra szakadást, amely azóta is alapvető sorskérdése maradt a térségnek” (76). A szójátékokra,

STURM LÁSZLÓ (1967) irodalomtörténész. Szombathelyen egyetemi docens, a *Kortárs* kritikai rovatának szerkesztője.

egybecsengésekre mindig figyelő szerző röviden így fogalmazza meg a harcias nagyvezér és a minden áron békét kereső, az osztrák politikát irányító Portia között az ország helyzetét: „Erdély kereshette a megmaradás útját a harcias Porta és a békés Portia között” (252). Így aztán folyton „sorsdöntő válaszút előtt állt az ország” (309). A merre tovább mikéntjén tűnődő nagyúr bemutatásába ismét szójáték csúszik: „Bécs és Vécs között – Huszton – Rhédei László keseregve nézte a válaszút ködét” (309). A törökbarát politika hozta el Bocskai és Bethlenék korában is a virágkort, II. Rákóczi György is jobban tette volna, ha emellett marad. Nagyvárad eleste, a hatalmasra növelt adó után azonban lehet, egy török elleni általános háború lett volna a megoldás, Zrínyi legalábbis így látta, de már talán a fejedelemséghez ragaszkodó II. Rákóczi György is így vélte jóra fordítani a szerencsétlenséget. Nincs tehát egyértelmű válasz a kor adta kérdésre: „mintegy testamentumként odatette az *Áfiumot* a Bethlen Gábor testamentuma mellé, s a kor emberei valóban a legnagyobb válaszút előtt álltak, amikor dönteni s határozni akartak: melyik utat válasszák a megmaradás útjaként a század két nagy embere által mutatott ellenkező irány láttán” (258).

Bethlen és Zrínyi elvi ellentéte olyan mélységekre mutat, hogy egy szaggatott vonallal meg is szakítja az író az elbeszélést. Új szempontból indul neki a kérdésnek, Apáczai *Encyklopaediája* nyomán bemutatja a korabeli világhelyzetet, Amerika gyarmatosításával, kereszténységen belüli és keresztény-izlám vallási harcokkal, amerikai kíméletlen térítéssel. Ezzel azt is sugallja, hogy az országos gondok megoldására csak tág látókörrrel, a világfolyamatokra rálátva van esély. Másrészt ad egy inkább elbeszélői, mint Apáczaitól eredő értelmezést ezekről a folyamatokról. Én ezt (és a néhány hasonló) értelmezést látom a regényfolyam legvitathatóbb részének, amikor a racionalisztikus, felvilágosult gondolkodás nevében túl leegyszerűsítő képet ad vallásról, korokról, folyamatokról. Bármilyen igaz is, hogy számos babonaság és kegyetlenség történt, az Újvilágban a népirtásig elmenően, a katolicizmus nevében, bármilyen pusztító háborúk tizedelték is Európa lakosságát a 16–17. századi vallásháborúkban, igencsak kétes következtetés ezekkel azonosítani katolicizmust és katolikus középkort: „Kolumbusz földrajzi kerekességű felfedezése mellett a gondolkodó emberi fejet is mind merészebben kezdték felfedezni, gömbölyítette a reformáció a középkori sötétségben ijesztővé laposodott katolikus főt, hogy annyival is könnyebben nyújthassa át a pogány Szulimán a szablyáját a repedt keresztény pajzson, a protestáns reformáció és katolikus ellenreformáció szakadásán, olyan egyidejűleg, hogy szinte azt lehetett volna ítélni: az Ázsiából kiáradó és kiterjedő pogány hatalom nyomta ki a keresztény világot a középkori vak hitből, hogy megláthassa magának, a maga odábbterjedésére az addig ismeretlen pogány Újvilágot. S ha arra a hódító útra a kereszt jelével vitték a kardot, a középkor dogmabilincsből szabadult szellemnek nem kellett új és ismeretlen kontinensre mennie, hogy sokszor kiegyenesített kaszákkal és felgyújtott kastélyok tüzének fényénél keresse a kiutat abból a középkori kereszties pokolból, amelyen nem múlt volna, hogy kiírta az emberből azt, ami emberi, miután a bizonytalan

mennyország ígéreténél biztosabb valósággá igyekezett tenni a földi életet mint siralomvölgyet. Az, hogy a pápista dogma mintegy ösztöneit felismerő és ösztöneit legyőzni tudó állatnak tekintette az embert, nemes nézet lett volna, ha a gyakorlatban nem fajul odáig, hogy az ösztönöket azok hordozóival együtt akarja kiirtani” (266–267). A sötét háttér előtt fénylik az utókornak igazán az egykori erdélyi béke és aranykor a maga vallási türelmével. A katolicizmustól elszakadó protestantizmus kezdeti ágai után az unitarizmusig egyre racionálisabb lesz a hit, és ez a racionalitás tűnik a szerző mércéjének: „az erdélyi palánta volt az irtóháborúk és máglyák és hitgyomlálások Európájában az a páratlan rózsa, amely a hitszabadság, a vallási türelem sokszínűségében virult. Nem született a hitvajúdás Európájában olyan valamennyire is életképes irányzat, amelynek a magja csakhamar ne fogant volna meg az erdélyi szabad szellem méhében s a vallási türelem melegénél. [...] kihajthatott a sajátos, egyedi s éppen a legszabadabb hitszellemű erdélyi irányzat: az unitarizmus” (272).

Aki nem ért egyet az író néhány sommás ítéletével, az mentheti azzal, hogy itt főleg a felvilágosodás előszelét hozó, Descartes-követő Apáczai szellemében beszél; számos jogos kritikát fogalmaz meg; a kor elvárásai, esetleg a cenzúra megkívánhatott ilyesmit; Szabó Gyula maga is unitárius volt, maga felé hajlott a keze. A lényegi mentséget két másik dologban látom. Egyrészt az elmondottakat is lehet árnyaltabban értelmezni. Az, hogy „nyomta ki a keresztényi világot a középkori vakhitből” például akár azt is jelentheti önmagában, hogy nem a középkor volt vakhit a maga teljességében, hanem a pogányság (és a reformáció) a középkori igaz hit mellett kétségtelenül létező és gyakran fölerősödő téves utaktól tántorította el az újabb kort. Másrészt és főleg: ezek a sommás ítéletek igen ritkák a regényben, és bőven ellensúlyozzák banálisnak tűnő értelemkultuszukat a máshol szintén azonosuló ihlettel előadott, jóval gyakoribb részek, amelyek a világ kiismerhetetlenségéről, a jelenségek mágikus egybeeséséről, misztikus nézetekről, vallási igazságokról szólnak. Talán hiányolnánk is a kaotikus kavargásban, ha nem bukkanna föl az észszerűség kínáló programja.

A hasadás a sátán labdája. Az ellenszer, az eszményi állapot pedig az „egyszívűség” (amennyiben helyes döntés mellett áll ki az egység). A korabeli dokumentumokban is az egyik fő cél az egység létrehozása, igaz, a cél nem mindig, sőt általában nem áll összhangban az eszközökkel: „s ha Vásárhelyen olyan szépen szólt a prefáció az egyenetlenség megszűnéséről, indulhatott egy esztendő múlva Kemény János be ugyanoda azzal a ‘véggel’, hogy megpróbálja legalább egy év múlva valósággá tenni a prefációt, mint akiben ‘verejtékezve’ feltámadt az a Rákóczi, aki az ‘egyességet’ tartotta a dolog szívének, de azt a legnagyobb egyenetlenség árán is erőszakolta” (216). Az egység reménye, illetve a Bocskai, majd Bethlen megvalósította egység emléke általában pihe-nőpontot jelentenek a csapások sorozatában, idilli ellenpontot, elbeszéléstechnikailag pedig késleltetésként szolgálnak, a kibontakozás lehetőségével kecseg-

tetnek, mielőtt a sátán labdája gurulna tovább. Hasonló pihenőpontokat jelent a csapások között például Bethlen Miklós Európa-járása, annak tapasztalatai, ámulásai.

A széthúzó, folyamatos vészben élő Erdély azonban szakadatlan káoszba süllyed, tehetetlenné válik a rombolás erőivel szemben, egyfajta világvégét, ahogy a korabeliek gyakran írják, „végső veszedelmet” él meg. Apokaliptikussá válnak az események, a görög-római mitológia archetípusai mellett a bibliaiak is megelevenednek: „nem múlatják el, hogy szakadást ‘szerezhessenek’, s így a szakadásnak ez a kilátása volt az újabb szakadéknak az a pereme, az orosz-lánveremnek az a széle, ahonnan nézhette Dániel, hogy ha az ördög már elszabadult a láncról Hátszegen, indulnak-e errefelé Bécsből a mentőangyalok” (391). Kimondatlanul végig jelen van a világ vége, de kimondva is néha: „lehetetlen volt nem megírni az ország székhelyének, Fehérvárnak világvége-hangulatú pusztulását” (49). (Persze, az apokalipszist itt inkább a szó köznapi értelmében veszi, „agónia”-ként [168] amely csak az elszabaduló borzalmakra és a vég fenyegetésére tekint, nem a bibliai értelemben, amely az igazak számára a végső reményt is jelenti.)

A kiélezett helyzetekben az emberi élet, a jellem alapszabályai is jobban kirajzolódnak, és ezek a ráismerések némi rendet visznek a kavargásba. Ilyen felismerések például: „a megmaradás ösztöne a legfőbb törvény” (52); „Barcsai sokszor, mióta a kemény és szoros kondíciókkal a fejedelemségét felvette, igen sokszor kész voltát is nyilvánította, hogy leteszi, de most, hogy érezte elvesztésének veszélyét, tőle szokatlan keménységgel, de a hatalmukat vesztők szokása szerint lépett fel megtartásáért” (183); „1658 őszén írt jóslásképpen Barcsairól Telekinek: ‘Oly fen repülő madár nem lehet az ég alatt, kinek földre nem kellene szállani’” (201); „rajta is betelhet a hatalmon lévők gyakori sorsa: mikor látszólag legnagyobb diadalukat ülik, akkor áll a dolguk leginkább ‘re infecta’-kudarca” (217); „a kevélységet romlás követi és a lélek az ‘eset előtt’ fuvalkodik fel” (318). A saturnusi utódelnyelés itt is megjelenik mint szabályszerűség: „A saját magzatait gyilkoló idő kíméletlen törvénye alatt törpült-növekedett, élt-halt, virult és pusztult minden” (313).

Az általános szabályok sajátos együttest alkotnak az aprólékosságig menő részletekkel. Az életszabályok a dokumentumokban, és így a szerzői szövegekben is keverednek a disznólopás, a lókérés, az egészségi gondok és hasonlók felemlegetésével. Tűnődhetünk: az általános kikerekíti a mindennapi-konkrétat? Az általános csak felleng a realitás darabossága fölött? Szétszakad gondolkodás és létezés, kiegészíti egymást, vagy egy harmóniát hozó új szintre emelésük után kiált?

Hasonló töprengésre ad módot a saját szavakat régi kifejezésekkel együtt gördítő elbeszélői stílus is, amely a többnyire hosszú mondatokban átvett és sajátot, konkrétat és általánost, tényt és vélekedést halmoz egybe. Nem nagyon lehetne mondani, ami ilyenkor adódna, hogy az író ezeket egybe ötvözné, inkább szándékosan meghagyja őket a maguk tömörszerűségében, vállalja, hogy

darabosnak érezzük a mondatokat. Ezzel illeszkedik a dokumentumok képközponti kifejezőmódjához (és a saját gyermekkorából hozott hagyományos paraszti látásmódjához?), amely inkább a láttatást, mint a logikai egyneműséget vagy az andalító stílusegységet tekinti üdvösnek. A tények, események, idézetek áradása asszociációkat hív elő, ezeknek a képzettársításoknak inkább versekre, mint hagyományos elbeszélésre emlékeztető logikája van. A jelenségek vagy a kifejezésük közben föl villanó ismétlődéseket, hasonlóságokat az elbeszélő demonstratívan föl-fölragadja és tovább gombolyítja, a szemünk előtt avatja őket motívummá. A ciklikusság megmutatása ennek az egyik véglete lehet, a másik a szójátékszerű egybecsengések megragadása. A már idézett „Porta – Portia”, „Bécs – Vécs” mellett lépten-nyomon ilyen szójátéokra bukkanunk, hol a hangzás, hol a jelentés válik kiindulássá: „Kemény János mindezek ellenére inkább latolgatni szeretett, mint ’latorkodni’” (207); „Volt, akinek lába kezesség jóvoltából szabadult a vasból” (382). Mindamellett az ilyesféle váratlan kapcsolatok groteszk erőltetettsége vagy mosolyogtató ötletessége sem hozza be a feloldó, megkönnyebbitő humort. Szabó Gyula művének egyik jellemzője a humor hiánya. A szakadatlan koncentráció nem engedi meg, hogy más nézőpontba ugorva kilépjünk a katasztrófából, hogy viszonylagosnak lássuk a veszteségeket. Ahogy idézett írásában Szilágyi István is kiemeli, Szabó Mórícz örököse, és nem Tamásié (vagy például Mikszáth-é). Ő a legritkábban engedi meg az enyhítő humort. A kiutat csak végiggondolt tervezetekben látja: a bölcs kormányzás Bethlen Gábor-i, a hadi bölcsesség Zrínyi-féle, a közműveltség Apáczai mutatta eszményében. Amikor ezek nem lehetségesek már, akkor pedig a megmaradás esélyeiben és a szaporodás biológiájában. Az utóbbi, Teleki szerelmi vágyakozása lesz a kötet végkicsengése.

Bár az ellenpontoszerű természeti részekben azért felcsillan néha a humor is. Például a méhekről szólván: „az ezeken a napokon kieresztett méhek ’erősek, kemények, győzedelmeskedők, serény gyűjtők, vidámak, jó egészségesek, kövérek, szorgalmatosak, szaporodók, tiszták és igen takarékosak lesznek’ – mintegy a méhek ’tizenegy parancsolatát’ teljesítik –, míg a péntek napi kibocsátással parázna-parazita bohém életmód regulája lenne úrrá rajtuk: ’barátságosak, igen szerelmesek, egymáshoz vendégségben járók, imitt-amott mulatozók, időtöltők, heverők és restek’” (314).

A képszerű és sokat egybemarkoló stílushoz foghatóan kizökentő, elgondolkodtató szerepe van az irodalmiság, a csináltság érzékeltetésének is. A kötet előbeszédszerű bevezetésében ír a szerző az irodalom kiemelkedő szerepéről a múlt áthagyományozásában, odáig menően, hogy a vallási örökélet esetleges hiányában az irodalmi emlékezetet köti össze a „sejt-örökkévalóság”-gal: „ha a tagadásnak azzal a szentségtörő szentenciájával húzódtunk oda, hogy végül is nincs más örök élet, csak ez: ha igyekszünk, míg élünk, megélni a magunkéval együtt az elődök életét is, abban a reményben, hogy a mi életünket szintén megélik majd az utódok [...] van sejtünk, és az ott volt, élt már akárhány századdal ezelőtt is az időben, s ily módon ’sejtkortársai’ voltunk Kemény Boldizsárnak,

a Király utcai leánynak, Rhédei Lászlónak” (8). A régi szövegeket meglevenítve a múltat is néminemű szövegnek érzékeli az elbeszélő: „Bonchida és Nagyvárad: ez volt a két pont, ahonnan az ország sorsának továbbfordulását várni lehetett, de a fordulás útja-iránya még a holnap titkában volt, mint egy megfogalmazandó gondolat a kettőspont után” (33). A történelem márványából, a dokumentumok nyelvkincséből a szemünk előtt kifejtett hasonlatok, metaforák, képek, ívek az írói értelemkeresésre és értelemadásra irányítják a figyelmet. Ami mindig egy kicsit önkényes, egy kicsit erőltetett, tehát mindig megkérdőjelezhető, viszont következetes és elmélyült írói szerep észlelésekor komolyan is veendő. Az irodalom kiemelkedő méltósága mellett állandóan ott kísért a kép-mutogató mutatványos vásáriassága.

A helyzet egyre kilátástalanabbá és átláthatatlanabbá fordulásával a korábbi kötet motívumai mellett újak is előtérbe kerülnek. Kiemelkedik közülük a világ sokértelműségét és a beavatottak iránti bizalmat, a beavatatlanok iránti bizalmatlanságot egyaránt éreztető titok, a csapdahelyzetet kifejező háló és a sors forgandóságát hagyományosan jelző szerencsekerék. A két ellenség közé szorult helyzet megfogalmazása gyakran az „elől víz, hátul tűz”. A legutóbbiban említett két elem külön-külön is számos ízben bukkan föl, például a török által fölperzselt települések vagy Bethlen Miklós majdnem vízbe fúlása, illetve ebből következő víziszonya kapcsán.

III. kötet: Órás fejedelem

„Egyszerűbb és hatásosabb volna – amellet sok olvasó is kényelmesebb olvasni-valót kapna kézbe –, ha a búsképű Don Quijote mókásabb-hamisabb módján támasztanók fel a múltat” – kezdi a harmadik kötetet szokásos előszóféle ön-értelmezéssel az író. Először kissé zavarba ejtő, mit ért ezen, nem egyértelmű, mire megy ki a sok felidézett történetdarab és kép a spanyol lovag regényéből. Aztán, ha figyelmesen (újra)olvassuk, itt is kiderül, nem zavaros, hanem összetett és sűrű és egy egyszerű ítéletre nehezen visszametszhető, amit mond. Ha mégis megpróbáljuk röviden összegezni, akkor arról van szó, hogy elutasítja a múltba menekülő, a múltat megszépítő „romantikus képzelgések”-et (5). Ehelyett hangot ad az író a korabeli embereknek, belevet az események sodrásába. Így jóval kevésbé átlátható, kevésbé uralható a múlt, de a maga összetettségében és tragikumában jelenvalóbb. A saját írói módszerének a rövid összefoglalását adja a „donkihótizmus” elutasítása után: „az utókori maradék is gyakran oda-áll a partra kritizálni a vízbe haló elődöket, mikor segítségként egy szalmaszálát sem nyújthat be. Történelmi igazság azonban ebből a szalmaszálnyújtó igyekezetből éppoly kevésbé lenne, mint a szalmaszállal fújt színes buborékokból. Ezeknél a parti műveleteknél – kritikáknál vagy biztatásoknál – valamivel többet akkor tehet a ’boldogtalan maradék’, ha maga is beáll az árba [...], aki egyszerűen halott ősei, hozzátartozói eleven életét, szenvedésteli sorsát, életük

valóságát keresi. Abban a valóságban valahol a tanulságos történelmi igazságnak is ott kell lennie. Ez a valóság, mint a megélt sors emléke, nem kenyérhez mérhető szükséglete a létnek, de anélkül olyan egy közösség, mint a sérült vagy meghibásodott funkciójú agy, amely emlékező képességét elvesztette. Az elődök 'föld alatt való csontjai kényszerítenek bennünket, hogy emberek lennénk' – mondták ők is" (8–9).

Szabó Gyula tehát nem a megtalált, hanem a keresett igazság nevében alkot, a közösség öntudatát kívánja helyre zökkenteni a valóság hú feltárással. Innen a sok értelmezéslehetőség végigjárása. És ezért zavaró kissé, mikor az elbeszélő a saját nevében megnyilatkozva, némileg leegyszerűsítő, szimplán materialisztikus nézeteknek ad hangot. Ezek egy lehetséges értelmezésként jogosultak, de kiemelt elbeszélői véleményként inkább alul-, mint felülmúlják az elbeszélő által megidézett korabeli (ritkábban: szakirodalmi) véleményeket. Itt is vannak ilyen vitatható mozzanatok: némileg talán akkor is, amikor – Apáczai dicsőítésének részeként – felmagasztalja a testit és lelkit szétválasztó és mindkettőt mechanizáló Descartes-ot, illetve, és főleg, amikor a felvilágosodás szellemében a létharc föl nem ismeréséből adódó vigaszként fogja föl a transzcendenciát: „mely az egészet tartotta, az anyagi érték és a hadi fegyver volt. Ezt [...] érezték sorsszerűségnek, mint ahogy valóban ezeken a fokokon járkált fel-alá kinek-kinek a sorsa itt lenn a földön, s mivel az eséseket-emelkedéseket sokszor nem értették, magyarázatért az égnek támasztották a létrát, s azzal megadóan megértettek mindent" (90). Jól érzékeltetik ezek a mozzanatok a felvilágosodást előkészítő kor szellemiségének egyik szeletét, de írói azonosulásra kevésnek tűnnek. Akkor is, ha a sok kiismerhetetlen előjel, véletlenül próféciának bizonyuló mondás (itt is: Telekiné szájából), hamis reményt keltő jövőbelátás (egy „vén székely bölcs" jósolja: „nemcsak ezek romolnak, kik Erdélyben vannak, de mindenütt az egész világon való pogányság az napságtól fogva romolni és veszni kezd [...] csak ezen a héten virágozik szerencséjük, de tovább nem tart", 115) szédítő kavargásában kívánczik is az ember az egyszerű, akár leegyszerűsített igazságok után. Szerencsére, ritkák és némileg többértelműek ezek a túlzottan visszametsző megállapítások, és alig észrevehetőek a kor gazdag gondolatvilágának megidézése közben.

Az előbeszéd után a fiatal Bethlen Miklós nyugat-európai tanulmányútjának további eseményei, majd a Kemény János számára kedvező mozzanatok számbavétele ismét némi derűt, reményt hoz a komor események közé. Ismét úgy tűnik, van remény a helyzet normalizálására. Ám ezúttal is csalóka a napfény, csak késlekedik az újabb katasztrófa. Kemény János fejedelemként próbálja tovább vinni II. Rákóczi György német segítségben bízó törökellenes politikáját, de a németek őt is hamar cserbenhagyják, és végül a Segesvár melletti csatában végzi be életét (pontosabban eltűnt, holttestét nem találták meg – kinek ne jutna eszébe, Segesvárról is, Petőfi?).

Kemény halála körülbelül a kötet aranymetszéspontján íratik le. Ez alkalom az elbeszélőnek, hogy hosszabban megálljon és összegezzen. Kemény, ha nem

is teljesen eszményi, de a kort megtestesítő nagy ember: „Az ő halála valóban attól volt mindennekfölött végzetes, hogy egy nagy mű romhalmaza temette maga alá. Egész élete, s kivált a kezdet és a vég – fogantatásának és halálának körülménye és módja – valóságos jelképe volt az országsorsnak pusztulástól pusztulásig” (267).

Többen vannak az ország sorsát jelképező alakok. Székely Mózes egykori fejedelem is ilyen volt: „Sorsa 'ábrázolta' az országét, amely szintén folyton háborúzott és folyton futott” (156). Székely korának lenyomataként, Zrínyi pedig korát átlátó, magában megértő és uralni képes személyiségként válik jelképpé: „Alakja ekkor már szimbólumként magasodott ki a sok té s tova járás ködéből, a szándékok szálainak kuszaságából” (345). Az előbbi a kort megtestesítő, az utóbbi az eszményi alakok közé tartozik (utóbbiakról már volt szó, közéjük tartozik a regényben Zrínyi mellett még a regényidő közelmúltjából Bethlen, jelenéből Apáczai). A regényfolyam egészét végigkísérő és így központivá váló szereplő, Teleki is inkább ilyen korjellemző, mint eszményi ember: „emelkedett és esett folyton aszerint, ahogy annak az oldalnak a dolga emelkedett és esett, amelyet szolgált, annyira, hogy ami a Rákóczi és Kemény oldalán öt éve történt, annak megmérésére Teleki sorsa szolgáltatta a legmegbízhatóbb és legérzékenyebb mérőeszközt. [...] Neki, ha meg akarta pályáját futni, szüntelenül az egyik fél legfelső helyei körül kellett forgolódnia” (296).

Teleki, de általában a nép kapcsán merül föl a vesztésben élő korok nagy kérdése: gyávaság vagy okosság-e az alkalmazkodás, az alkalmankénti megfutamodás („Meg is vallotta őszintén mindig a csatákba indulás előtt élettársainak: ne féltsék őt [...] elszalad, ha lehet”, 296). Ha a vezetőknél ez némileg kétes beállítódás is, a végzet uralta, paradox korokban, amelyeknek „választási szabadsága az ország sorsára nézve mindössze annyi: 'a sok rossz között melyik kisebb'” (282), vagy még annyi sem, illetve a nép többsége számára ez jelenti a megmaradás esélyét. A barlangokba, erdőkbe menekülő kisemberekben ösztönné vált ez a tudás: „életük is megmaradhat és tovább mehet a barlang erős mészkőfalai között, anélkül hogy az hősiesség vagy szégyen lenne. Példák helyett azonban emlékek s ösztönök voltak bennük: eleik sorsát élték tovább, akiknek annyit kellett csak nemrég is félniük s futniuk” (142). Szabó Gyula ebben a kötetben népmondákat is idéz (főleg saját szülőföldjéről, szemérmesen jelezve szűkebb hovatartozását), általuk a hatalmi és műveltségbeli elit tudásköréből kilépve egy másfajta, azokhoz képest naivnak ható tudatformát állít elénk, amelynek megvannak a maga saját szempontjai és igazságai.

Kemény János azonban az a vezető, aki következetesen végigjárva az útját, a kor legformátumosabb lenyomatává válik, aki majdnem eszményi, de végül inkább csak korjellemző alak. Halála szimbolikusan is korforduló, és mint az utolsó török ellen forduló fejedelemé valóságosan is az: „Korfordulat és nagy változás volt Kemény János 'megveretése'; szinte mindenkit a dolgok summázására készítetett az a visszás rendelés, hogy kinek óráig való megmaradását sem remélték a fejedelemségben, az maradt, s kinek székével új korszakot

reméltek, nyomtalanul odalett. 'Kemény küzdelmes élete és halála egy korszakot zárt be Erdély történetében', vélte az egyik summázás, s ezen az agykérgen a gondolat összekapcsolhatta Kemény János életének kezdetét és végét úgy is, mint az ország életének két fekete korszakát, a századnak azt a két nagy irtó háborúját, amelynek elsőjét a német, másodikát a török hadak hozták az országra" (277); „Ezeket a nyomorító falakat és kényszerítő körülményeket Kemény János látta és szenvedte legjobban, mert ő volt az, aki a legnagyobb tehetetlenségérzet mellett is megpróbálta a lehetetlent: kiszabadulni ezekből a falszorításokból és kényszerúségekből. Vele ünnepelték utoljára a fejedelmválasztás szabadságának örömeit az ország rendei" (282).

A végzetesség állandóan jelen van az eseményekben, és különösen gyakran kap említést a Kemény sorsát értelmező összegzésben: „Öt év telt el azóta, hogy II. Rákóczi György megindult végzetes lengyelországi útjára" (268); „Aranyosmedgyesen január 23-án – a 'végzetes napon' – nem tudhatták, hogy mit művelt a fátum aznap Nagyszőlősnél" (268); „ott a két hatalmas fal, amely közt szorultak, s így valóságos 'végzet könyve' lett, hogy a szabadulni vágyók fejjel mentek a falnak" (282) stb.

Kemény halála után marad a tehetetlenül a török kezében lévő Apafi Mihály, aki alatt később végre, újabb veszteségek és áldozatok után, de valamelyest helyreáll majd néhány év múlva a béke, viszonylag megnyugszik a szétroncsolt ország sorsa pár évtizedre. Ő az „órák fejedeleme", mert szabadidejében szeret órákkal bíbelődni. Forog tovább a „szerencsekerék", immár mint óraszerkezet, és így mégis némileg a kiismerhetőség, a valóságmegragadás esélyét keltve az előhangban: „egy órakedvelő, elmés óraszerkezetekben gyönyörködő jámbor embert ültetett a fejedelmi székbe a portai óriás, s ez a tény még pontosabb igazításra, beállításra készíti az utókori szándékot: valóságos szerkezetében, kerekeivel látni a múlt időt, mint egy órát, amelyben mintha megannyi szerencsekerék forogna, apró recékkel egymásba kapaszkodva" (12). Nap és Hold szimbolikája szintén a szerencsekerék módjára jelzi a sors forgandóságát: „A hold a nagyobb közösség – a székelység – címerében is ott volt, s ha a magáncímerben a szomorú változások jelképes ábrázolása lehetett, a közösség nagyobb tömegére annál súlyosabb mértékben ráillett a jelkép. A székelység címerében azonban nap is volt a hold mellett, s ez magánsorsok ezreire sugározta szét az éltető meleg vigasz-szimbólumát" (160–161).

A Kemény élete végi és halála utáni eseményeket túlnyomóan a „Hold" világitja meg. Ezt érzékeltetik a szokott motívumok, illetve az itt előtérbe kerülők. A sorsalakítás minimum felé csökkenését a két fal, illetve ajtó közé szorultság érzékelteti: „a földi állapot miatt, amelyben két nagy külső erő mintegy ajtó közé szorítva érezte a Kárpátok körül élőkkel, hogy már-már semmi hatalmuk nincs a sorsgolyóbis forgatásában" (403). Továbbra is gyakran olvasunk tűz és víz fenyegetéseiről, a labirintus pedig a világ kiismerhetetlenségének a kifejezője: „Nehéz labirintusban, konstantinápolyi kanyarral, de csak ment valahogy a távoli vizes országba a szülőháza csupa tűz levegőjű históriája" (361).

(Mint a motívumok többsége, ez sem csak az utókor leleménye, már a korabeli dokumentumokban is megtalálható, onnan is gyakran idézi az író.) A sziszüphoszi hiábavaló erőfeszítés itt is feltűnik (Keményhez és Zrínyihez kapcsolva). Gyakran fonódnak egybe az ismert motívumok, mint például a következő rövid részben, ahol fátum, párkák fonala, szekér, háló, szerencse kereke „gubancolódik” egybe (hogyan az ezután következő, itt nem idézett részben a rokoni kapcsolatok szövevényét is egyfajta labirintusként mutassa be az író): „Éppen egy évvel előbb, amikor Teleki Mihály házasodott másodszor, Apafiné egy hintóját küldte volt az esküvőre, s lehet, ez is a fátum kezének műve volt most, hogy Bornemisza Anna, aki azóta fejedelemszony lett, Drinápolyból kapjon ahelyett más kocsit, fejedelmibbet, ha már úgy fordult az aranykerék, hogy arra a Barcsai-féle kocsira Bánffy Ágnes, a volt fejedelemszony immár semmiképpen sem tarthatott számot. Hihetetlen gubancolódással s mégis tartós szálakkal tudta a fátumkéz szőni a hálót” (323).

A kötet végén egy csaló tűnik föl, aki elhiteti a fiát elvesztő nemesemberrel, hogy ő a saját eltűnt fia, mert bár az eredeti fiúval ellentétben ő nem tud írni-olvasni, a szeme színe sem olyan, de a fiú egykori inasaként több bennfentes vonást tud róla. Jelzi ez a történet az általános bizonytalanságot, a veszteségek fájdalmában eláradó önámítást, egyben odafesti a nagy történelmi események mögé a levelekben is feltáruló magánélet egy újabb jellemző szeletét. A legvége azonban megint Teleki házi boldogságát, megmentő termékenységét veszi témául, a mindennekfölött reményt adó megmaradást.

IV. kötet: Rozsda a kardon

Az első oldalak itt is az írás jelene és a megidézett múlt közti hidakról szólnak, megint hangsúlyos őszi kiindulással (ami az V. kötet előszava szerint valóban az íráskezdés ideje volt Szabó Gyulának, aki tavasztól őszi inkább kertet művelt, mint írt). A környező helyeket egykori történelmi fordulók helyszínékként pásztázza, és ráébreszt újólag: abban, hogy a korok egybeérhetnek, döntő szerepe van az írás csodájának.

Már a bevezetőben több motívum lép be a megszokottak közül. A szerencsekerék rögtön az első bekezdésben, egy ritka természeti leírásban. Az eddig emberre, országra vetített forgandóság egy pillanatra rávillan az emberen túli létezés nagy ismeretlenére: „Beért a szőlő, szerették a darazsak is, egészen belebányásztak a szőlőszem héjába, a lakmározás mámora közben úgy lehetett derékba nyisszanteni őket a metszőollóval, ahogy a mennykő csap az élőlénybe, sorsgolyóvízzé változtatva ily módon a szőlőbogyót” (5). Korán föltűnik „háromszáznegyvenhat esztendő” (5) távlatán tűnődve a „pogányok időistene, Saturnus” (7), aki a saját teremtményeit falja föl.

A mulandóság elleni harcként magasztosul föl az írás megörökítő ereje. A korszak jelentős írói sűrű egymásutánban jönnek elő a kötet elején, de kevésbé

sűrűn az egész regényfolyamban föl-fölbukkannak. Apáczai és Zrínyi a fő igazodási pont, de Bethlen Miklós és Kemény János visszaemlékezése is gyakori forrás, akárcsak a korszak levelezése. Utóbbi is szépirodalmi rangú. Meg nem nevezett szakirodalomból idéz az elbeszélő (a 20. századi, ritkán igénybe vett szakirodalmat mindig név nélkül idézi) a kor levelezését és történetírását illetően: „A levélírás magyar nyelven a 16. század második felében kezdett elterjedni, a 17. század első felében pedig erőteljes virágzásnak indult... a 17. századi Erdély legkiválóbb levélírója, önmaga íródeákja és diplomatája Bethlen Gábor fejedelem volt... levelezése valóságos kincsesbányája a 17. századi magyar nyelvnek... A 17. században az erdélyi irodalmi műveltség legvonzóbb, legtermékenyebb területe a történetírás. Mintha a világi széppróza és költészet visszaszorítottsága miatt felgyülemlett alkotó energiák mind a történetírás vérkeringését táplálták, frissítették, erősítették volna: eddig soha nem látott bőségben áradtak az egyszerű kronológiai feljegyzések, útleírások, naplók, önéletrajzok és tudományos igénnyel írt történelmi munkák... tudták, hogy az emberi élet, az egész történelem szakadatlan változás és pusztulás, és ennek ellenállni egyedül az írás örökkévalósága képes” (14). Ami emberileg, történelmileg dermesztő döbbenet, az olykor talán elmélyítője, haszna az irodalomnak: „Maga a kor, az élt és szenvedett história is olyan volt, hogy ettől külön belső kényszerré vált a betűbeli 'gyónás': szinte mindent áthatott a szenvedélyes eszmélés, amelylyel a kor embere minden addiginál mélyebben kereste a választ a lét sorskérdéseire s az élet értelmére” (14). A történetírás, a visszaemlékezések mélységét árnyalja és teszi még érzékletesebbé a levelek, naplók érdekességekre, magán-dolgokra jobban irányuló figyelme: „fia, a tízéves Zsigmond pedig 1632 márciusában azt írta: '[...] igen szakadoz a mennyezeti a házunknak.' Az ilyen szakadozó házmennyezet nemigen kerül a nagyobb szakadozásokat tárgyaló história lapjaira, holott a legnagyobb történelmi családok-házak sorsa is az élet egyszerű, mindennapi dolgaiban olyan, mint minden más egyszerű emberi lét [...] A históriaírás holtabb betűje sok lapon megírta, hogy Rákóczi Zsigmond volt az első, aki a Rákóczi-házból az erdélyi fejedelmi udvarba ült, de ez a nem mindennapi esemény Sepsi Laczkó Máté mindennapi létet jegyző betűi nyomán sarjad életté” (18–19) (majd idézi Sepsi időjárásról, növények fejlődéséről szóló bejegyzések közé iktatott tudósítását Bocskai haláláról és az új fejedelem megválasztásáról). Szabó Gyula ennek szellemében a nagyobb összefüggésekre kielezített történetírást is kiaknázza, de jóval gyakrabban idéz leveleket, naplókat.

Az irodalmilag nem jegyzett levelezők, naplóírók mellett legalábbis említés szintjén megjelenik a regényfolyamban a kor szinte minden írója, akit számon tart a korszak irodalomtörténete, legyen történetíró, visszaemlékező, fordító, értekezéssíró, költő vagy prédikátor. A negyedik kötet elején különösen sűrű irodalmi listát állít elénk. A legtöbbet citált Zrínyi és Apáczai mellett föltűnik Haller János, Szepsi Csombor Márton, Geleji Katona István, Misztótfalusi Kis Miklós, Medgyesi Pál, Laskai János, Pápai Páriz Ferenc, Enyedi Pál, Prágai András.

Az írástudók és az írások már-már kultikus tisztelete újabb szempontot ad az olvasónak. Fölfogható *A sátán labdái* úgy, mint a 17. századi magyar irodalom regénye, a kor irodalmának történeti-művelődéstörténeti keretbe ágyazott meg-elevenítése. Előtérben azzal a mindig újra aktuális kérdéssel, miként reagálhat az író a „nagy derékatörésre”. A kifejezés olyan mondatban szerepel, amely rögtön két alkotói magatartást említ föl: „De a század derekán túl – éppen a nagy derékatörés után – már-már Zrínyinek is csontjába rekedt a tűz attól a fájdalomtól, hogy nem tudja fegyverbe, páncélba, vasba öltöztetni a ‘rongyollott’ nemzetet, a század vége felé pedig Kis Miklós – akinek végképp nem volt tehetségében hazája mellett kardot kötni fel – egészen elszomorodott-megtört pillantással nézett vissza a század évtizedeire” (41).

A kor közös kincséről, az erőteljes nyelvről egy rövid, ám lényegi megállapítást találunk a bevezető részben, ami a tanulmányom elején idézett Csiki László véleményével együtt, miszerint a „tősgyökeres” nyelv a természetközelség és az élénkebb közösségi kapcsolatok következménye, a lényegre tapint: „Itt, az érzések-indulatok világában nem volt sivár az anyanyelv” (10).

A derékatörés korszakforduló: „Záródott a történelmi korszak, de a kulcs keservesen fordult: az új nemzedék élet s halál közt vergődött abban az állapotban, amit a halott nemzedék hagyott maga után” (90); „Apafi fejedelemségében-uralkodásában is nevezetes fordulatot hoztak ezek a júniusi napok: miközben a közel kétosztendei ellenségeskedés után az ellentábor egyik oszlopos fője, Bánffi Dénes odament hozzá az udvarába, Kucsuk, aki táborával másfél eszten-dőn át védte-őrizte őt, s élte-fogyatta az országot, kifelé ment az országból” (185). Békésebb idők jönnek, de már egy csonkult, felprédált, jelentéktelenné váló Erdélyre, ahol a múlt példája és a jövő reménye a vigasz. Szabó idézi a Medgyesi Pál 1657-es prédikációját idéző Szalárdi János krónikáját: „de azt merem, az én uramnak, a kinek követségében, hiszem, hogy járok, nevében igirni: [...] fel-támad még egyszer a setétből a mi világosságunk, és homályosságunk olyan leszen mint a dél, s támaszt még a nagy kegyelmű uristen ugyan magunk közül, a kik romlás építőinek fognak neveztetni! Legyen, legyen Amen” (108).

Teleki Mihály szintén ekkor húzódik a végképp reménytelenné vált ügy mellől a győztesek mellé: „egész életre kiható fordulat kezdetét jelentette Teleki hányatott sorsában: az átállás, a hitváltoztatás kényes és bonyolult politikai-lelki folyamatát indította el” (127). Nem árulásról van szó, hanem józan belátásról. A másik oldal is ennek szellemében kész a bocsánatra. Telekinek különösen sokat segítenek a másik táborban lévő asszonyok, akik közt sok rokona, főleg a fejedelemasszony egyengeti a tehetséges diplomata befogadásának útját („Teleki okkal mondhatta volna, hogy sorsa a párkák kezébe került”, 127).

A korábbi kötetben labirintusszerű rokoni szövevény itt megtartónak mutatkozik, ha nem is patyolattisztaságúnak: „Tágult lassan Apafi szűk udvara, az Apafi-atyafiak után gyűlni kezdtek a fejedelmi fazék köré a Bornemissza-atyafiak is: ha az elmúlt esztendőkből, a meghasonlások fájdalmai között, annyit

panaszolták, hogy még atyafiak sem élhetnek egymással atyafiságosképpen, most Apafi udvara valóságos rokoni körként nyomta rá a pecsétet Erdély sorsára. A vérontásig menő sok ellenségeskedés után most előtérbe került a vérségi kapcsolat, de a gyűlölség és meghasonlás előző eláradásai nyomán annyi volt benne az ördögi sár, hogy a rokoni affekciót még azoknak is nagy nyomatékkel kellett bizonygatniuk, akik – mint Teleki és Bánffi – a legbizalmasabb barátokként álltak végig egy párton” (183). Most sokaknak a fejedelmi bocsánat őszinteségében való hit és kétely latolgatása okozhat álmatlan éjszakákat, úgy hogy továbbra is „malomkövek között őrlődtek” (138). Hiszen ahogy gyaníthatóan Kemény lelkén száradt uralkodása elején Barcsai Ákos vére, Apafi is nagy valószínűséggel gyanítható a kiváló – és éppen ezért riválissá válható – Haller Gábor törökök általi váratlan kivégzése mögött felbújtó gyanánt.

Mindenek ellenére végre beállt a rég várt békesség. Telekinek a hármas szám jegyében: „e három nagybányai hűséglevéllel – mint egy szentháromságos fogadalommal – éltre-halálra elkötelezte magát Teleki Mihály Apafi Mihálynak, s vele annak a 'játszódtató erdélyi tündérvilág'-nak, amely Apafi Mihály uralkodását annyira emlékeztetése tette. Ahogy a családalapításban két haláleset után Vér Judit lett a végső megállapodás, ahhoz hasonlóan lett a fejedelemszolgálatban két gazdavesztés után Apafi az az úr, akinek életfogytig való alázatos és hűséges szolgálatát ajánlhatta Teleki” (151). (Nem csak a számok, a nevek felfigyeltető egyezéseire is ügyel a szerző. Miként korábban kitért a két Rákóczi fejedelem györgységére, megemlíti azt is, hogy az Apafi kor két meghatározó személyisége egyaránt Mihály.)

Bethlen Miklós utazását használja föl az író, hogy párhuzamot és ellentétet állítson a két kis ország, az egykor még viszonylagos virágzást élő Erdély és a szerencsés sorsú Hollandia között. Míg itt „az egész ország 'desperatióban' tengett” (217), ott a siker, a gyarapodás korszaka kezdődik.

A kötet legvége, immár menetrendszerűen, a Teleki család gyarapodását tárgyalja.

V. kötet: A béke hamuja

A záró kötet a szokásosaknál hosszabb és ezúttal *Előszók* címmel elkülönített bevezetővel indul, mivel a szerzőnek külön ki kellett térnie az igencsak kése-delmes megjelenés okaira. Az *Előszók* végén árulja el azt is, hogy a megvalósult regényfolyam az eredeti tervek szerint csak az első „ciklus” lett volna: „a 'második ciklus' öt kötete egyszer s mindenkorra 'homályba veszett', annak ellenére, hogy abban a 'záró ötödiknek' a címe – Bethlen Kata kora és sorsa körvonalazódván az elején még fürkészett 'homályban' – az lett volna, hogy *A lélek bástyái*” (XVI. oldal /az előszó oldalszámait római számok jelölik/). Ugy tűnik tehát, a végkicsengés az lett volna, hogy a leomlott hatalom helyett belsőleg kell és lehet őrizni a kinti-benti hazát. Ám ha ez volt a cél, az mégis megvalósult,

hiszen az eszményi (és néha a kevésbé eszményi) alakok szerepeltetése végig ezt sugallta, és az eredeti befejezéshez hozzáírt körülbelül harminc oldal (erről is a bevezetés szól), az új zárás szimbolikus telítettségével ezt zengeti tovább. *A béke hamujában* Zrínyi a középponti alak, hangos sikerei és az osztrák politika és katonai vezetés általi kiszorítása, majd halála és temetése. A többi kötetből eltérően itt az események jelentős része Erdély területén kívül játszódik, a királyi Magyarország és a hódoltság területén. Követi az elbeszélő a török hadjárat útvonalát, bemutatja Érsekújvár elestét, Zrínyinek az osztrák akadályok miatt sikertelen kanizsai ostromát, Zrínyiújvár pusztulását. A külső helyszín azt is jelzi, hogy Erdély sorsa már nagyrészt nem Erdélyben dől el, illetve betekintést ad – a török mellett – a Habsburg hatalmi politikába is, amelynek leleplező végeredménye a „szégyenletes” vasvári béke. És bár Erdélynek hosszú évek után először sikerül elkerülni a hadakozást, a vasvári békében a két nagyhatalom a fontos erdélyi erősség, Székelyhíd lerombolásában is megegyezik, egyértelművé téve, hogy már valóban csak labda a kis fejedelemség a sátáninak bizonyuló hatalmasságok kezeiben (vagy lábainál): „Hét esztendőn át folyt a külső és belső háború, legtöbbször ‘árvíz gyanánt’ folyó vérrel, míg elhozta az idő azt az esztendőt Erdélybe, amikor sem az országba nem jött be, sem onnan nem ment ki had. Most már csupán olyan ‘hadakozásra’ indultak az ország vitézei, amelynek ‘sikeres kimenetelképpen’ az ország határán belül földig le kellett rontani saját hadierővel az ország végvárát, egy olyan hadakozás békefolyományaként, amelyben Erdély egyetlen katonával sem vett részt” (431). Keserű tehát az első békeév szája is. De a regényvéget uraló karácsony és évforduló, mint már korábban említettem, jelzi a reménytelenségben a reményt, hogy talán a sötétség mélyén születik ismét fény.

Az események lehetséges értelmezéséhez ezúttal is két végpontot vesz föl az író. Az egyik a Descartes–Apáczai-féle racionalizmus. Ám ez sem teljesen fordul le a hit ösvényéről, jelezve, hogy a felvilágosodás sivár észkultusza, fejlődéselképzelése csak az egyik út innen, a másik egy mélyebb hit is lehetne: „A sok évszázados katolicizmushoz – ‘avas pápistasághoz’ – képest a kálvinizmus – ‘az evangéliumi igaz tudománynak tiszta folyása’ – az emberi gondolkodás jelentős megújulása volt, de Descartes tudományokat ‘feltudakozó’ elméjének ‘csiklandása’ mellett még ez az Európát keresztül-kasul megháborító [...] ‘igaz tudomány’ is útzáródásnak és korlátba rekesztésnek bizonyult. Jóllehet ‘az Ige mellől’ a kételkedő Descartes sem ‘lépett el’ [...] az igéből, az isteni nyilvánkoztatásból indult ki, de ő ‘továbbtudakozódva’ mélyebbre hatolt az ige értelmébe, az isteni titokba” (174). A másik pólus a végzet kiszámíthatatlansága. Zrínyi halála veti föl többek között ezt a lehetőséget: „Hosszú esztendőkön át a legorvább agyarak közt tusakodott a nemzetséges megmaradásért, és mikor már úgy látszott, hogy minden a legkedvezőbbben ‘öszvegyűlt’ a nagy csorba megépítésére – az idő, az alkalom, a nemzet készsége, az ő génusza –, akkor éppen az ‘oltalmazó’ égből esett le a szerencsétlenség mennyköve, őt is, a nemzetet is a fátum ‘alsó kerekére’ verve, ahol a vadkan – a ‘vak szerencse’ égi hatalmának

bósz megtestesítőjeként – ráamarta a fejére a sok évszázados szentenciát: 'mindnyájan végzetünk rabjai vagyunk'" (409). Legsikeresebben Bethlen Gábor és Zrínyi (korábban Mátyás király stb.) tudták egyesíteni a kristálytisza gondolkodást az isteni beláthatatlan rendelés számításba vételével, de mint a példák bizonyítják, ez sem óvta meg őket a saját személyüket vagy (Bethlen esetében) a műüket fenyegető romlástól. Az író saját monumentális vállalkozásának is a magasabb értelmét fogalmazza meg, amikor Zrínyiről írva az eleven múltismeretben sejteti a kiútra esélyt adó tisztánlátással és elkötelezettséggel egyesült tetterő egyik feltételét: „Ő volt az, aki költőként is, hadvezérként is a legmélyebb múlttudattal tette magáévá az ősök történetét, aki az egyéni és közösségi lét legidegibb összefonódásában élte újra a történelem időjárását" (10). Zrínyit jellemezve írja le az elbeszélő az eszményi beállítottságot is, amely a távlatos és elmélyült ismereteket a helyzetudathoz rugalmasan alkalmazkodó módszerekként alkalmazza, a végső célokat és elkötelezettséget mindvégig szem előtt tartva: „Nem kalodázta Zrínyi a hadnagy fejét változatlan érvényű regulákba, ellenkezőleg: kiszabadítva minden merev regulából, a 'sok mesterség' tudományára tanította, az ember és a világ sokarcúságának a képe szerint kereste a mintaképet. Kivételesen mély és széles látókörrrel, minden emberi tehetséget felszabadító s a létküzdelem szolgálatába állító szellemmel kötötte egymáshoz ebben a mintakép-keresésben és -alkotásban gondolkörének karikáit, s így jutott el az észbeli okosságtól a szívbeli bátorsáig, az eszes változóképeség erényétől a tettekészségbeli állandóság erényéig: mivel a küzdőtéren általában *semmi* nem szentenciázható bele egyetlen megálló regulába, ezért *mindent* ésszel kell megvizsgálni minden oldalról, és ahogy *örökké* változnak a dolgok s változania kell magának a hadnagynak az idő és alkalom parancsa szerint, úgy nem lehet *soha* szünete a munkálkodásnak, fáradozásnak, tusakodásnak, a világ 'keverésének'" (36).

A történelmi – és általában: az egyetemes emberi – alaphelyzetet jellemző motívumok itt is megtalálhatóak. Különösen a világ kiismerhetetlenségét érzékeltető labirintus-motívum gyakori. Ez stílusmeghatározó is, ahogy az elbeszélő maga hívja föl a figyelmet Teleki kapcsán, de bizonyos tekintetben saját irányára is érvényesen: „Sok törléssel, javítással, mintegy labirintus-stílusban fogalmazta meg Teleki a válaszát Kászoni leveleire, s ment tovább [...] az erdélyi labirintusban" (80). Az útvesztő mégsem kell, hogy végzetes legyen. A mitikus történet Ariadne-fonala az elmélyülő és kiterjedő tudás lehet, biztat az elbeszélő: „Tanult fők, tudós férfiak, tanítómesterek sodorták kézről kézre, nemzedékről nemzedékre a bölcsesség Ariadne-fonalát hazájuk-nemzetük számára" (154). A motívumnak ezt az oldalát emeli ki az *Előszavak* is: „a szereplők gyakori képhasználatát követve – nemcsak a történet esemény-labirintusának rajzára, de az útvesztőből kivezető Ariadne-fonalat gondolati szálainak ábrázolására is törekedett a kötet" (XI. oldal).

A *béke hamujában* többször, részletezőbben tekint vissza az elbeszélő a megelőző eseményekre, például Mohácsra, Bocskaira, de a még korábbiakra is, mint

a többi kötetben. Így – és a nyugat-európai földrajzi-szellemi távlattal – lesz a kötet széles látókörű összegzője a tágabb korszak nagy romlásának, romlásainak. Az előzmények beemelését maga az író indokolja meg kései előszavában: „elkerülhetetlenné vált a visszahátrálás az 'alapokig'. Ugyanis a léthelyzet, amely az 1664. esztendő beálltával [...] a döntő változás ígérétevel telt meg, egy századok óta állandósult léthelyzet volt. Ahhoz tehát, hogy a változás ígéréteinek valóságát mint akkori 'jelenidejűséget' utókori szívvel s értelemmel is át lehessen élni – és ezen belül Zrínyi Miklós történelmi nagyságát és nemzetsorssal egybefonódott egyéni tragédiáját a lehető legkortársibb közelségben látni lehessen –, szükségessé vált a századok óta állandósult veszélyhelyzetnek a hozzáalapo-zása a sorozat derekához” (IV. oldal). A versidézetek száma és jellege pedig az érzelmi felfokozottságot festi alá. Különösen nyilvánvaló ez a Zrínyi halálát sirató sorok esetében.

Az előszóban az író tréfás komolysággal egy újabb műfaji ötletet vet föl. Miután leírja, hogy célja „a száraz tényeken kívül a mögöttük rejtőző hangulatvilág, érzelmek, a történelem vetülete a hétköznapi emberre, az akkori nyelvezet, viselet, beszédstílus” megelevenítése volt, fölveti: „az összekötő szöveg pedig... egy szenvedélyes útikalauz tolmácsolásához hasonlít” (XIII. oldal).

Végszó

Mit kezdünk egy ilyen nemcsak monumentalitása, hanem stílusa, történelemismeretre számító mivolta miatt is nehéz, ám műfajteremtő és kiemelkedő regényfolyammal. Hagyjuk meg néhány olvasó ingyenc élvezetének? Erre az érdeklődésre mindenesetre lehet számítani. De talán tananyaggá is lehetne itt-ott tenni, esélyt adva a szélesebb körű fölfedezésére. Itt azt javasolnám, hogy aki ilyenre vállalkozik, csak az első kötetet olvastassa. Ha valaki megkedveli, előbb-utóbb valószínűleg tovább lép. Egy kötet még belátható, nem eleve elriasztó. És a lényeg ebből is látható. Ahogy Móricz Erdély-trilógiájából is, amikor tananyag (volt?), az első kötetet szokták csak föladni.

Már említettem, hogy például Szilágyi István szerint Szabó Gyula a Móricz-féle hagyományt folytatja. *A sátán labdáit*, ha tágabb folyamatokba akarjuk sorolni, a Móricz-trilógia folytatásának tekinthetjük, időben tulajdonképpen azt viszi tovább. Ott a romlásból megtalált kiút a téma, itt a virágzást lerontó romlás. Láng Gusztáv állítja tágabb perspektívába a móríci örökséget (és hívja föl a figyelmet egyúttal Kós Károly *Varju nemzetségére* is mint viszonyítási pontra): „S ebben az útkeresésben már nemcsak Kós munkájának tagadva folytatója, hanem sarkítva példázza azokat a lehetőségeket is, amelyeket Móricz Erdély-trilógiája nyitott a magyar történelmi regény előtt. [...] Móricz Erdélye ehhez (a történelmi mellékszereplőt középpontba állító Walter Scott-i módszerhez – Sturm László) képest keres (már Kós előtt) új műfaji lehetőségeket, regényhőssé

avatva a személyiséget, s ezzel a dokumentumok, a tényszerűen értelmezett történelmi hűség medrébe szorítva az epikus fikciót. [...] Szabó Gyula munkája ezt a kezdeményt viszi a logikusnak tűnő végpontig. Addig, ameddig a kortárs valóságot ábrázoló próza már korábban eljutott: a teljes fikció-nélküliségig” (Láng, i. m. 155–157). Szabó Gyula történelemszemléletének és stílusának pedig alighanem Szilágyi István történelmi regényeire (mindenekelőtt a talán főművei között is főműnek tekinthető *Hollóidőre*) lehetett jótékony hatása.

A kutatás a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének finanszírozásával és megbízásából készült.

Csoóri Sándor sírjánál halálának egyéves évfordulóján Papp Endre, Falusi Márton, Kovács Nóra, Ablonczy László és Nagy András között

Európa Jeruzsálemének pusztulása

Amikor Titus római császár Jézus születése után 70-ben, hónapokig tartó ostrom után a légioival bevette Jeruzsálemet, Josephus Flavius, a rómaiak táborába átszökött zsidó így foglalta össze a történeteket: „Mindent felsorolva, sem ősi volta, sem példátlan gazdagsága, sem a világra szétszórt lakosai, sem vallásos rituáléjának dicsősége nem háríthatta el ezt a pusztulást. Ez az ostrom véget vetett Jeruzsálemnek.” Ma már felmérhetjük azt is, amit Flavius nem láthatott előre. Vagyis hogy milyen következményekkel járt a világtörténelem alakulására az ókori Izrael legnagyobb városának, királyi székhelyének elfoglalása, majd lerombolása. A város pusztulásának következményei túléltek a Római Birodalmat, hiszen a hazájukat közel két évezredre elvesztett zsidókat „számúzték a világtörténelembe”.

Az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Galícia legnagyobb és legszebb városát, Lemberget fénykorában az első világháború kitörése előtti fél évszázadban kis Jeruzsálemének nevezték. Igaz, volt még néhány, több nemzetiség által lakott, nagy számú zsidósággal rendelkező város földrészünkön, így Brody (Kelet-Galíciában) továbbá Vilnius és Szarajevó is, sőt, a felvidéki magyar várost, Dunaszerdahelyt is nevezték így. Lemberg, melyet Lutz C. Kleveman német történész róla szóló könyvében¹ „Európa elfeledett közepének” nevez, annyiban különbözött a monarchia többi hasonló városától, hogy jóval nagyobb volt a népessége, a huszadik század elején elérte a 160 ezret. Lemberg, mint az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága alá tartozó Galícia legnagyobb városa, a tartomány központja volt, melynek a parlamentje is itt ülésezett. A város épített öröksége viszonylag szerencsésen átvészelte a második világháborút, utcái, terei, templomai ma is őrzik az egykori „K und K” világ hangulatát. Csak a zsinagógákat pusztították el a németek a második világháború alatt, az emléküket üres, elhagyott telkek őrzik. A városban magas szintű képzést nyújtó egyetemek működtek már a 19. században. A János Kázmér Tudományegyetem

PELLE JÁNOS (1950) író, történész.

1 Lutz C. Kleveman: *Lemberg – Európa elfeledett közepe*. Bp., 2023, Park Könyvkiadó.

(ma: Ivan Franko Lvivi Nemzeti Egyetem) és a Lembergi Műszaki Egyetem oktatási nyelve lengyel volt, tanárai és végzett diákjai világszínvonalú tudományos és kulturális eredményekkel gazdagították a korabeli kultúrát. Az 1900-es osztrák népszámlálás szerint Lemberg 160 ezer lakosából 83 ezer (52%) volt katolikus, 44 ezer (28%) izraelita (a zsidók egy része lengyel nyelvű volt), 29 ezer (18%) görög katolikus vallású. Lemberget, melynek neve lengyelül Lwow, oroszul Lvov, jiddisül Lemberik, ukránul pedig Lviv, az is egyedivé teszi, hogy napjainkra a függetlenségéért küzdő Ukrajna „szellemi fővárosává”, az ukrán nacionalizmus központjává vált.

Lembergben, illetve Galíciában már a 19. század folyamán elindult egy tragikus, politikai robbanások sorozatához vezető folyamat, melynek lényege az volt, hogy a különböző nemzeti csoportok (mindenekelőtt a lengyelek és az ukránok, de a tartományt magának tekintő cári birodalom, így az oroszok részéről is) a saját politikai érdekét objektív okok miatt képviselni képtelen zsidóság ellen fordultak. A zsidók egyetemes bűnbakká váltak, a megoldhatatlan nemzetiségi és szociális konfliktusok közé kerültek. Ez már az 1846-os galíciai, a Habsburg uralom ellen irányuló lengyel felkelés során megmutatkozott, melynek elfojtása során az osztrákok fellázították az ukrán parasztokat. Jobbágyfelszabadítást ígértek az elnyomott ukránoknak, akik erre lemészárolták a lengyel nemességet. De a parasztok a földesurakat kastélyai mellett a „lengyel pánok” kiszolgálóinak tekintett zsidókra is támadtak, ugyanúgy, mint az 1831-es „kolerafelkelés” idején. Végül az osztrák csapatok állították helyre a rendet. A Lengyelország függetlensége szempontjából tragikus helyzetet, vagyis hogy az idegen elnyomást feloldhatatlan belső társadalmi konfliktusok teszik lerázhatatlanná, a Kárpátok másik oldaláról a magyar reformkori értelmiség mélyszélességgel szemlélte. Ezt tükrözi Vörösmarty Mihály Élő szobor című klasszikus verse is, melyet még az 1830 novemberi lengyel felkelés oroszok általi eltiprása ihletett 1841. január végén.

Természetesen a földesurak és a királyi hatalom pártfogását élvező zsidók és a parasztok konfliktusa jóval régebbre, egészen a késő középkorra tekintett vissza, és maradandó nyomot hagyott mind a lengyelek, a litvánok és az ukránok emlékezetében. A konfliktus okai, röviden összefoglalva, következők voltak. „Ahogy a királyi hatalom az évszázadok folyamán fokozatosan gyengült, a zsidók biztonságát a nemesek, azon belül is a mágnások és földbirtokosok garantálták. Kölcsönösen szükségük volt egymásra. A védelem fejében hiteleztek a nemeseknek és szolgáltak is egyben nekik. Szolgálatuk legelterjedtebb módja a nemesi birtokok, javadalmak bérlése, ügyeik intézése. Állami jövedelmeket, királyi birtokokat, vámokat nem bérelhettek, ezért a lengyel nemeseken keresztül jutottak mégis ezekhez a bérleményekhez, mivel nem az államtól, hanem a nemestől vették bérbe. Ez a sajátos viszony a nemesség és a zsidóság között alapvetően meghatározta a lengyel gazdaságot. A nemes számára a zsidó volt a legjobb bérlő, a legjobb adós és hitelező egy személyben. De ők béreltek olyan állami monopóliumokat is, mint a sószállítás és sóbányák, dohánytized,

sőt még az egyházi tizedet is. Az is gyakran előfordult, hogy a földesúr teljes birtokát – ami akár több falut is jelenthetett – bérbe adta, mert nem érdekelte saját tulajdona, vagy az év nagy részében nem is tartózkodott Lengyelországban. A nemes kihasználhatta őket, a zsidó bérlő pedig szolgálai alázattal engedelmessékedett, hiszen üzleteit és biztonságát mégiscsak egy földesúr védelme alatt folytathatta igazán. Ez a szoros és a társadalom többi tagja számára kártékony érdekszövetség számos konfliktus forrása lett az évszázadok alatt, amiből hosszú távon a zsidóság került ki vesztesen. Minden krízishelyzetben, felkelések vagy háborúk alkalmával a zsidók elleni atrocitások mögött az a szociális konfliktus húzódott meg, hogy a zsidóság a lengyel mágnást képviseli a falvakban, tehát indirekt módon a zsidó az, aki a parasztságot elnyomja és kizsákmányolja. Ez a társadalmi feszültség nyilvánult meg az 1648-as Hmelnickij-féle kozácfelkelés, a hajdamákok 18. századi lázadásai alkalmával, de a 20. századi lengyel antiszemitizmus gyökereit is itt találhatjuk.”²

Az 1910-es népszámlálási adatok szerint Galícia összlakosságának 11 százaléka, azaz 871 895 fő volt zsidó. A zsidóság elszegényedése a 19. század folyamán a századfordulóra közismert volt. A korabeli sajtóban, publicisztikákban gyakran visszatérő „galíciai nyomor”, „Európa szegényháza” kifejezések nem zsurnalisztikai túlzások voltak. A gazdasági erőforrásokban szűkölködő, az osztrák kormányzat által gyakorlatilag belső gyarmatként kezelt tartomány valóban borzasztó gazdasági és népességi mutatókkal rendelkezett az első világháború előtti évtizedekben. A kétségbeejtő szegénységhez és a szociális ellentétekhez járultak hozzá a nemzetiségi viszonyok, melyek súlyos konfliktusok lehetőségét hordozták magukban, „időzített aknáknak” bizonyultak.

Galíciában tulajdonképpen nem volt uralkodó nemzet, az osztrák tisztviselők csak jelentéktelen kisebbséget alkottak. Az ukránok és a lengyelek létszáma nagyjából megegyezett, és egyiküknek sem volt „anyaországa”. Így tehát a galíciai zsidóság számára nem volt egy markáns asszimilációs irány, mint például Magyarországon. 1870-től a tartomány széles körű autonómiát kapott, és a lengyel nemesség került vezető szerepbe. Mivel a zsidóságot nem ismerték el önálló nemzetiségnek, és nyelvüket, a jiddist is csak „zsargonnak” tekintették, így a parlamenti és az önkormányzati választásoknál a lengyelek közé számították őket.

1870-től Galícia széles körű autonómiát kapott Ausztrián belül, és a lengyel nemesség került vezető szerepbe. A galíciai zsidóság Lembergben összpontosuló értelmiségi csoportjai is megpróbálkoztak politikai szerepvállalással, és először az ukránok felé kerestek kapcsolatokat. Az 1873-as tartományi választásokon az öt évvel korábban, az emancipációs törvény kihirdetése után megalakult Somer Israel (Izrael őrei) nevű párt választási szövetséget kötött az ukrán jelöltekkel. Tagjai elsősorban lebergi közép- és felső-középosztályból kerültek ki, akik a német kultúrában szocializálódtak, az uralkodó és a bécsi

2 Kurdi Krisztina: Galícia és a galíciai zsidóság a 18. század végén. *Múlt és Jövő*, 2005/3.

kormányzat pártfogásában bíztak. Félték az erősödő lengyel nacionalizmustól, ezért is kötöttek szövetséget a tőlük kulturálisan meglehetősen távol álló ukránokkal. Négy képviselőjük jutott be a lengbergi Reichsrath-ba, és *Der Israelit* címmel saját folyóiratot is kiadtak.

1880-ban létrejött és 1892-ig működött egy lengyel irányultságú zsidó pártformáció is, az Agudas Akim (Testvérek Szövetsége). Tagjaik és szimpatizánusaik szintén a lengbergi felvilágosult zsidó értelmiségiekből kerültek ki, miután ekkorra kiderült, hogy a tartomány lengyel irányítás alá került, és az osztrák „birodalmi patriotizmus” tarthatatlan irányvonal. Az Agudas lengyel nyelvű folyóirata, az *Ojczyzna* (Haza) címet viselte, és héber nyelvű melléklettel jelent meg. Az Agudas hívei elutasították a jiddis nyelv használatát, és célul tűzték ki lengyel néppel való nyelvi és kulturális egyesülést. De ez a politikai program sem talált visszhangra, aminek oka röviden úgy foglalható össze, hogy a lengyelek és ukránok történelmi tudatában gyökerező előítéletek erősebbek voltak, mint a képviseleti rendszerből következő politikai érdek.

Az 1880-as években Galíciában is felerősödött az antiszemitizmus, amit elsősorban a katolikus egyház és a lengyel nacionalisták gerjesztettek. 1882-ben, a Tiszaeszlárról indult hisztériával, bírósági tárgyalással, majd politikai mozgalommal egyidejűleg Lembergben is lezajlott egy vérvád-per, amelyben a vádlottakat első fokon halálra ítélték, majd végül 1886-ban felmentették. Galíciában mind a lengyelekben, mind a litvánokban hagyományos ellenszenv és bizalmatlanság élt a zsidók iránt, ami lehetetlenné tette „egy egységes galíciai nemzet” kialakulását „Európa valamennyi keresztény országában az antijudaizmus beleépült a népi kultúrába. Hiába tartanak hosszú ideig a békés korszakok, a zsidók soha nem érezhetik magukat és nincsenek is biztonságban a bármely pillanatban kirobbanható, pontosabban kirobbantható hisztériával szemben. Ugyanis az a lángoló gyűlölet, amely mintha a néplélek mélyéről törne föl, mindig és mindenütt a vallási vagy világi elit szervezőmunkájának az eredménye: az ’istenölő nemzetet’-et megbélyegző templomi prédikáció és ikonográfia, az ’uzsorás zsidók’ kifosztását igazoló királyi propaganda, a járványokért és egyéb katasztrófákért felelős ’bűnösök’ leleplezése, kereskedő céhek tiltakozása a ’tisztelegtelen konkurencia’ ellen – a zsidógyűlölet mindenütt ezzel az évszázadok során kialakult és kipróbált érvrendszerrel dolgozott.”³

Tragikus módon a galíciai zsidóság politikai integrációjának kudarcához – vagyis az osztrák, litván és lengyel opció meghiúsulásához – járult még a vallási megosztottság, a feloldhatatlan feszültség a hagyományos ortodoxia és az új keletű neológia között. Ezt a megosztottság nyomot hagyott Lemberg téképén. A főtérrel párhuzamosan, a régi Zsidó utca végén emelkedett az Arany Rózsa zsinagóga, ahol egykor a hagyományhoz szigorúan ragaszkodó ortodox zsidók imádkoztak. Ez volt „Lemberg egykori legnagyobb és egész Lengyelország

3 Kecskeméti Károly: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. *Aetas történettudományi folyóirat*, 2006/1, 131.

egyik legrégebb zsinagógája, amely az ország számos más imaházának, többek között a krakkói Magas zsinagógának is mintául szolgált. Építtetője Jichak ben Nachman, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király tanácsosa volt 1580 és 1595 között, mestere az olasz Paulus Fortunatus, aki több reneszánsz épületet is emelt Lengyelországban. A zsinagógát 1606-ban egy telekvita során a jezsuiták elkobozták a zsidó közösségtől, és csak három év múlva adták vissza 20 ezer arany váltságdíjért: a Jichak ben Semuel HaLevi rabbi által erre az alkalomra szerzett Sir Ge'ula, a Szabadulás Éneke ettől fogva a purimi imádság része lett Lembergben. A zsinagógát a német megszállók 1941-ben bezárták, majd 1943-ban, a gettó felszámolásakor felrobbantották.⁴

Lemberg másik zsidó negyedében, az Operaház mögött állt az 1633-ban épült Nagy Külvárosi Zsinagóga, melyet szintén 1943-ban romboltak le. Ide is ugyanúgy ortodox zsidók jártak, akik túlnyomó többségben voltak a városban. Kicsivel feljebb, az egykori Halpiacon túl, a Sztari Rinok sarkán állt az 1843 és 1846 között épült és 1943-ban elpusztított Reformzsinagóga, amely felépítésében a bécsi példát követte. A zsinagóga, amely a hászkálá, a zsidó felvilágosodás és egyúttal a német kultúra terjesztésének előfutára volt, az osztrák hatóságok támogatásával épült, a helyi ortodox és haszid közösségek gyanakvása és ellenségessége közepette, és évtizedekre megosztotta a lembergi zsidóságot. Az ortodoxok és neológok olykor tettelegességig fajuló konfliktusa rendkívül súlyos volt, időről időre összetűzésekhez vezetett.

A helyzetet csak súlyosbította, hogy a zsidóság történetében először az ortodoxok is pártot szerveztek Galíciában. A Machsike Hadas (A Hit Őrei) 1878-ban alakult meg. Tulajdonképpen a Somer Israellel, a neológokkal szemben jött létre, akik rabbiképzőt szándékoztak nyitni Lembergben, és a hitközségi szabályzatot is módosítani akarták. A belzi haszidok rebbéje, Josua Rokeach volt a szellemi vezetőjük, a szervezet elnöke pedig a krakkói Simon Sofer (1820–1883), a híres pozsonyi rabbi, Chatam Sofer egyik fia volt. (A Rokeach dinasztia sarja, Áron, a negyedik belzi rebbe a vészidőszak idején 1943 májusában megszökött a gettóból, és Budapesten lelt menedéket, 1944 januárjában innen indult a Szentföldre, ahol újjászervezte ma is működő közösségét.)

A Machsike Hadas az 1879-es választásokon lépett a politika színpadára: négy jelöltet is indítottak, és sikerrel jártak, Sofer bekerült a parlamentbe. A modern politika eszköztárát is felhasználták, plakátokat függesztettek ki, szórólapokon terjesztették nézeteiket, kampánygyűléseket tartottak a zsinagógákban. 1883-ban már 40 ezer regisztrált tagjuk volt Galíciában. 1882-ben az osztrák kormányzat megpróbálta az egész galíciai zsidóságot egységes igazgatási rendszerbe vonni, meg akarták akadályozni a neológok és ortodoxok közötti szakadást, ami Magyarországon 1870 és 1872 között megtörtént. De az egységes zsidó képviselő kialakítása Lembergben sem sikerült. Az ortodoxok továbbra is tiltakoztak mindenféle oktatási modernizáció ellen, és megakadályozták,

4 Sajó Tamás: Lemberg város üres helyei. *Szombat*, 2012/2.

hogy világi tantárgyakat tanítsanak a héderekben és jesivákban. Ugyanakkor megmaradt lojalitásuk a lengyelek iránt, a választásokon mindig a lengyel jelöltet támogatták a szekuláris zsidókkal szemben.

„Az első nemzeti alapon szerveződött mozgalom, a Mikra Kodes (Szent Gyülekezet) 1883-ban alakult Lembergben Joseph Kobak (1828–1913) vezetésével. Céljaik között szerepelt a zsidó identitás erősítése és a zsidóság gazdasági, szociális helyzetének javítása. Szerte Galíciában önképzőköröket, könyvtárakat, olvasóköröket hoztak létre, ahol a zsidó történelemmel, folklórral foglalkoztak. Inkább egyesületi jellegük volt, elsősorban kulturális tevékenységet folytattak, a palesztinai kivándorlás még hosszú távú terveik között sem szerepelt. Tagságuk elsősorban szekularizált, középosztálybeli családokból származó fiatal értelmiségiekből, egyetemistákból verbuválódott. De ez a neológ szervezet is két részre szakadt. Az elsősorban kulturális és oktatási tevékenységet folytatók mellett megjelentek a ténylegesen nemzeti politikát felvállalók, így jött létre 1892-ben Lembergben a Jüdische Nationale Partei (Zsidó Nemzeti Párt), amely elsősorban a diaszpórában végzett munkára fókuszált, jiddis nyelvű propagandával toborozta tagságát. Hosszú távú céljaik között szerepelt a zsidóság nemzetként való elismeretése az Osztrák–Magyar Monarchián belül. Az, hogy a zsidó nemzeti otthont Palesztinában kell létrehozni, csak nagyon távoli tervként fogalmazták meg, a galíciai zsidóság nemzeti öntudatra ébresztését sokkal fontosabbnak tartották.”⁵

A 19. század utolsó évtizedében felerősödött az antiszemitizmus. Galíciában a katolikus egyház és a Lengyel Parasztpárt vezetője, Stanisław Stojalowski jezsuita páter folytatott antiszemita propagandát. Nem meglepő, hogy a 19. század végén megerősödött a cionizmus és a zsidó szocialista mozgalom is Galíciában. Az első zsidó munkások által kezdeményezett sztrájk 1892-ben Kolomeában egy tálit (imakendő) készítő műhelyben zajlott. 1892 júliusában létrejött a viszonylag rövid életű Zsidó Munkaspárt, amelynek saját lapja is volt, a jiddis nyelvű *Di arbeter shtimme*. A párt megszűnése után is számos munkásegylet és szervezet működött szerte Galíciában, ilyen volt a Yad Hazaka Lembergben. A zsidó aktivisták egy része nem akart önálló nemzeti politikát folytatni, hiszen azt gondolták, hogy a munkásmozgalmon belül eltűnnek a nemzetiségi különbségek. Mások viszont törekedtek egy autonóm zsidó szociáldemokrata párt megalakítására.

Végül 1905. május 1-jén – a Galíciai Lengyel Szociáldemokrata Pártból való kilépéssel – megalakult a Zsidó Szociáldemokrata Párt, amelynek politikájára erősen hatott az 1897-ben Vlnában alakult oroszországi zsidó szocialista párt, a Bund. A párt számos munkás önképzőkört, könyvtárat működtetett, jiddis nyelvű oktatási intézményeket és színházat tartott fenn. Az általános választójog bevezetése

5 Kurdi Krisztina: A zsidó nemzeti politizálás kialakulása Galíciában; https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32881/12_KurdiKrisztina_135-143.pdf;jsessionid=586C60515CB7A1C94FB639442F43E01D?sequence=1 142.

utáni, 1907-es választáson, amelyen több mint húsz jelölt indult valamelyik zsidó párt színeiben, négy cionista is bekerült a Reichsrathba. A következő, 1911-es választásokon a zsidó nacionalistáknak már nem sikerült ilyen jó eredményt elérni, mert az ukránokkal kötött szövetség felbomlott és számos család is történt a szavazókörökben. Az első világháború alatt Galícia hadszínterré vált, a lakosság – közülük a zsidóság is – menekülni kényszerült otthonából a kozákok zaklatása, fosztogatása elől. A háborús években Bécsben és Budapesten is jelentős szociális problémává nőtt a zsidó menekültek ellátása, és jelenlétük hozzájárult a felerősödött antiszemizmushoz. Ettől a magyar fajvédők is felbátorodtak, akik már az 1870-es évektől intenzíven kampányoltak a galíciai zsidók bevándorlása ellen.

Amikor az első világháború után Galícia Lengyelország része lett, a politikai törésvonalak, leképezve a nemzetiségi és társadalmi ellentéteket, keresztül kassul szabdalták a tartomány társadalmát, szembeállították egymással a lengyeleket és a litvánokat és mindkét nemzetiséget a zsidósággal. A feszültségek rendre az egyetemi ifjúság körében robbantak ki, ahol már az 1870-es években összetűztek a lengyelek és a litvánok, majd a húszas évektől kezdve megkezdődött a zsidó hallgatók inzultálása, üldözése, amit lengyel diákszervezetek kezdeményeztek. El is érték, hogy 1936-ban, Pilsudski halála után a lembergi egyetemen létrehozták „padgettót” a zsidó hallgatók számára, és Varsóban parlamenti vita kezdődött a zsidók jogainak korlátozásáról. Ez alig három évvel azelőtt történt, hogy Hitler paktumot kötött Sztálinnal, és a Wehrmacht lerohanta Lengyelországot.

Lembergben az első huszadik századi pogromot a várost 1914. szeptember közepén elfoglaló orosz hadsereg rendezte. 1914. szeptember 27-én az oroszok feldúlták a zsinagógákat és a zsidók lakásait, raboltak és gyilkoltak: 30-50 zsidó áldozatot számláltak össze. Majd közvetlenül az első világháború vége után 1918. november elsején az Ukrán Nemzeti Tanács a városban kiáltotta ki a „Nyugat-Ukrajnai Népköztársaságot”, melynek fővárosa Lviv lett. Egy héttel később, Lengyelország is kikiáltotta függetlenségét, és a varsói kormány bejelentette, hogy igényt tart Lwowra, melynek lakosainak többsége akkor lengyel volt. Az ukrán és lengyel csapatok a város előtt csaptak össze. A lengyelek győztek, az ukrán erők szétszóródtak. November 10-én „zsidó önvédelmi milícia” alakult, melynek vezetői kijelentették, hogy semlegesek akarnak maradni a lengyel-ukrán konfliktusban. Ebben a helyzetben tört ki a három napig, 1918. november 21-től 23-ig tartó pogrom, melynek több mint száz zsidó áldozata volt, a legalacsonyabb becslés 52, a legmagasabb 152 halott. Nagy számban estek ukránok is áldozatul. A nem zsidó áldozatok száma 340 volt, ami arra utal, hogy a megtámadott zsidók keményen védekeztek. A lengyel hatóságok mintegy 1600 embert tartóztattak le, 44-et elítélt a hadbíróság, hármat ki is végeztek. A lengyel történelemírás ezt a szörnyű pogromot az ukrán nacionalistáknak tulajdonítja. Az ukrán történészek viszont a lengyel hadsereget és lengyel civileket teszi felelőssé a történetért.

Alig több mint húsz év múlva került az újabb, megrázó fotókon is megörökített, nagyszabású pogromra, mely már a holokauszt prológusa volt. Az 1939-es német-szovjet megállapodás értelmében Lvov a Szovjetunióhoz került, és mintegy 30 ezer, a németek által megszállt területekről érkező zsidó menekült jelent meg a városban. A németek a Szovjetunió megtámadása után, 1941. június 29-én foglalták el a mintegy 370 ezer lakosú várost. Mielőtt a szovjetek június 26-án kiürítették Lvovot, az NKVD pribékjei a börtönökben sietve, alig három nap alatt lemeszárolták az ott tartott politikai foglyokat, mintegy 2600 embert. A németek bevonulása után közszemlére tették a holttesteket.

A német propaganda azt hangoztatta, a zsidók felelősek a szovjet hatóságok által végrehajtott mészárlásért, melynek áldozatai főleg ukránok voltak. Július elsején három napig tartó, mintegy 6–8000 áldozattal járó pogrom vette kezdetét Lembergben, melyről német katonák számos megrázó fényképet készítettek. A későbbi tanúvallomásokból kiderül, hogy elsősorban ukránok, különösen a környékbeli falvakból érkezettek vettek részt benne, ukrán nacionalista szervezetek, az UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) és az OUN (Ukrán Nacionalisták Szervezete) kezdeményezésére. Kleveman leírja, hogy a lakosság által terrorizált zsidók egy részét a németek az általuk elfoglalt erődben gyűjtötték össze, majd kikergették őket a kapun, ahol bunkókkal felfegyverkezett suhancok agyonverték őket. A város mintegy százezres zsidó lakosságát részben helyben meggyilkolták, részben gettóba zárták, ahonnan a belzeci haláltáborba hurcolták. „Az első pogrom után, július közepén arra kötelezték a zsidókat, hogy viseljenek megkülönböztető jelzést (Dávid-csillagos karszalagot). Megtiltották, hogy a tömegközlekedési eszközöket használják, korlátozták számukra az ételkészítést. Július 25–27-én egy második, a németek által koordinált zsidópogromra is sor került Lvivben. Előre listákat készítettek, melyek alapján az ukrán milíciák összefogdosták az embereket, akiket a környező erdőkben végeztek ki.”⁶

A pogromok 1941 őszén értek véget, amikor a maradék zsidóság számára gettót hoztak létre Lembergben. Innen 1942 márciusában kezdően deportáltak mintegy 100 ezer zsidót a belzeci haláltáborba. (Ez a létszám tartalmazza a környékbeli zsidókat is, akik a német megszállás előtt vagy közvetlenül azután költöztek a városba abban a reményben, hogy ott megmenekülhetnek.) 1942 májusára Galícia legnagyobb városa „judenrein” lett, de még a nyári hónapokban is folyt az embervadászat: kerületenként átkutatták az épületeket, különös tekintettel a pincékre és a padlásokra. Ha bujkáló zsidóra bukkantak, megígérték neki, hogy őt nem deportálják, ha a többiek nyomára vezeti a rendőrséget. Ezek az akciók még 1942 augusztusában is folytak, erről tanúskodik gróf Edelsheim Gyulai Ilona visszaemlékezése. A fiatalasszony a férjéhez, Horthy Istvánhoz utazott ki a keleti frontra. A vonat megállt Lembergben, és magyar utasait augusztus 14-én a pályaudvarról bevitték a város központjába. „A harmadik

6 Gyóni Gábor: Az 1941-es lvovi pogromról; <https://oroszvalosag.hu/index.php?t1=tortenelem&hid=5775>

napon fél hétkor ébresztettek Lembergben. Autókon mindannyian bementünk a városba. Szörnyű hatással volt rám, amit ott láttam. Német katonák csoportokban vitték ki a zsidókat a városból, mindegyik csoportot egy sárga csillagos zsidó vezette. Érdeklődésemre azt mondták, ezeket nem deportálják annak jutalmaként, hogy megmutatják, hol laknak vagy hol vannak elrejtve zsidók. Nehéz volt elhinni. Amit láttam, a saját szememmel láttam.”⁷

Később az ukrán nacionalisták a város lengyel népességét kisebb részben megölték, nagyobb részben elűzték. 1944-ben a német anyanyelvű lakosság a szovjet csapatok közeledtére elmenekült. A Szovjetunióhoz tartozó Lvovban azután a helyben maradt, illetve túlélő lakosságot az „osztályharc” tizedelte meg: polgárságának, értelmiségének többsége már 1945–46-ban Lengyelországba távozott, a híres egyetem is áttelepült, s ma Wroclavban (az egykori Breslauban) működik. Az NKDV deportálásai és a függetlenségi törekvések elnyomása főként az ukránokat sújtotta, ami heves oroszgyűlöletet ültetett el azokban, akik évtizedeken át éltek a formailag önálló, még ENSZ tagsággal is rendelkező „Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságban”. Az etnikai, a vallási és a nemzeti gyűlölet tragikus módon egymásra torlódott, mutálódott, és a 2022. február 24-én kezdődött orosz agresszió hatására újabb formában tört ki a sokat szenvedett Ukrajnában. Mikor lesz vége ennek a hihetetlenül tragikus, évszázadok sérelmeit magába foglaló történetnek?

Egy Hítel-est szereplőjeként a MOM Kulturális Központban Papp Endre, Márkus Béla, Nagy Gábor, Vári Fábián László és Blaskó Péter mellett

7 Gr. Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség*, I. kötet. Bp., 2018, Európa, 162.

„Csak állna ott, hogy olvasni vágy”¹

Gondolatok Márkus Béla 80. születésnapján

Későn ismertem meg személyesen Márkus Bélát. Kritikáit, esszéit mindig örömmel olvastam, ha könyve jelent meg – későn kezdte kötetei publikálását, az első, a *Magányos portyázók* csak 1989-ben látott napvilágot, amely két évtized kritikai, tanulmányírói munkásságából merített, igaz ekkor kizárólag az erdélyi irodalomról szóló írásait adta közre –, különleges élményt nyújtott. S az *Alföld* folyóirat is kiemelkedő tájékoztató fórumként szolgált a hetvenes-nyolcvanas években, ahol szerkesztőként, főszerkesztő-helyettesként, főszerkesztőként szolgált. Késői kötetindulására nyilván ez a szerkesztői feladat szolgált magyarázatul, mások írásainak nyilvánosságra segítése háttérbe szorította a sajátjait, bár tanulmányai, kritikái folyamatosan születtek ekkor is. Azt is tudtam, amit Nagy Gábor írt egy születésnapjára szóló köszöntőben, hogy 1993-ban, Görömbei András hazatérésekor Finnországból összeállt a debreceni egyetem nagy triumvirátusa: Imre László, Görömbei, Márkus – a régi jó barátok, „a legendás három testőr”.² S a köszöntő címében ráakasztott jelző is ismerős volt már Görömbei András laudációjából, hiszen talán ő emelte ki elsőként, hogy Márkus Béla „a magyar irodalom rendíthetetlen odaadással dolgozó munkása”. Ahogy Görömbei köszöntötte az egyik első könyvét: „Régóta tudjuk néhányan, hogy Márkus Béla a legnagyobb olvasók egyike.”³ „Hiába szól már könyvtárnyi elmélkedés arról, hogy az irodalom szerepe és értéke megváltozott a mi időnkben, hiába értékeli le sokszor maguk az írók is az irodalom személyiség- és közösségformáló szerepébe vetett régi bizodalját, ő töretlen munkakedvvel és hittel olvassa, mérlegeli, értékeli, bírálja irodalmunk jelenségeit.”⁴ A szerkesztői szék – kényszerű –

PETRIK BÉLA (1965) jogász, irodalomtörténész. Legutóbbi kötetei: *Borbándi Gyula – Egy sors a küldetés és szolgálat jegyében* (MMA Kiadó, 2020); *Görömbei András és Nagy Gáspár levelezése* (szerk., Nap Kiadó, 2024); „Szabadítót mondani”. *Esszék és tanulmányok* (Hitel Kiadó, 2024).

1 Márkus Béla: *Erőfeszítések, képtelen beszédre* = https://szepiroktarsasaga.hu/irodalomtortenet/M%C3%A1rkus_B%C3%A9la, letöltve: 2025. 10. 26.

2 Nagy Gábor: Az olvasó ember. Márkus Béla 70. születésnapjára. *Hitel*, 2015. december, 126.

3 Görömbei András: A nagy olvasó. *Tiszatáj*, 1997. szeptember, 91.

4 Görömbei András: Laudáció Márkus Béla Tamási Áron-díjához. *Hitel*, 2008. április, 90.

lecserélésével a magyar folyóirat-irodalom veszett egy értékközpontú, kiegyensúlyozott lapot, az Alföld a kilencvenes évekre elesett, vagy ha így jobban tesszük, más irányba fordult, a debreceni egyetem pedig nyert egy olyan tanárt, aki „egyazon lelkesedéssel beszélt a '45 utáni magyar irodalom szemináriumán Mészöly Miklós *Az ablakmosó* és Székely János *Caligula helytartója* című drámájáról, Sánta Ferenc *Húsz óra* és Krasznahorkai László *Sátántangó* című regényéről.”⁵ Az idézet utolsó tagja mára új aktualitást is nyert!

1996-ban áttört a gát, ettől kezdve folyamatosan jelentek meg kötetei: abban az évben három is: *A betokosodott kudarc* a kisebbségi magyar irodalmakból, a *Démonokkal csatázva* a magyarországi szerzők műveiről szóló tanulmányaiból és kritikáiból válogatott. Az *Átdolgozások kora* pedig Sarkadi Imre pályakezdését mutatta be. (Tudom, Sarkadi ügyében nekem is van még egy házifeladatom, s nem végeztem még el.) 2000-ben publikálta *Nem dolgozunk feledni* című kritikagyűjteményét, 2002-ben pedig a Nap Kiadó Domokos Mátyás szerkesztette „Magyar esszék” sorozatában jelent meg *Külön sors – külön irodalom* című könyve, ezt pedig a 2005-ben a *Tények és képzetek* című tanulmány- és kritikagyűjteménye követte. Könyvek sorát szerkesztette: *Irodalom, politika, élet (1945–1979)* címmel 1997-ben kétkötetes szöveggyűjteményt adott ki, a Nap Kiadó sorozataiban ő állította össze a *Sarkadi Imre emlékezete (Pokolraszállás, 2001)*, az *In memoriam Tóth Árpád (Lélektől lélekig)* és az *In memoriam Móricz Zsigmond (Fáklya volt kezében, 2007)*, a Kossuth Egyetemi Kiadó sorozatában a *Tanulmányok Szilágyi Istvánról* (2003) és a *Tanulmányok Kányádi Sándorról* (2004) című köteteket. Ezt egy sor íróportré, kismonográfia követte, elsősorban számára kedves határon túli szerzőiről *Dobos László élete és műve (Madách–Posonium, Pozsony, 2010)*, *Gál Sándor (MMA, Bp., 2017)*, *Szilágyi István (MMA, Bp., 2018)*, *Ágh István (MMA, Bp., 2015)*, és *Cseres Tibor (MMA, Bp., 2022)*.

Írásaiban, köteteiben hiánytalanul felsorakoznak irodalomtörténeti és irodalomkritikai jellegadó értekei: tág érdeklődési kör, a legapróbb részletekig hatoló filológiai alaposág, tények sokaságát mozgósító érvelés, a rendkívüli tájékozottság, gazdag kitekintésű viszonyítások, párhuzamok, összevetések, az erkölcsöt és esztétikumot együtt szemlélő kiforrott irodalomszemlélet, értékminősítéseinek hiánytalan vállalása, a tényeket és képzeteket szétválasztó határozott értékítéleté, berögzült sémákat összerúgó bátorsága, a modern irodalomelméleti ismeretek finom hasznosítása, az írások érzékeny ráhangolódástól az ironikus, sőt szarkasztikus hangnemig váltakozó színessége. A legfelkészültebb, legalaposabb és legszigorúbb kritikusok egyike ő⁶ – ahogy Görömbei jellemezte. Nála a legbanálisabb „Hogy vagy?” kérdésre történő válasznál ma is azt érzem, hogy a záróvizsgámon kell helyt állnom, hiszen minden kérdése mögött ott áll az a páratlan olvasottság és tájékozottság, amely gondolkodásának természetes sajátja. Tudhatod, hogy minden sorodat olvasta, s ha a helyzet

5 Nagy Gábor: i. m. 127.

6 Görömbei: i. m. 90.

úgy hozza, szó szerint idéz belőle, egyetértőleg vagy szemrehányásként, hiába igyekszel, öt lépéssel van előtted a beszélgetésben, s a humor miatt csak a sarkon túl veszed észre, hogy teljesen helyénvalóan – kíméletesen, de nem kivételezve – tapintott rá hiányosságaidra, vagy mutatott rá tévedésedre. Esszéit, tanulmányait olvasva széles sodrású folyóban érzi magát az olvasó, amely uralja az egész környezetet, befogad és befoglal mindent, az írásokban válogatás nélkül kerül felszínre minden releváns körülmény, pontosan illesztve helyükre az egyes elemeket. Mégsem érzi úgy magát egy pillanatra sem, hogy a folyó elnyelné, fuldokolna, inkább úgy, a folyó biztosan visz célja felé, s a felszínről magabiztosan látod mindkét partot és a teljes tájat. Egész egyszerűen, bár tartanod kell magad mindvégig, élvezed az utazást! (Tudom! „Képrészegség”! De miért is lenne ez baj?)

Azzal, hogy Márkus Béla a korábban említett szerzők életművét elemzi – még folytathatjuk a felsorolást Székely Dezsővel, Ágh Istvánnal, Csoóri Sándorral vagy Nagy Gáspárral –, egyértelműen meghatározza kötődését a konzervatív szemléletű, nemzeti gondolkodású irodalomhoz, ahogy Gróh Gáspár fogalmazott, „származása, első élményei, korai értékválasztásai nyomán egy sematikus irodalomszociológiai képletben a magyar irodalmi hagyomány népi, nemzeti áramához lehet Márkus Béla irodalomfelfogását kapcsolni”.⁷ Márkus Béla azonban – Farkas Gábor emelte ki – nyitott perspektívában gondolkodik, és támadás, vagdalkozás helyett szívesen és hozzáértéssel elemzi Esterházy Péter, Kukorelly Endre vagy Nádas Péter műveit is.⁸ Szinte valamennyi korábbi méltatója fontosnak ítélte hangsúlyozni: „Értékekre nyitott szemlélete nem szűkül a magyar irodalmi örökség egyetlen vonulatára. Kevesen írtak pl. Ottlik *Budájáról* az övéhez hasonló átfogó elemzést.” – írta Gróh Gáspár;⁹ vagy hogy Babus Antalt idézzem: „Egyformán otthonosan mozog határon túli irodalmunkban, a kortárs magyar irodalom népi konzervatív talaján és urbánus-liberális aszfaltján, naprakészen ismeri a hagyományos, oknyomozó irodalomtörténeti munkákat és a posztmodern teoretikusokat is.”¹⁰ Az irodalomtörténeti-kritikai tömeg önmagában is meghatározza írásai minőségét, de mégis tanulmányai, esszéi igazi jelentőségét és súlyát az adja, hogy a magyar irodalom népi-urbánus megosztottsága fölött megpróbál hidat építeni az értékkövekből, a minőség alapján emel be szerzőket és műveket a maga magyar irodalmába. S bár látszólag tisztázó igényű vitairataival és kritikáival a megosztottság elszánt harcosa, „kardcsörtetésével” – akár védelmez az igazságtalan és méltatlan megállapításoktól, akár rámutat gyengeségekre és hiátusokra – alig tesznek többen az értékalapú

7 Gróh Gáspár: Szellemi jogvédelem. Márkus Béla könyvéről. *Magyar Szemle*, 2011. 3–4. szám, 132.

8 Farkas Gábor: „Értékszembesítés – Márkus Béla: Mennyei elismervény”. *Magyar Napló*, 2012. március, 66.

9 Gróh Gáspár: i. m.

10 Babus Antal: Elismervény: így lehet, így kell! *Kortárs*, 2012. 5. szám, 93.

minőségi magyar irodalom egységéért. Bevett módszere szerint a vita hevében is objektív mércét keres, de ezt nem doktriner módon, hanem a görcső alá vett mű vagy szerző anyagából, „esetről esetre” bontja ki. Idézzük őt magát az ároktemetés ügyében: „...talán aminek köszönhetően Alexa és Elek urakkal együtt itt lehetünk, nevezetesen, hogy az ún. népi irodalom vagy a nemzeti paradigma kritikusai gyakran írnak az ún. »másik rendszer« (minek nevezzelek?) keretei közt mozgó írókról, méghozzá inkább elismerően. Szemben a másik kánon irodalomtörténészeivel, akik viszont alig-alig, sem elismerően, sem sehogy. Talán itt lelhetni annak a magyarázatát, hogy a lírai beszéd korszakváltói között föl sem merült Páskándi Géza neve, pedig Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár mellett meghatározó szerepe volt az erdélyi líra megújításában. Miként Cselényi Lászlóra, Tózsér Árpádra is másként tekinthetne egy elfogulatlan(abb) szem, s az utánuk következőkre, Tóth Lászlóra, Varga Imrére. Hogy a *Puszták népe* mellé állítható könyv, a korszakos jelentőségű *Anyám könnyű álmot ígér* miért maradt említetlenül, a szerző klasszikus drámáival együtt, arra tán egy magyarázat adható: az újabb idők Erdélyében a hivatásos ítések Sütő Andrásnak inkább az egykor volt párttagkönyvére kíváncsiak, s nem az esszéire, drámáira.”¹¹

„Értékügyben Márkus határozottan elfogult. Úgy gondolja, hogy ízlésirányoktól, napi esztétikai konjunktúrától függetlenül nemcsak kell lennie, hanem van is valamiféle általános irodalmi érték, vannak viszonyítási pontok.”¹² Márkus Béla – Farkas Gábor írta – ugyanis mindig értékeket szembesít: „ami időtálló, kiválasztattatik (azaz kánonba kerül), ami nem, feledésbe merül. Esszéit olvasva két vélemény összegződhet. Az egyik, hogy a szövegben megidézett tájak, alkotók, események, mint a nemzeti és vallási identitás metaforái alkotnak esztétikai egységet bizonyítva, hogy a manapság divatos írói csoportokon és attitűdön kívül lehet másképp, esetenként értékállóbb nézeteket vallva alkotni, hasznára lenni a nemzetnek. A másik, hogy napjainkban is olyan viharok dúlnak a magyar irodalmi közéletben, melyek kiindulópontjai a huszadik századi fasiszta és kommunista diktatúrák hajdani művészet-politikai céljainak negatív, személyiség-sorvasztó következményeiben keresendők. Az írásokból kitűnik, hogy amíg ebből a »betegségéből« ki nem gyógyul a magyar irodalom, nem valósulhat meg az a közös társadalmi szerepvállalás, amely az írott műalkotások anyanyelv-megőrző szerepére, és a magyarság nemzeti identitásának erősítésére épül.”¹³

Ahogy arra az előbb utaltunk sokan tartják őt irodalomtörténetírásunk következetes harcosának, hiszen szinte szisztematikus módon védelmezi a magyar és a kisebbségi irodalom értékeit, kel a támadott szerző és mű védelmére. Szinte valamennyi kötetében megtalálhatjuk e védőbeszédei jelentős darabjait, amelyekben méltatlanul megtámadott életműveket, alkotásokat és személyeket

11 Márkus Béla: i. m.

12 Gróh Gáspár: i. m. 130.

13 Farkas Gábor: i. m. 66.

védelmez. Ezen védőiratok bár érezhető indulattal, de sohasem vagdalkozva válaszolnak a támadásokra, hiszen tudja, hogy ezzel nemcsak önmagát szolgálatná ki, de a védendőnek is ártana. Jánosi Zoltán hasonlatát idézve, talán ő az irodalom Porfirij Petrovics vizsgálóbírója. Védőbeszédeit rendkívüli tényanyagra alapozza, hihetetlen részletességgel és aprólékosággal veszi számba a legcsekélyebb, de odaillő részletet és fest fel egy tisztán értékalapú képet. A mai irodalomtörténetírásban szinte egyedülállók ezek a vitairat-tanulmányai, esszéi, tisztázó igényükkel megkerülhetetlen szereplői az irodalmi ténytisztázásnak. Ha hasonlítani akarnánk írásait, talán Bibó István történelemtisztázó vagy Szabó Zoltánnak a szabad vélemény-nyilvánítás és tényfeltárást gazdagító esszéi jutnának eszünkbe elődei sorából, vagy a fiatalabbak közül Bertha Zoltáné, Pécsi Györgyié, Babus Antalé és Ekler Andreáé. Csak a legjelentősebb védőbeszédre utaljunk itt: A „*Különös kiegyezés*” Illyés és Tamási Áron kommunista hatalommal történő összeboronálása, a „*Szembeállítások és szembesítések*” a *Válasz* és körének egyoldalú és hamis feldolgozása ellen szólalt fel, vagy utalhatunk – ahogy Gróh Gáspár is fogalmazott – az elmúlt évtizedek legtöbbet romboló, az inkvizíciót vagy éppen a bolsevizmus fénykorát idéző hajsza történetét feldolgozó, Csoóri Sándornak a *Nappali hold* című írását, pontosabban annak egy inkriminált megállapítását célba vevő felzúdulás és annak visszhangját elemző írására. „E hadjáratban üldözői nemcsak a feddhetetlenül demokrata Csoórit (és híveit) akarták kitiltani a magyar irodalomból és közéletből. A hecckampány célja az addig sokfélesége dacára is nagyjából szolidáris, a demokrácia ügyében egységes szellemi-irodalmi élet kettészakítása volt. Az atavisztikus félelmek és gyűlölségek fölébresztése a hagyományos szellemi törésvonalakat szakadékká mélyítette. Ez a megosztottság a szellemi élet egészét egyfelől kiszolgáltatottá tette, másfelől (mert képviselői ennek nyomán a politikai erők védelmébe húzódtak) megfosztotta attól az autoritásától, amely esélyt adott volna neki arra, hogy a rendszerváltoztatás aktív alakítója legyen.”¹⁴

Kötetei, az elsőtől kezdve, nem kronologikus rendben haladnak, a válogatás alapelve a tematikus csoportosítás. Sokszor merül fel kérdésként, hogy az ilyen gyűjteményes, korábban megjelent írásokat egybefogó köteteknek van-e létjogosultságuk, de Márkus Béla gyűjteményei olyan „csokrot” kínálnak az elmúlt évek tanulmányaiból és recenzióiból, amelyben az egymást erősítő szövegek párbeszédbe kezdenek – vitatkoznak, érvelnek, azaz egymás mellé illesztésük általában egy új minőséget is adnak az írásoknak. Ez az írói szerkesztésmód nem csupán praktikum, de olyan eszköz, amely az olvasó számára is új perspektívát nyit a kánonviták, az irodalomtörténet eseményeinek megértéséhez. A „könnyed, mesélő stílus” pedig lehetővé teszi, hogy az olvasótábor ne szűküljön a szakmai közönségre. Ahogy Babus Antal fogalmazott, „Márkus Béla félelmetes bajvívó, s »bajvívó cikkei« elegáns, élvezetes mesterművek. Nem dörge delmes, haragos prófétaként szidja, kaszabolja ellenfeleit, hanem saját

14 Gróh Gáspár: i. m. 131.

fegyverüket fordítja ellenük, így téve őket nevetségessé. Márpedig azt már az ókori görög szónokok is tudták, hogy az nyer, aki megnevetteti a hallgatóságot. Ezekben a cikkekben bontakozik ki leginkább Márkus egyénisége, árad szét fanyar, olykor gyilkos iróniája, s ami mindennél fontosabb – irigylésre méltó tájékozottsága.”¹⁵ A könnyedség azonban ne tévesszen meg senkit, mert bár az írásai „jól olvashatóak”, de nyoma sincs bennük semmiféle lazaságnak. Ahogy Gróh summáz: „nem hajlandó a gyors és könnyű olvashatóság érdekében szakmai engedményekre”.¹⁶ Ha elindulunk vele az úton, végigvezet a csapáson, semmiféle szakmai engedményre, könnyítésre nem számíthatunk, bejárjuk az utolsó zugot is, amely a teljes kép megismeréséhez és megértéséhez szükséges, akkor is, ha csúsznunk-másznunk kell, s akkor is, ha emelkedőn kell, kaptassunk. Egyetlen célja van, a megértésé, a tisztázásé, ha jó a végeredmény, ha nem. Szövegeinek legnagyobb erénye, hogy a tudományos jegyzetapparátus nem nyomja agyon a szöveget: hangja becsalogatja az olvasót, miközben az érvelés mögött mindvégig érezhető, hogy filológiai és irodalomtörténeti szempontból tökéletes kontroll alatt tartja a szöveget. Irodalomtörténeti koncepciója világos: tanári pályája mögé felépített szakmai fegyelem érvényesítése, úgy, hogy ne essék a „laboratóriumi” esztétika hibájába: a szövegközeli leírás mellé mindig társul a szélesebb kulturális és politikai kontextus – ahogy Gróh fogalmaz –, a közírás gesztusával. Ez a kettős kötődés – a tudósi véna és a közbeszéd iránti felelősség – írásai, könyvei egyik sajátos karaktere. Emeljünk ide szemléltetés-ként Kukorelly Endrével vitázó írásából egy bekezdést: „...az ún. harmadik posztmodernről értekező Németh Zoltán is, hiszen inkább közelebb, semmint távolabb áll az igazságtól, hogy Nagy László – továbbá az ugyancsak ebből a szempontból értelmezett Hetek, illetve Kilencek – költészete nagyon is részt vett (és részt vesz) a társadalom diszkurzusaiban, »a marginális, elnyomott, háttérbe szorított nézőpontoknak és igazságoknak ’ad’ nyelvet«. Akárcsak azok a kisebbségi-nemzetiségi alkotók, akik szóra sem érdemesítettek bár, mégis részesei lehetnek napjaink ún. neoposztkoloniális kérdéseinek és párbeszédeinek. Hogy a folklór és archaikus elemek felhasználása, egy-egy életműbe történő szerves beépülése milyen eredményekhez vezethet, erre is – nyilván hiábavalóan – fölhívja a szerző a figyelmet. Olyan (ha nem is Isten-, de kritikuskísértő) feladatra vállalkozva, mint Németh László és Marquez regényeinek, az *Égető Eszter*nek és a *Száz év magány*nak az összevetése, a mitológiai képek metaforája révén, vagy Tornai József lírájának az »új egyetemesség« szemléleti-poétikai rendszerébe való beillesztése.”¹⁷

Írásaiban, ahogy Jánosi Zoltán találóan jellemzi, „virtuális sakkjátszmáiban” új és új fordulatokkal szórakoztatja olvasóját, ahogy klasszis futballistáktól látjuk, jobbra néz és balra passzol pontosan, úgy tesz, mintha ott sem lenne, mintha

15 Babus Antal: i. m.

16 Gróh: i. m. 137.

17 Márkus Béla: i. m.

esetlenül téblábolna, már-már sajnálnánk érte, s akkor hirtelen egy lépést hátrál és előttünk is láthatóvá válik az az új tér, amelyhez a kezdetektől el akart minket vezetni. Jánosi Zoltán szenzációsan írja le ezt a módszerét Nagy Gáspárt védő írásának összefoglalásában, amely mintha viccet csinálna a vitairatból, s közben a legfontosabb kérdésekben foglal állást és igazít el. Márkus Béla ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy „Nagy Gáspár posztmodern költő. Sőt! Már-már azt is elhitei a gyanútlan olvasóval, hogy Nagy Gáspár talán a legnagyobb posztmodern szövegvilágú költő Magyarországon, de ekkor hirtelen csavar egyet a szemléleti képen, és azt állítja, hogy mindez csak álca, mert Nagy Gáspár valójában egy ódivatú, minden ízében konzervatív költő. Mert hiába nála a sok »posztmodern« nyelvi-poétikai tünet: Nagy Gáspár verseinek van társadalmi mondanivalója. (Poszt)modern tehát nem lehet. Hogy azután kritikai tanórája vége fele megint felvesse az elemző, hogy ettől függetlenül Nagy Gáspár talán mégis posztmodern költő – is. Csak hát: a történetiség, a történetiség. A társadalmiság, a társadalmiság. Ezzel a cselezéssel, a hajmeresztő kanyarok mögött – miközben új, bátor asszociációval hirtelen (Radnóti Sándorral alátámasztva) egyazon szemléletet sugárzó mezőbe vonja Petri György és Nagy Gáspár írásait...”¹⁸

Egyedülálló, de magányos küzdelem Márkus Béláé, mert mindvégig ragaszkodik az egyén, a szellem autonómiájához. Rendkívüli élményt és kihívást jelentenek írásai, a gondolkodtató professzionális irodalomtörténészé, kritikusé, aki nemcsak ízlésnyilatkozatokat tesz, de sorban utasítja rendre alapos bizonyítási eljárásban azokat, akik – sokszor megalapozatlan – szubjektív véleményüket kívánják objektív igazsággá maszkírozni. Közelről ismeri az irodalmi és közéleti vitákat, talán alakítója és egyben áldozata is volt, de minduntalan szeretné olvasóit magukhoz a művekhez, az alkotókhoz, a tényekhez visszavezetni. Erénye a felkészültség és a józan, szenvedélyt kontrolláló érvelés, akárha Bibó történeti-közpolitikai esszéit olvasnánk; szellemes, olykor fanyar humorú, de mindenképpen élvezetes írásaiból Szabó Zoltán és Cs. Szabó László hangja sejlik fel. Egy velük abban, hogyan lehet a vitát, a párbeszédet az értelmezés és a „szellemi honvédelem” szolgálatába állítani, abban, hogy a tényfeltárás és a kritika hogyan adhatja vissza az irodalom súlyát és felelősségét, az olvasó, végső soron a mi magunk szuverenitását.

18 Jánosi Zoltán: Egy kritikus arcképe. *Hitel*, 1997. július, 102.

„Bár hangunk legyen...”

„A Tamási Áron Közhasznú Alapítvány 2025-ben a Tamási Áron-díjat a romániai oktatási rendszerben elérhető első magyar nyelvű magánének szak létrehozásáért, a fiatal magyar tehetségek felkarolásáért, közösségteremtő munkájáért, Molnár Leventének, a Partiumi Keresztény Egyetem világhírű művésztanárának adományozza.”

Molnár Levente éneke és szavai a díj átvételekor,
Farkaslakán, 2025. szeptember 20-án

Az hol én elmenyek, még az fák es sírnak,
Gyenge ágairól levelek lehullnak.
Hulljatok levelek, rejtsetek el éngem,
Mert az én édesöm sírva keres éngem.

Sír az út előttem, bánkódik az ösveny,
Még az is azt mondja, áldjon meg az Isten.
Áldjon meg az Isten minden javaival,
Mint kerti violát drága illatokkal.

(Kodály Zoltán: *Székelyfonó*)

Sokat mond ez a dal és nem terveztem beszélni, meg nehéz is ilyen meghatódottnan. Az, hogy nem a művészetemért, az éneklésemért kapom a díjat, igen komoly felelősség.

Emlékszem, hogy pályakezdőként nekem mi hiányzott: igyekszem ezt megteremteni a mai fiatalságnak. Higgyék el, nem könnyű. A mai fiatalok bolyonganak a rengetegben. És mi székelyek is komoly igénybevételben vagyunk. Ha még nem is látunk tisztán ebben a nagy sűrűségben és homályban, de bárha már a hangunkat elkezdjük hallatni, akkor egymásra találhatunk olyanokkal, akik odafigyelnének ránk.

Napestig tudnám sorolni, mire vagyok büszke a székelységben. Közte vannak a papjaink: amikor zarándokoltam haza, nagyon sok kiváló emberrel beszélgettem. Mindannyian mondták, az kellene nekünk, hogy ismerjenek, hogy ne tapossanak el. Ha a munkásságommal tudok tenni azért, hogy bár hangunk legyen, ha a zászlót még nem is tudjuk olyan magasra emelni – de eljöhet annak is az ideje. Tamási kiváló alap lehet ahhoz, hogy zeneileg erősen, hangosan szóljunk, legyen saját székely nemzeti daljátékunk. Az igazi az lenne, ha megszületne egy művéből a saját nemzeti operánk.

Köszönöm, hogy itt lehettem!

Rátkay Ildikó

(1943–2025)

Elhunyt folyóiratunk nyelvi lektora, a kilencvenes évek és az ezredforduló szerkesztőségi titkárnője. Harminchárom évet szentelt életéből a *Hitel*nek.

Reggő Dániel

Viking vér – Vazul fiai

Hitel Kiadó, 2025. november

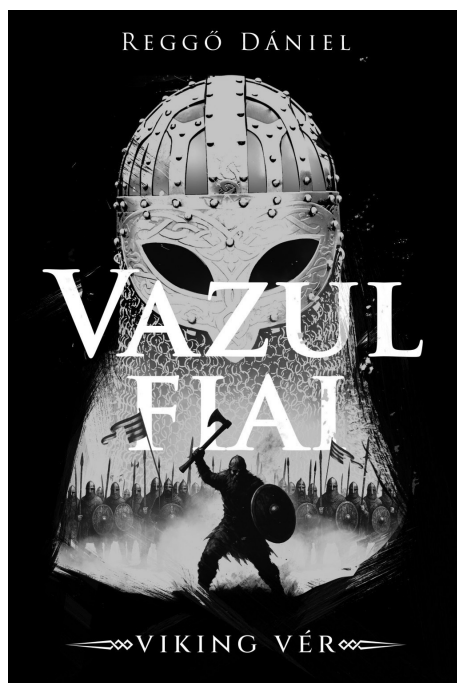
LENYŰGÖZŐ TÖRTÉNET ABBÓL A KORBÓL,
AMIKOR KÉT TESTVÉR,
KÉT VILÁG ÉS KÉT ISTEN CSAPOTT ÖSSZE

1046 őszén Levente és Endre, a két Árpád-házi herceg hosszú száműzetés után hazatérnek, hogy visszaköveteljék a trónt a családjuknak. Nem egyedül érkeznek hát: vikingek, varégok, ruszok és besenyők jönnek velük az országba. Zotmund – a fagyos észak szülöttje, a bizánci császár gárdájának egykori katonája, akit később BÚVÁR KUND néven ismer meg a világ – belecsöppen a pogánylázadások és trónviszályok forgatagába, ahol a nép ismét sorsdöntő választás előtt áll: továbbhalad a Szent István kijelölt keresztény úton vagy visszalép a pogány istenek világába, a szabadabb, magyarabb élet rítusai közé. Levente és Endre gyökeresen máshogy képzelik el az ország jövőjét, így a korábban megিংathatatlan szövetségük felbomlani látszik.

A LIBRI TALENT-felfedezett REGGŐ DÁNIEL nyitóregényének lapjain hercegek és harcosok, nagyurak és ágyasok sorsa fonódik össze és fordul nagyot hol a felsőbb hatalmak akaratából, hol csupán a sors szeszélye szerint. Ez a KIRÁLYOK, VARÉGOK ÉS TÁLTOSOK KORA, AHOL NEMCSAK AZ EMBEREK, DE AZ ISTENEK IS SZEMBEN ÁLLNAK EGYMÁSSAL.

Részlet a műből

Eddig csak a hajóperem fedezékéből lestek ki, de most hirtelen a tengeri ütközet teljes valójában a szemük elé tárult. Döbbenve nézték, miként akaszzkodnak össze, és kezdik megcsáklózni egymást a fürge hosszúhajók és lomha gályák, s miként veszi kezdetét az ádáz kézitusa a fedélzeteken. Egyre-másra gyulladtak

föl a sárkányhajók a görögtüzek csóváitól. A pirosfehér csíkos vitorlák lángolva füstöltek, fekete ecsetvonásokat ejtve az égbolt halványkék kárpitján. Néhány hosszúhajót olyan sok íjász vett célba, hogy egyszerűen nem maradt élő emberfia rajtuk, aki tovább evezhetne. Ezek most a hullámokon ide-oda vergődve céltalanul sodródtak a háborgó tengeren, halott legénységüket ismeretlen égtáj felé sodorva.

A fegyverövükön lógó acélszablya és a bőrvért alá húzott lószőrrel tömött kabát, amely a vizet magába szívva még inkább elnehezült, könnyedén lehúzhatta volna a magyar hercegeket a mélybe, ha nincs a hajópalánk, amiben megkapaszkodhatnak. Abba csimpaszkodva viszont sikerült a csapkodó hullámok fölött maradniuk, és a lebegő holttestek, úszó törmelék között beérniük Vlagyimirt, aki céklavörös fejfel rikácsolva követelte egy elsuhanó hosszúhajó legénységétől, hogy húzzák már ki végre a vízből. A szakállas tengerészek fejcsóválva tettek eleget a magából kikelt novgorodi herceg parancsának, és ha már így esett a dolog, hát a magyar hercegeket sem hagyták a hullámok között hanykolódni.

– Ezt egyedül nekem köszönhetitek! – jegyezte meg Vlagyimir rosszmájúan, miközben kiöntötte a tengervizet csizmájából – Nélkülem ott dögölhattetek volna meg a többivel!

Levente előre lendült, hogy torkon ragadja a férfit a sértésért, de Endre még idejében elé tudott ugrani. Csakhogy Vlagyimirnek hátat fordítva azt már nem látta, amint a felháborodott novgorodi herceg az övébe rejtett gyiloktört veszedelmes pillantásokkal szúrásra emeli.

– No-no! – csavarta ki kezéből a tört egy fölébük tornyosuló valóságos óriás, kitararva a Napot. Loboncos, aranyszőke szakállal sem rejthette el hibátlan, hófehér fogsorát, amellyel Vlagyimirre vicsorított. – Tartogasd a dühödöt az ellenségnek, vagy a varégjaim kidobnak a Háncshántó fedélzetéről, méltóságos hercegúr!

– Harald vezér! – nyekkent meg Vlagyimir, és több hang ki sem jött a torkán.

Harald rámorant még egyszer, majd döngő léptekkel a hajó végébe indult. Cseppet sem izgatta a közelében elsuhanó nyílvevesszők bénító sziszegése vagy a körülötte elzuhanó holttestek tompa puffanása. Döngő parancsszavakat zengve úgy járt-kelt a fedélzeten, mint aki ismeri a saját jövőjét, és biztos benne, hogy a halál jeges érintése ma messziről elkerüli.

Az árbocrúdhoz egy fölpeckelt szájú, félmeztelen rab volt kikötözve, akinek medvetermete az óriás Haraldéval vetekedett. A veresszőke hajú szakállas férfi kötélizmoktól duzzadó testét karmazsinvörösre perzselte a nyári Nap heve. Mellkasán és vállán úgy foszlott a hámló bőr, mint fáról a hánccs. Napok óta ki lehetett már kötözve oda.

A hajót Harald legénysége pallótól peremig nedves bőrökkel fedte be a görögtűz ellen, és ennek köszönhetően a Háncshántót nem is tudták egykönnyedén felgyújtani, noha a megfeketedett sárkányfejes hajóorr mutatta, hogy azért a bizánciak megpróbálkoztak vele. A hajópalánk peremére kerek pajzsokat

aggattak az íjászok ellen, de a jóval magasabb gályáktól ez mit sem védett. Endrének körbekémlelve úgy tűnt, hogy mostanra a legénység minden tagját eltalálták a nyílveszők: egyik felét megsebesítve, másik felét már halálra is sebezve. A legénység minden tagját, kivéve Haraldot és ezt a különös, árbochoz kötözött férfit.

- Még a halál is kerüli - motyogta Endre a bajsza alatt.

- Hogy mondod? - kérdezett vissza bátyja, mert Harald óbégató hangjától és feltüzelt emberei üvöltésétől a rendes beszédet is alig lehetett érteni, hát még a sutyorgást.

- Mégis milyen bűn kell ahhoz, hogy ezt műveljék veled a saját bajtársaid egy csata előtt? Vajon mit követhetett el ez a szerencsétlen?

- Bánom is én, mit követett el! - forgatta Levente a szemét, akit sokkal inkább érdekelt a körülöttük tomboló csata alakulása, mintsem ennek az ismeretlen idegennek a sorsa. - Nem sokáig húzza ki élve úgysem!

Egyik kopácsoló nyílvesző állt bele a másik után a faárbócba, de a kikötözött férfit mintha továbbra is az égiek védelmezték volna.

Csakis az isteni gondviselés óvhatja - jutott a kézenfekvő következtetésre Endre.

Ekkor a hajótest hirtelen hatalmasat rándult, és egy láthatatlan erő a földre taszajtott mindenkit. Endre és Levente sajgó arccal a remegő fedélzet nedves deszkáin találták magukat. Egyenesen egy gályába futottak bele szemből!

- Jobboldali evezőket be! Baloldal hátrafelé evezz! - üvöltötte el magát vérző orral Harald, és az egyik emberét kipenderítve a helyéről, maga is evezőt ragadott. - Húzd! Rajta, húzd, mintha az anyacsászárné haját húznád!

Valaki az ütemet kezdte verni egy fenyőszurokba áztatott kötéllel, és a baloldali evezőkre ráfeszültek a kérges tenyerek.

- Húzd! Húzd!

Az átellenes oldalon közben pajzsfalba tömörültek a varégek, hogy védelmet nyújtsanak az evezősöknek az íjásztól. Vlagyimir, Endre és Levente kezébe is kerek pajzsot nyomtak, és beállították őket a pajzsfal szélére.

A palánkozat ijesztően reccsent, ahogyan a hajótest a gálya mellé oldalazott. Több se kellett Harald embereinek, eszelős tekintettel és vérgőzös csataüvöltéssel elkezdtek fölmászni az evezősoron az egy öllel magasabb gálya fedélzetére. Szőkevérős szakállú férfiak csimpaszkodtak a csúszós evezőkön, kapaszkodtak a nyálkás palánkokba és szálkás deszkákba, hogy feljebb jussanak valahogy.

- Várj! - tartotta vissza Endre a novgorodi herceg nyomában meglóduló Leventét, fejével a hajóorr felé intve.

A Háncshántó eleje a korábbi ütközéstől beszakadt, és a beáramló víz eszeveszetten sivított befelé. Az árbochrúdhoz kötözött férfi tehetetlen dühvel figyelte a talpa körül felgyülemelő tengervizet. A nyakán hajókötélként dagadtak ki az izmok az erőlködéstől, ahogy próbált kiszabadulni.

- Ne hagyjuk így meghalni őt! - győzködte Endre a bátyját és saját magát.

- Biztos nem véletlenül büntették meg. Csakis egy gyáva vagy áruló lehet, aki megérdemli a halált.

- Akkor sem hagyhatjuk a sorsára! - erősködött tovább Endre - Senki sem érdemel ilyen halált.

- Ugyan már! Magunkon sem tudunk segíteni, de te inkább vele törödsz?

A hercegek szerencséjére senki nem figyelt fel rájuk, ugyanis a följük tornyosuló gálya fedélzetén öldöklő kézítusa bontakozott ki. A görögök Harald mindenre elszánt kompániájával, a varégek pedig a görög túlerővel voltak éppen elfoglalva. Nem maradt idejük észrevenni, hogy a Háncshántó odalent a haláltusáját vívja a tajtékzó tengerrel. A hajóorr kezdett eltűnni, és egyre mélyebbre merült a törzs. Nem sok időbe telt, és a víz már a kikötözött férfi térdét csapkodta.

Hiába rángatta magát örült módjára, a testén többször átsavart durva kötél túl szoros volt, hogy engedjen. Sorsára rádöbbenve átsuhant arcán a rettenet, de még a fulladás rémképe sem volt elég hozzá, hogy nyüsztő hangot hallasson vagy könyörgő tekintetet vessen a magyar hercegekre. Helyette dacosan az égre emelte tengerkéek szemét, és várt.

Endre viszont nem várhatott tovább, döntenie kellett. Az ár már a férfi combja körül zubogott. Levente rosszalló fejcsóválásától kísérve Endre közelebb lépett hozzá, és kivette a körte alakú fapecket a szájából.

- Melyik volnál? Gyáva vagy áruló? - kérdezte tőle a ruszok érdes nyelvén, amelyet a varégek is ugyanolyan jól beszéltek.

Endre remélte, hogy a kikötözött férfi varég vagy rusz lesz, és nem egy ide-tévedt viking harcossal van dolguk, mert azzal bizony nem fogja egykönnyen megértetni magát.

- Tehát? Melyik vagy?

- Egyik sem - hörögte cserepes ajkakkal az idegen. - Csupán feleselni mertem Haralddal. De hát ha egyszer ostobaságot beszélt! - és vérző ínnyel elvigyorodott. A mosolyában volt valami eszelős, talán mert megsütötte a nap, vagy talán mert nem volt ki mind a négy kereke.

- Ez a férfi nem a haláltól retteg - lépett közelebb Levente fürkésző tekintettel. - Hanem attól, hogy nem harcban esik el. Mi a neved?

- Zotmund vagyok.